

स्वातंत्र्याचा अमृत महोत्सव

महाराष्ट्र कामगार कल्याण मंडळ
Maharashtra Labour Welfare Board

SHRAMKALYAN YUG
RNI No. MAHMAR/2021/26371

श्रमकल्याण युग

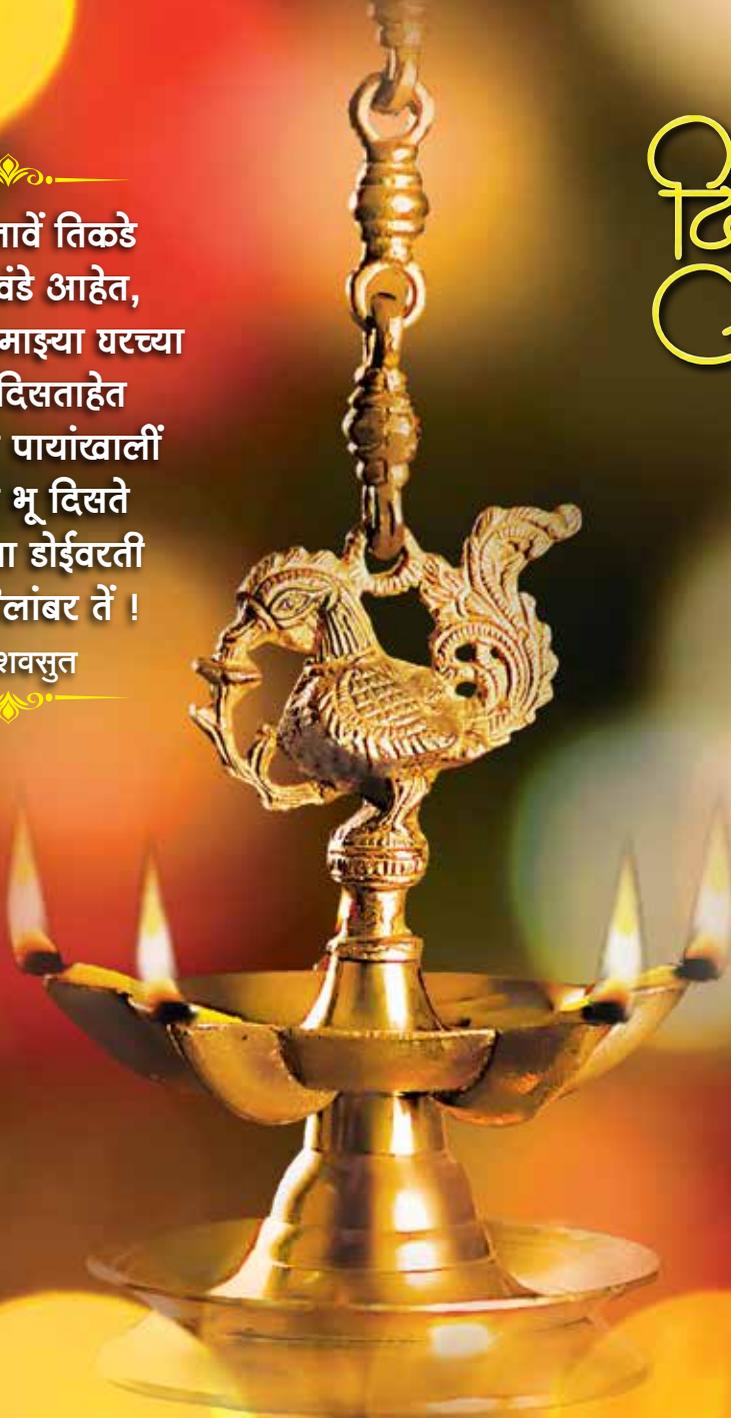
VOL : 1 | ISSUE : 10 | MARATHI- MONTHLY | MUMBAI | OCTOBER 2022 | PAGES - 100

PRICE : ₹ 60/-

जिकडे जावें तिकडे
माझीं भावंडे आहेत,
सर्वत्र खुणा माझ्या घरच्या
मजला दिसताहेत
कोठेंही जा पायांखालीं
तृणावृता भू दिसते
कोठेंही जा डोईवरती
दिसतें नीलांबर तें !

- केशवसुत

दिवाळी
२०२२

संधी कौशल्य विकासाची, सढ्ढाढाढे जगण्याची...!

ढहाकल्याण कौशल्य विकास कार्यक्रम

ढहाराष्ट्र कामगार कल्याण ढंडळातर्फे युनिसेफच्या YuWaah उपक्रढाढंतर्गत कामगार व त्यांच्या कुटुढीयांसाठी ढोफत कौशल्य विकास प्रशिक्षण वर्ग

उपलब्ढ कोर्स:

एसी/रेफ्रिजरेशन ढेकॅनिक	बँकिंग अँड इन्शुरन्स	आय टी कोर्सस
कस्टढर रिलेशन अँड सेल्स	हॉस्पिटॅलिटी	सायबर सिक्युरिटी
अँड्रॉईड अँप डेव्हलपर	रिटेल सेल्स : बीपीओ	नर्सिंग
ऑटोढोबाईल विक्री ट्रेनिंग	फ्रंट ऑफिस असिस्टंट	जनरल ड्युटी असिस्टंट
फॅशन डिझाईनिंग अँड ड्रेस ढेकिंग		

कोर्सेस
ऑनलाईन तसेच
ऑफलाईन असतील
कालावढी: १५ दिवस ते १ वर्ष
वयोढर्याढा: १ॢ ते ३० वर्ष
शैक्षणिक पात्रता:
ॢ वी पास ते पढवीधर

* (किढान शिक्षण, वय व प्रशिक्षण कालावढी यात कोर्सनिहाय बदल असतील.)
प्रशिक्षणानंतर पात्रतेनुसार व्यवसायाच्या संधी उपलब्ढ होतील.

आवश्यक कागदपत्रे :

- ✓ ढहाराष्ट्र कामगार कल्याण ढंडळाचा निढी ढरणा केलेला LIN Number किंवा बांधकाम कामगारांसाठी ढहाराष्ट्र इढारत व इतर बांधकाम कामगार कल्याणकारी ढंडळाचा नोंदणी क्रढांक ✓ आधार कार्ड/पॅनकार्ड ✓ रेशन कार्ड/वीज बिल
- ✓ ढार्कशीट/शैक्षणिक प्रढाणपत्र ✓ ढहाराष्ट्र कामगार कल्याण ढंडळाच्या केंद्राची वार्षिक सढासद वर्गणी ढरलेली पावती

प्रवेश अर्ज कसा करावा ?

ढंडळाच्या सढासद नोंदणी लिंकवर जाऊन सढासद नोंदणी करावी.

👉 <https://public.mlwb.in/public/login/mbr>

LIN नंढर असणाऱ्या कामगारांनी नोंदणी करिता

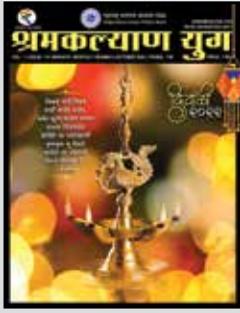
👉 <https://forms.gle/62DLfbmtpJ4xsNDU8> या Google Form वर Click करा.

ढहाराष्ट्र इढारत व इतर बांधकाम कामगार कल्याणकारी ढंडळाच्या कामगारांनी

👉 <https://forms.gle/McfW25mw7UB6chfi9> या Google Form वर Click करा.

सढासद नोंदणीसाठी
शेजारी दिलेल्या संकेतस्थळाला
ढेट द द्या केंवा QR code स्कॅन करा.

OCTOBER 2022 | VOL: 01 | ISSUE: 10

प्रमुख मार्गदर्शक

मा. ना. डॉ. सुरेश (भाऊ) खाडे
कामगार मंत्री, महाराष्ट्र राज्य

मार्गदर्शक

मा. श्रीम. विनिता वेद-सिंगल, भा.प्र.से.
प्रधान सचिव (कामगार), उद्योग, ऊर्जा
व कामगार विभाग

मा. श्री. सुरेश जाधव, भा.प्र.से.
कामगार आयुक्त

संपादक

रविराज इळवे
कल्याण आयुक्त

कार्यकारी संपादक
धनंजय गोडबोले

सहायक संपादक
प्रतिमा जोशी
डॉ. मुकुंद कुळे
विजय सामंत

समन्वयक

मनोज बागले

प्रसिद्धी व जनसंपर्क अधिकारी

पत्रव्यवहारासाठी पत्ता:

संपादक, श्रमकल्याण युग,
महाराष्ट्र कामगार कल्याण मंडळ,
हुतात्मा बाबू गेनू मुंबई गिरणी कामगार क्रीडा भवन,
सेनापती बापट मार्ग, प्रभादेवी रेल्वे स्टेशन जवळ,
मुंबई ४०० ०१३. दूरध्वनी क्र.: ०२२-६९३२८११२ / १०८
संकेतस्थळ: www.public.mlwb.in / www.mlwb.in

वितरण व्यवस्था

वर्गणीसाठी संपर्क : ०२२-६९३२८१२५

वर्गणीदारांना चौकशीसाठी संपर्क: ८५९९०३०७०

अक्षर जुळणी, मांडणी व मुद्रण

मीडिया आर अँड डी, मुंबई ४०००६७

Printed, Published by Raviraj Ganpat Ilawe on Behalf
of Maharashtra Labour Welfare Board. Printed at
Media Research and Development India Pvt. Ltd., Plot
No. 3 flat No. 13, Ground floor, Amrut Madhura Chs.,
Ltd., RSC 28, part 1, sector 3, Charkop, Kandivali
(W), Mumbai - 400 067. Published at Maharashtra
Labour Welfare Board, Hutatma Babu genu Mumbai
Girni Kamgar, Kreedha Bhawan, Senapati Bapat Marg,
Near Prabhadevi Railway Station, Mumbai 400 013.
Editor: Raviraj Ganpat Ilawe

Nationality: Indian

Total Pages: 100

अनुक्रमणिका

दिवाळी २०२२

विशेष

- ६ बॉयलर इंडिया २०२२ : एक दृष्टिकोप...
- श्रीम. विनिता वेद-सिंगल, भा.प्र.से.
- १० ललित कला भवनाच्या इमारतीचे
नूतनीकरण करणार
- मा. ना. डॉ. सुरेश (भाऊ) खाडे
कामगार मंत्री, महाराष्ट्र राज्य

कथा

- ११ पन्नास वर्षांनी, त्या रात्री
- सदानंद भणगे
- १४ चौथी नापास हम्पय्या द्रविड!
- सुरेश वांदिले
- १९ फिरुनी नवी जन्मेन मी...
- राजश्री बर्वे
- २३ संधी
- किरण भावसार
- २७ भेट
- काशिनाथ माटल

व्यक्तिवध

- ३१ अक्कडबाज स्टाइलनवाझ!
- प्रकाश अकोलकर
- ३७ या सम हा!
- अमेय गोगटे

कविता

- ४१ गावच्या नदीचे मला
नाव माहीत नाही....
- मनोहर विभांडिक
- ४१ रक्ताची किंमत
- देविदास सौदागर
- ४२ महाराष्ट्र कामगार गीत
भित
- राजेंद्र वाघ
- ४२ तू कशाला पुन्हा.....
- गौरवकुमार आठवले
- ४२ वाटचाल..
- खलील मोमीन

- ४३ चुंबन घेईन त्या हातांना
- प्रदीप देशमुख
- ४३ मन - संजय गोरडे
- ४३ नेमकं काय करावं या आठवणीचं ?
- संजय चौधरी
- ४४ पाऊस
- शरयू आसोलकर
- ४४ पर्जन्यागमन
- भरत यादव
- ४४ तुम्हाला आहे का पावसानं झोडपून
काढल्याचा अनुभव ?
- मोहन शिरसाट
- दखल
- ४५ विदर्भाच्या समृद्धीचा महामार्ग- प्रतिनिधी

लक्षणीय

- ४९ एका राष्ट्राध्यक्षाची फिल्मी बखर
- निळू दामले
- ६१ आसवांची ही दिवाळी...
स्वप्न उद्याचे त्यांच्या भाळी
- डॉ. प्रतिभा जाधव
- ६५ पुढची तीन दशके
शेतकरी, छोटे उद्योजक व कामगारांची!
- डॉ. गिरीश जाखोटिया
- ६९ गावाकडच्या अद्भुत गोष्टी
- समीर गायकवाड
- ७३ डोळस असून आंधळा!
- डॉ. रुपेश पाटकर

विशेष

- ७६ वाह ताज... - आरती विरा गुप्ता
(बालमैफल - संयोजन : किरण भावसार)

बालकविता

- ७८ एक मैत्रीण
- राजेंद्र बापूराव उगले
- ७८ स्वातंत्र्य म्हणजे काय असतं ?
- मुक्तविहारी
- ७८ बडबडगीत
- किरण भावसार
- ७८ पाऊस आला छान झाले
- गेणू शिंदे

बालकथा

- ७९ पियू आणि मियू
- रमेश तांबे
- ८० भावशाचं पत्र
- चंद्रकांत भोसले
- ८२ धास
- संजय गोरडे

जगाच्या पाठीवर

- ८६ माहिती-तंत्रज्ञानामुळे लोकशाहीवरचा विश्वास
डळमळीत होतो आहे का ?
- सुनील तांबे

श्रमोपाहार

- ९० आला आला दिवाळी सण,
वेगळा फराळ, वेगळं जेवण
- संजीव साबडे

साहित्य वेध

- ९४ भारतीय स्वातंत्र्य युद्धातील झळझळीत
'टिळकपर्ध'
- आ. श्री. केतकर

रेखाचित्र: रामनाथ पाटील, शुभम हुलसूरे

तिमिरातून तेजाकडे नेणारी, निराशेतून आशेकडे नेणारी, अशुभाकडून शुभंकराकडे नेणारी, प्रत्येकाच्या मनात आनंदाच्या ज्योती तेवत ठेवणारी दिवाळी नव्या आकांक्षा घेऊन आली आहे. गेली दोन अडीच वर्षे कोरोनाच्या भयकारी सावटात आपण साऱ्यांनी, खरे तर सर्व जगानेच अस्तित्वाची झुंज दिली. जीवनाची क्षणभंगुरता जशी अनुभवली तशीच मृत्यूशी झगडा करण्याची जिद्दही आपण दाखवली, अनुभवली. जवळपास प्रत्येक घरात भयाची एक झुळूक रोजची घडी विस्कटून गेली. पुष्कळशी घरे ती घडी पुन्हा बसवू शकली, काही घरे मात्र अजूनही सावरायचा प्रयत्न करत आहेत. आपल्या या दीपावली विशेषांकात अशा घरांतील मायलेकरांची कर्त्या माणसाच्या कायमच्या गैरहजेरीत पुन्हा नव्याने वाटचाल करू पाहणाऱ्या कहाण्या 'आसवांची ही दिवाळी' या शीर्षकांतर्गत आम्ही तुमच्यापर्यंत पोहोचवत आहोत. या कुटुंबांना आधार देण्याची धडपड करणाऱ्या डॉ. प्रतिभा जाधव यांनी त्या आपल्याला सांगितल्या आहेत. या कुटुंबांना पूर्ण सावरण्याचे, त्यातील पिळग्यांना पंख पसरून आभाळात झेप घेण्याचे सामर्थ्य मिळू दे आणि समाजातील बंधुभाव, सामंजस्य, स्नेह आणि प्रेम उत्तरोत्तर वृद्धिंगत होत जाऊ दे, प्रत्येक घरात आनंदाचा, समृद्धीचा वर्षाव होऊ दे, आपला देश प्रगतीपथावर दौडू दे, अशा शुभेच्छा प्रारंभीच व्यक्त करतो.

हा अंक मान्यवरांच्या आणि कामगार/कर्मचारी प्रतिनिधींच्या कसदार साहित्याने नटलेला आहे. सदानंद भणगे, सुरेश वांदिले, राजश्री बर्वे, किरण भावसार, काशिनाथ माटल यांच्या रसाळ कथा वाचनानंदात भर घालतील. चालू वर्ष सदाबहार, एव्हरीग्रीन अभिनेता देव आनंद याचे जन्मशताब्दी वर्ष. पूर्ण हयातभर आणि मृत्यूनंतर अजूनही रसिकांच्या मनांवर मोहिनी घालणारा हा चिरतरुण देखणा नायक. त्याच्या व्यक्तिमत्त्वाचे मोहक पैलू उलगडून दाखवले आहेत ज्येष्ठ पत्रकार प्रकाश अकोलकर यांनी. आंतरराष्ट्रीय टेनिसच्या नभातील इंद्रधनुष्य असे ज्याचे वर्णन करता येईल अशा रॉजर फेडरर याने अलीकडेच घेतलेली निवृत्ती जगभरातील क्रीडाप्रेमींसाठी चटका लावणारी ठरली. या कुशल खेळाडूचे आणि गुणी माणसाचे व्यक्तिचित्र रेखाटले आहे पत्रकार अमेय गोगटे यांनी. महासत्ता असलेल्या अमेरिकेकडे सर्व जगाचे लक्ष असते. या बलाढ्य राष्ट्राचे माजी अध्यक्ष रिचर्ड निक्सन यांचा सहभाग असलेला वॉटरगेट घोटाळा व निक्सन यांच्यावर निघालेले तब्बल २४ चित्रपट, त्यातील अनेकांना मिळालेले नामांकित पुरस्कार आणि नामांकने याविषयी रोचक माहिती

दिली आहे ज्येष्ठ लेखक व पत्रकार निळू दामले यांनी. गावाकडची माणसे, सणवार, गावकीभावकी यांचे परस्परंशी असलेले सुखदुःखाचे नाते यांचे मनोज्ञ चित्रण केले आहे लेखक समीर गायकवाड यांनी. तर व्हिज्युअल अँग्रेसिया हा मेंदूशी निगडित विकार जडलेल्या डॉ. पी. यांची हृद्य कथा उलगडली आहे मानसोपचार तज्ज्ञ डॉ. रूपेश पाटकर यांनी. टिळकपर्व: १९१४-१९२० या अरविंद व्यं. गोखले यांच्या पुस्तकाचा सविस्तर परिचय करून देणारा ज्येष्ठ पत्रकार आनंद केतकर यांचा लेख माहितीत भर घालणारा आहे.

नागपूर ते मुंबई असा सुमारे ७१० कि.मी.चा समृद्धी महामार्ग नजीकच्या भविष्यात सुरू होत आहे. मुख्य १० जिल्हांतून जाणारा आणि इतर १४ जिल्हे जोडणारा हा महामार्ग विदर्भाच्या संपन्नतेत भर घालेलच, परंतु महाराष्ट्रातील सर्व महत्त्वाची शहरे, पर्यटनस्थळे, तीर्थक्षेत्रे आणि औद्योगिक महानगरे परस्परंशी जोडणारा ठरेल. या विकासकामाची व्याप्ती आणि महती सांगणारा खास लेख या अंकात प्रसिद्ध करत आहोत. येणारी तीन दशके ही शेतकरी, उद्योजक आणि कामगारांची असणार आहेत, परंतु या घटकांना त्याचे भान आलेले आहे काय, असा प्रश्न उपस्थित करत अर्थविश्लेषक गिरीश जाखोटिया यांनी भविष्याचा वेध घेतला आहे. प्राप्त परिस्थितीत जागतिक अर्थराजकारण कोणत्या दिशेने जाईल यावर भाष्य केले आहे पत्रकार सुनील तांबे यांनी. रसिकांचा आवडता कविता विभाग तर आहेच, पण छोट्या दोस्तांसाठी खास बालविभागही आहे. भारतीयांची मान अभिमानाने ताठ करणाऱ्या टाटा समूहाच्या हॉटेल ताजच्या प्रेमात पडलेल्या चित्रकार निलेश मोहिते यांचा परिचय करून देणारा लेख, तसेच कामगार विभागाने नुकत्याच आयोजित केलेल्या बॉयलर इंडिया २०२२ प्रदर्शनात ४२ देशांच्या प्रतिनिधींनी सहभाग नोंदवला या निमित्ताने गेली १५२ वर्षे कार्यरत असणाऱ्या बॉयलर इन्स्पेक्शन विभागाची माहिती देणारा लेख वाचकांना निश्चित आवडेल. सरतेशेवटी पत्रकार संजीव साबडे यांचा दिवाळी फराळावरील बहारदार, खुसखुशीत आणि रुचकर लेख बौद्धिक खाद्य देणाराही ठरेल, याची खात्री आहे.

सर्वांना पुन्हा एकदा दिवाळीच्या मनःपूर्वक शुभेच्छा.

रविराज इळवे

संपादक व कल्याण आयुक्त

गेली दोन अडीच वर्षे कोरोनाच्या भयकारी सावटात घालवल्यानंतर यंदा पुन्हा एकदा दिवाळी आली आहे. अशुभाकडून शुभंकराकडे नेणाऱ्या, प्रत्येकाच्या मनात आनंदाच्या ज्योती तेवत ठेवणाऱ्या दिवाळीच्या सगळ्यांना शुभेच्छा...

सत्यमेव जयते

डॉ. सुरेश (भाऊ) खाडे

मंत्री, कामगार
महाराष्ट्र राज्य

दिनांक : ११ ऑक्टोबर २०२२

शुभ संदेश

नवे वर्ष, नव्या आशा, नव्या दिशा... दिवाळी हा आनंदाचा सण. दिव्यांची रोषणाई, फटाक्यांची आतषबाजी, मनमोहक रांगोळ्या आणि गृहलक्ष्मीनी बनवलेला लज्जतदार फराळ, अशी ही दिवाळी म्हणजे 'सण वर्षाचा, आनंदाचा' !

देशाच्या उभारणीत मोलाची भूमिका बजावणारे सर्व उद्योग, आस्थापना आणि कामगार बंधू-भगिनी तसेच 'श्रमकल्याण युग'मासिकाच्या सर्व वाचकांना हा सण आनंदाचा आणि उत्साहाचा जावो ही सदिच्छा.

राज्यात उद्योग - व्यवसायांसाठी पोषक वातावरण आणि कामगारांना संरक्षण, चांगल्या आरोग्य व शिक्षण सुविधा तसेच श्रमाला प्रतिष्ठा मिळवून देण्यासाठी राज्य शासन कटिबद्ध आहे.

पुनश्च एकदा दिवाळीच्या असंख्य शुभेच्छा!

डॉ. सुरेश (भाऊ) दगडू खाडे

दिवाळी
२०२२

श्रीम. विनिता वेद-सिंगल,
भा.प्र.से.

प्रधान सचिव (कामगार), उद्योग,
ऊर्जा व कामगार विभाग

'बॉयलर इंडिया - २०२२' च्या
कार्यशाळे दरम्यान आयोजित करण्यात
आलेल्या प्रदर्शनाचे उद्घाटन करताना
मा. ना. डॉ. सुरेश (भाऊ) खाडे व
मा. ना. श्री. उदयजी सामंत

बॉयलर इंडिया २०२२ एक दृष्टिक्षेप...

सन १८६९ मध्ये मुंबईत स्वतंत्रपणे बाष्पक (बॉयलर) तपासणी विभागाची स्थापना झाली. हा विभाग गेली १५२ वर्षे यशस्वी रीत्या काम करत आहे. या विभागाला दीडशे वर्षे पूर्ण झाली तेव्हा 'बॉयलर इंडिया २०२०' या विशेष कार्यशाळेचं व प्रदर्शनाचं आयोजन करण्यात आलं होतं. त्याचाच पुढचा टप्पा म्हणून १४ ते १६ सप्टेंबर दरम्यान नवी मुंबई येथेही या कार्यशाळेचं व प्रदर्शनाचं आयोजन करण्यात आलं. त्यानिमित्ताने या विभागाची आणि कार्यशाळेची माहिती...

ऊर्जेचे नवनवीन स्रोत शोधण्यासाठी मानवाची कायम धडपड सुरू असते. खरं म्हणजे, ऊर्जा स्रोत म्हणून वाफेची कल्पना अजिबातच नवीन नाही. पहिल्या शतकापासून ती आपणा सर्वांना माहीत आहे. पण ही संकल्पना पुढे आणली जेम्स वॉट यांनी, सन १७७६ मध्ये वाफेच्या म्हणजे स्टीम इंजिनाचा शोध लावला तेव्हा. वाफेवर चालणारं हे इंजिन त्यांनी तयार केलं आणि या इंजिनाने औद्योगिक क्रांतीच केली. सारांश, औद्योगिक क्रांतीचं जनक ठरलेलं हे वाफेचं इंजिन म्हणजे

पारंपरिक ऊर्जा स्रोत असणारी वाफ. यालाच शास्त्रीय भाषेत बाष्पक असं म्हणतात. बाष्पक हा शब्द 'बॉयलर' या अर्थाने सामान्य जनतेला ज्ञात आहे. बाष्पक हे उपकरण पाण्यापासून वाफ निर्माण करतं. या वाफेच्या दाबावर मोठमोठी यंत्रं गतिमान होतात. हे यंत्रं जसं अतिशय उपयुक्त आहे, तसंच अत्यंत स्फोटक व धोकादायकही आहे. अपघात झाल्यास जीवित व वित्तहानी मोठ्या प्रमाणावर होऊ शकते.

वाफेचे गुणधर्म आणि त्याच्या प्रचंड शक्तीचा

अंदाज येत नसल्यामुळे, त्या विषयाचं अपूर्ण ज्ञान असल्यामुळे बाष्पक स्फोट होत असे आणि अर्थातच त्यामुळे जीवित आणि वित्तीय हानी होत असे. मुख्य म्हणजे त्यावर नियंत्रण असण्यासाठी काहीही उपाय नव्हते. सन १८०० मध्ये तर अमेरिकेमध्ये झालेल्या बाष्पक स्फोटात १२०० लोकांचा जीव गेला आणि अमेरिकेत बाष्पकावर सखोल प्रयोग, निरीक्षण आणि संशोधन सुरू झालं. भारतात वाफेच्या इंजिनाचा प्रवेश सन १८२० मध्ये झाला. परंतु येथेही बाष्पकाचे वारंवार स्फोट होत होते. सन १८६३ मध्ये कलकत्ता येथे झालेल्या बाष्पक अपघातात १३ लोक दगावले. अशा भीषण प्रसंगाला सामोरे जात, त्याचं गांभीर्य लक्षात घेऊन, बंगाल कायदा, १८६४ (The Bengal Act, 1864) तयार करण्यात आला. सन १८६९ मध्ये मुंबई शहरात बाष्पकामुळे दोन भीषण अपघात झाले. त्यामध्ये जीवित व वित्तहानी मोठ्या प्रमाणावर झाली. या हादरवून टाकणाऱ्या बाष्पक स्फोटांनी The Bombay Code of Boilers, 1869 लागू करण्यात आला आणि त्याच वर्षी म्हणजेच सन १८६९ साली स्वतंत्रपणे बाष्पक तपासणी विभागाची स्थापना झाली. हा विभाग गेली १५२ वर्षे यशस्वीरीत्या काम करत आहे.

पुढे भारतीय बाष्पक अधिनियम, १९२३ हा कायदा राष्ट्रीय स्तरावर अस्तित्वात आला. २००७ मध्ये त्यामध्ये सुधारणा होऊन त्याला बाष्पके कायदा १९२३ (सुधारीत-२००७) असे संबोधण्यात आले. बाष्पकाचे संकल्पचित्र, विनिर्देश प्रमाणपत्र, रेखाचित्र आणि बाष्पकाची निर्मिती, नोंदणी व निरीक्षण इ. बाबतचे विनियम अंतर्भूत केलेला भारत सरकारचा भारतीय बाष्पके विनियम, १९५० अस्तित्वात आला. त्यानंतर अधिनियमाच्या आधारे महाराष्ट्र बाष्पक नियम, १९६२ व महाराष्ट्र मितीपयोजक नियम, १९६५ हे अस्तित्वात

‘बॉयलर इंडिया २०२२’
या कार्यक्रमात बाष्पकांचा अपघात विरहित सुरक्षित वापर, बाष्पकांसाठी उपयोगात येणाऱ्या नवनवीन संकल्पना, आधुनिकीकरण, बाष्पके क्षेत्रामध्ये रोजगाराच्या संधी, निर्मात्यांसाठी व्यासपीठ, अपारंपरिक ऊर्जा- जसे सौर ऊर्जेचा वापर, लघु उद्योगकांना मार्गदर्शन यांसारख्या महत्त्वाच्या विषयांवर देशविदेशातील एकूण ५५ नामांकित व तज्ञ व्यक्तिमार्फत मार्गदर्शन करण्यात आले.

आले. आजमितीस वरील अधिनियम, विनियम व नियम यांची अंमलबजावणी बाष्पके संचालनालयाकडून महाराष्ट्र राज्यात केली जात आहे.

आजपर्यंत महाराष्ट्र राज्याचे बाष्पक निर्मितीमध्ये फार मोठे योगदान राहिले आहे. राज्यामध्ये दरवर्षी जवळपास १२०० बाष्पकांची निर्मिती केली जाते. महाराष्ट्र हा बाष्पके निर्मितीमध्ये भारतामध्येच नाही तर, एशियामध्ये अव्वल स्थानी आहे. अनेक बाष्पके पाश्चात्य देशांमध्ये निर्यात केली जातात. बाष्पकावर काम करणारे बाष्पक परिचर व बाष्पक अभियंते यांची उद्योगांमध्ये फार मोठी मागणी आहे. महाराष्ट्र राज्यामध्ये बाष्पकांचे अपघाताचे प्रमाण ०.०६% एवढे कमी आहे. बाष्पके, उद्योग व शासन या त्रिसूत्रीची सांगड घालून व्यापक जनहित व बाष्पक व्यवसायाला चालना देण्यासोबत बाष्पकांची निर्यात कशी वाढवण्यात येईल या उदात्त हेतूने विविध कार्यशाळा व प्रदर्शनाचे आयोजन करण्यात येते.

कारखाने म्हटले की तेथे अवलंबिल्या जाणाऱ्या ऑपरेशन व मॅटेनेन्स यासोबतच विविध कायदांची अंमलबजावणी ही

आलीच. पण या क्षेत्रामध्ये होणारे अपघात टाळण्यासाठी वेळोवेळी शासनातर्फे केली जाणारी निरीक्षणे व प्रणाली जर योग्य रीत्या राबवली गेली आणि योग्य बाष्पकाची निवड केली तर अपघातांचे प्रमाण आटोक्यातच नव्हे तर, शून्यसुद्धा होऊ शकते हा संकल्प करून नियमित कालावधीत कार्यशाळा आयोजित करणे ही शासनाची धारणा आहे.

या अनुषंगाने ‘बाष्पके संचालनालयाचे बळकटीकरण’ या योजनेअंतर्गत बाष्पके संचालनालय सन २००९ पासून ‘बाष्पकांचा सुरक्षित व कार्यक्षम वापर’ या शीर्षकाखाली दरवर्षी चक्रक्रमानुसार प्रादेशिक कार्यालयांमध्ये कार्यशाळेचे आयोजन करीत आहे. बाष्पके निरीक्षणाच्या १५० वर्षपूर्तीनिमित्त प्रत्येक प्रादेशिक कार्यालयात कार्यशाळा घेण्याऐवजी एकच मोठा कार्यक्रम करावा या हेतूने ‘बॉयलर इंडिया २०२०’ या कार्यशाळेचे व प्रदर्शनाचे आयोजन करण्यात आले.

कालांतराने सर्व बाष्पक परिवारासाठी एक हक्काचे व्यासपीठ म्हणून या कार्यक्रमाची द्वितीय आवृत्ती म्हणून ‘बॉयलर इंडिया २०२२’ या कार्यशाळेचे व प्रदर्शनाचे दि. १४-१६ सप्टेंबर, २०२२ या कालावधीत सिडको प्रदर्शनी व परिषद केंद्र, वाशी, नवी मुंबई येथेही आयोजन करण्यात आले.

कार्यशाळेचा उद्देश

बाष्पकांचे अपघात टाळण्यासाठी करण्यात येणाऱ्या उपाययोजना या व्यापक स्वरूपात बाष्पक वापरकर्ते यांना मार्गदर्शित करण्यात याव्यात तसेच कालानुरूप नवनवीन तंत्रज्ञान हे बाष्पक निर्मिती व संचालनामध्ये उपलब्ध आहे, हे नवनवीन तंत्रज्ञान वापरण्याचे फायदे व त्यापासून कार्यक्षम बाष्पकाचा वापर हा या कार्यशाळेचा मुख्य

‘बॉयलर इंडिया - २०२२’ च्या कार्यशाळेत बोलताना कामगार मंत्री मा. ना. डॉ. सुरेश (भाऊ) खाडे व उपस्थित असलेले प्रतिनिधी

उद्देश होता. तसेच सर्व बाष्पके व सुटे भाग निरमति आणि बाष्पके वापरकर्ते यांमध्ये सुसंवाद साधण्यासाठी व बाष्पके व्यवसायाला चालना देण्यासाठीही या कार्यशाळेचा मुख्यत्वे उपयोग झाला. या कार्यक्रमात महाराष्ट्र राज्यात नवनवीन रोजगारांच्या

संधी उपलब्ध होतील तसेच महाराष्ट्र राज्याच्या उद्योग भरभराटीस चालना मिळेल.

‘बॉयलर इंडिया २०२२’चा उद्घाटन सोहळा मा.ना.श्री. उदयजी सामंत, उद्योग मंत्री यांच्या हस्ते व मा.ना. डॉ. सुरेश (भाऊ) खाडे, कामगार मंत्री

यांच्या अध्यक्षतेखाली आणि मा.श्री. निरंजन डावखरे, वि.प. सदस्य, मा.श्री. महेश बालदी, वि.स. सदस्य, मा.श्री. रमेश पाटील, वि.स. सदस्य, कामगार विभागाच्या प्रधान सचिव श्रीमती विनिता वेद सिंगल (भा.प्र.से.), जिल्हाधिकारी रायगड तथा विभागीय आयुक्त डॉ. महेंद्र

कल्याणकर (भा.प्र.से.) तथा बाष्पके संचालनालयाचे संचालक श्री. धवल अंतापूरकर यांच्या हस्ते पार पडला.

याप्रसंगी बाष्पके संचालनालयाच्या कार्याबद्दलचा लघुपट प्रदर्शित करण्यात आला व 'बॉयलर वर्ल्ड अपडेट' या मासिकाचे प्रमुख पाहुण्यांच्या हस्ते प्रकाशन करण्यात आले.

'बॉयलर इंडिया २०२२'ची ठळक वैशिष्ट्ये

- कार्यशाळा व चर्चासत्र
- प्रथितयश बाष्पक निर्मात्यांमार्फत जागतिक दर्जाचे प्रदर्शन
- सर्वोत्तम बाष्पक पुरस्कार

'बॉयलर इंडिया २०२२' या कार्यक्रमात बाष्पकांचा अपघात विरहित, कार्यक्षम व सुरक्षित वापर, बाष्पकांसाठी उपयोगात येणाऱ्या नवनवीन संकल्पना, आधुनिकीकरण, बाष्पके क्षेत्रामध्ये रोजगाराच्या संधी, निर्मात्यांसाठी व्यासपीठ, अपारंपरिक ऊर्जा- जसे सौर ऊर्जेचा वापर, लघु उद्योजकांना मार्गदर्शन यांसारख्या महत्त्वाच्या विषयांवर देशविदेशातील एकूण ५५ नामांकित व तज्ञ व्यक्तिमार्फत मार्गदर्शन करण्यात आले. या कार्यशाळेत एकूण २५०० पेक्षा अधिक प्रतिनिधींनी सहभाग घेतला.

भारतातील प्रथितयश बाष्पक निर्मात्यांमार्फत प्रदर्शनही आयोजित करण्यात आले होते व यामध्ये एकूण २८० नामांकित निर्मात्यांनी सहभाग नोंदवला.

'बॉयलर इंडिया २०२२' प्रदर्शनाला व्यावसायिक क्षेत्रामध्ये अभूतपूर्व प्रतिसाद मिळाला. प्रदर्शनास जवळपास २३ हजाराहून अधिक प्रतिनिधींनी भेट देऊन नवनवीन तंत्रज्ञानाबाबत माहितीचा लाभ घेतला.

भारताला बाष्पक निर्मितीचे जागतिक व्यासपीठ बनवण्यासाठी 'बॉयलर इंडिया २०२२' या प्रदर्शनाचा मूलभूत वाटा आहे. याची प्रचिती म्हणजे एकूण

४२ देशांच्या राजकीय व व्यावसायिक प्रतिनिधींनी या प्रदर्शनाला भेट देऊन भारतातून बाष्पक निर्मिती नक्कीच भारी घेईल याबद्दल आश्वासित केले. यामध्ये प्रामुख्याने आइसलँड, अल्बानिया, अल्जेरिया, अमेरिकन सामोआ, अर्मेनिया, ऑस्ट्रेलिया, ऑस्ट्रिया, बांगलादेश, कॅमेरून, इजिप्त, फिनलंड, जर्मनी, हंगेरी, इंडोनेशिया, आयर्लंड, केनिया, कुवैत, लेबनॉन, लिबिया, मालदीव, मॉरिशस, नाम्बिया, नेपाळ, नेदरलँड, ओमान, पाकिस्तान, फिलिपिन्स, कतार, रवांडा, सौदी अरेबिया, साऊथ आफ्रिका, स्पेन, श्रीलंका, स्वित्झर्लंड, थायलंड, युगांडा, संयुक्त अरब अमिरात, युनाइटेड किंग्डम, युनाइटेड स्टेट्स ऑफ अमेरिका, येमेन आणि झांबिया या राष्ट्रांनी प्रतिनिधित्व केले.

सर्वोत्तम बाष्पक वापरकर्ते पुरस्कार २०२२

बाष्पक वापरकर्ते यांनी बाष्पक सुव्यवस्थित रीत्या व कार्यक्षम पद्धतीने चालवावा व या कार्यपद्धतीस चालना मिळावी म्हणून सर्वोत्कृष्ट बाष्पक वापरकर्ते या स्पर्धेचे आयोजन करण्यात आले होते. अपघात विरहित व कार्यक्षम बाष्पकांचा वापर याचा प्रचार व प्रसार करून एकात्मिक विकास कसा साधता येईल हा या स्पर्धेच्या आयोजनाचा मुख्य हेतू होता. यामुळे बाष्पक वापरकर्त्यांमध्ये स्पर्धा वाढवून बाष्पक वापराची गुणवत्ता वाढविण्यास उपयोग झाला. सर्वोत्तम कारखान्यांमधील प्रचलित असलेल्या उत्कृष्ट प्रचालन पद्धतीबाबतची माहिती इतर कारखानदारांना सुद्धा उपयोगी पडू शकते. या स्पर्धेसाठी कारखान्याच्या प्रकारानुसार एकूण सहा श्रेणी तयार करण्यात आल्या होत्या व एकूण १७६ कारखानदारांनी या स्पर्धेत भाग घेतला. बाष्पक वापरकर्त्यांना विदित मानदंडानुसार त्या बाष्पकाची तज्ञ व्यक्तिमार्फत प्रत्यक्ष

तपासणी करून पुरस्कार प्रदान करण्यात आले.

'बॉयलर इंडिया २०२२' : कार्यशाळा व चर्चासत्र

बाष्पकांचा अपघात विरहित, कार्यक्षम व सुरक्षित वापर, बाष्पकांसाठी उपयोगात येणाऱ्या नवनवीन संकल्पना, आधुनिकीकरण, बाष्पके क्षेत्रामध्ये रोजगाराच्या संधी, निर्मात्यांसाठी व्यासपीठ, अपारंपरिक ऊर्जा जसे सौर ऊर्जेचा वापर, लघु उद्योजकांना मार्गदर्शन यांसारख्या महत्त्वाच्या विषयांवर देशविदेशातील एकूण ५५ नामांकित व तज्ञ व्यक्तिमार्फत मार्गदर्शन करण्यात आले. या कार्यशाळेत एकूण २५०० पेक्षा अधिक प्रतिनिधींनी भाग घेतला.

कार्यक्रमाचा समारोप

'बॉयलर इंडिया २०२२' या कार्यक्रमाचा समारोप समारंभ मा. श्री. ऑगस सपतोनो, कौंसिल जनरल, इंडोनेशिया, श्री. तोला उबेदी, इकॉनॉमिक कौंसिल, इंडोनेशिया, श्री. प्यांगी सपुत्रा, इकॉनॉमिक कौंसिल, इंडोनेशिया, श्री. मोहम्मद अब्दुल मन्नान, संचालक, ढाका चेम्बर ऑफ कॉमर्स अँड इंडस्ट्रीज, बांगलादेश, श्री. रोहिंटन इंजिनियर, इंडस्ट्रियल बॉयलर लिमिटेड, गुजरात, श्री. भानू राजगोपालन, सी.एम.डी., ऑरेंज बीक टेक्नॉलॉजी, नागपूर व श्री. ध. प्र. अंतापूरकर, संचालक बाष्पके यांच्या उपस्थितीत दिनांक १६ सप्टेंबर २०२२ रोजी पार पडला. या प्रसंगी सर्व मान्यवरांनी बाष्पकांचा कार्यक्षम व अपघातविरहक वापर करण्याबाबत मार्गदर्शन केलं. तसंच उत्कृष्ट बाष्पक वापरकर्त्यांना या मान्यवरांच्या हस्ते पुरस्कार प्रदान करण्यात आले. ■

ललित कला भवनाच्या इमारतीचे नूतनीकरण करणार - मा. ना. डॉ. सुरेश (भाऊ) खाडे

कामगार मंत्री, महाराष्ट्र राज्य

ललित कला भवन सांगली इमारतीच्या नूतनीकरणासाठी जिल्हा नियोजन निधीतून दीड कोटी रुपयांचा निधी उपलब्ध करून देण्यात येईल. त्याचबरोबर भवनात बुडन बॅडमिंटन कोर्ट व इतर अत्याधुनिक सोयीसुविधा उपलब्ध करून देण्यात येतील, असे आश्वासन कामगार मंत्री तथा सांगली जिल्ह्याचे पालकमंत्री मा.ना.डॉ. सुरेश खाडे यांनी दिले. महाराष्ट्र कामगार कल्याण मंडळातर्फे ललित कला भवन, औद्योगिक वसाहत सांगली येथे आयोजित गटस्तरीय पुरुष कामगार व महिला खुली भजन स्पर्धेच्या पारितोषिक वितरण समारंभात ते बोलत होते.

वसंतदादा औद्योगिक सहकारी सोयायटी लि. सांगलीचे चेअरमन

श्री.सचिन पाटील,कल्याण आयुक्त श्री.रविराज इळवे,कार्यकारी अभियंता श्री.संतोष रोकडे,सहाय्यक कामगार आयुक्त श्री.अनिल गुरव,विशेष कार्य अधिकारी श्री.प्रमोद फडणीस, प्रभारी सहाय्यक कल्याण आयुक्त श्री.समाधान भोसले,प्रभारी कामगार कल्याण अधिकारी श्री.संभाजी पवार,उद्योजक श्री.रंगराव इरळे, श्री.शंकर सरगर, श्री.रमेश आरवाडे आदि मान्यवर यावेळी उपस्थित होते.

डॉ.खाडे म्हणाले की, कामगार ते कामगार मंत्री असा प्रवास करत आज कामगार भजन स्पर्धेत उपस्थित राहण्याची संधी मिळाली, ही विठ्ठलाची कृपा आहे. भजन स्पर्धेच्या

पारितोषिक व सादरीकरणाच्या रकमेत भरीव वाढ करण्यात येईल.

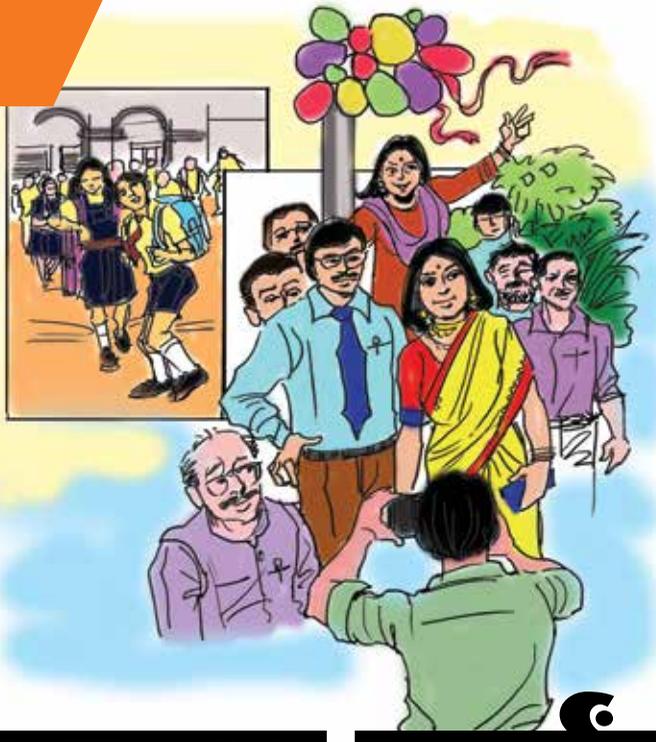
यावेळी महिला भजन स्पर्धेतील प्रथम क्रमांक प्राप्त कामगार कल्याण केंद्र अकोला वासुद,द्वितीय क्रमांक प्राप्त कामगार कल्याण केंद्र मांजरे,तृतीय क्रमांक प्राप्त ललित कला भवन सांगली,तर कामगार पुरुष भजन स्पर्धेतील प्रथम क्रमांक प्राप्त कामगार कल्याण केंद्र कुंडल,द्वितीय क्रमांक कामगार कल्याण केंद्र सातारा व तृतीय क्रमांक प्राप्त कामगार कल्याण केंद्र मंगळवेढा या संघाना पारितोषिक प्रदान करण्यात आले. त्याचबरोबर उत्कृष्ट गायक,पेटीवादक व तालसंचनमध्ये प्रथम,द्वितीय व तृतीय क्रमांक प्राप्त महिला व पुरुष यांनाही पारितोषिक वितरीत करण्यात आले. गंभीर आजार उपचार सहाय्यता योजनेतर्गत प्रतिकात्मक धनादेशाचे वितरण कल्पना ओळेकर,दादासो शेळके,निलांबरी पवार,अविनाश मोरे,सचिit औटे, सुरेश कदम यांना पालकमंत्री डॉ. सुरेश खाडे यांच्याहस्ते करण्यात आले. स्वागत व

प्रास्ताविक मंडळाचे कल्याण आयुक्त श्री.रविराज इळवे यांनी केले. सूत्रसंचालन श्री.सुरेश पाटील यांनी केले. आभार सहाय्यक कल्याण आयुक्त श्री.समाधान भोसले यांनी मानले. या कार्यक्रमास स्पर्धा परीक्षक श्री.दिलिप टोमके, श्री.अरुण जोशी, श्रीमती गीता दातार, भजनी मंडळाचे महिला व पुरुष,नागरिक मोठ्या संख्येने उपस्थित होते.

राष्ट्रपिता महात्मा गांधी यांच्या जयंती सप्ताहानिमित्त २ ऑक्टोबरपासून मंडळाच्या १९ गट कार्यालय स्तरावर पुरुष कामगार व महिलांसाठी खुली भजन स्पर्धा आयोजित करण्यात येते. गटस्तरीय स्पर्धेत प्रथम पारितोषिक प्राप्त १९ पुरुष कामगारांचे संघ आणि १९ महिला संघ यांची राज्यस्तरीय भजन स्पर्धेसाठी निवड केली जाते. महात्मा गांधी यांच्या स्मृती दिनानिमित्त २९ व ३० जानेवारी रोजी राज्यस्तरीय स्पर्धेचे आयोजन करण्यात येणार आहे.

सदानंद भणगे
कथाकार

पन्नास वर्षांनी, त्या रात्री

मला शाळेतल्या दिवसांची नेहमीच आठवण होते. शाळेत जीव अडकला होता म्हणा ना. पहिलं प्रेम होतं तिथे. तशातच अचानक ती बातमी समजली. पन्नास वर्षांनंतर सगळ्या शाळेतल्या मित्रांनी एकत्र यायचे ठरवले होते. प्रकाश, अवि, रमेश मला अंधुक आठवत होते. कारण त्या तिघांना आणि मलासुद्धा मंगल आवडायची. तिच्याबद्दल कोणी काही बोललं तर मला राग यायचा. मी तर त्याला मारायलाच धावायचो. शाळेतले दिवस संपले आणि ते प्रेम तिथेच राहिले. कधी शाळेत एखादी चक्कर मारायची ठरवायचो. तिथे गेलो की आमच्या वर्गापाशी जायचो. वर्ग जसाच्या तसा भरलेला दिसायचा. ते दिवस दिसायला लागायचे. माझ्या कंपासपेटीचे झाकण आरशासारखे चमकायचे. मी ते अशा तऱ्हेने उघडायचो, की मला मागच्या बाकावर बसलेली मंगल दिसायची. कधीतरी मंगलला ते समजले असावे, कंपास उघडल्यावर ती मुद्दाम हसायची, मैत्रिणीशी बोलतेय असे दाखवायची. मला तिने कधी त्याची ओळख दिली नाही. कोणाच्याच लक्षात यायचे नाही. पण एक दिवस पक्याला डाऊट आला असावा. कारण त्या दिवसापासून तो मुद्दाम माझ्या मागे असा बसायचा की मला मंगल दिसायची नाही. गॅदरिंगच्या नाटकात प्रकाशला तिच्या नवऱ्याची भूमिका मिळाली. तेव्हा मला फार राग आला होता

पक्याचा. सगळी मुले त्यांना चिडवायची नवरा बायको म्हणून. खुन्नस नजरेने पाहायचा तो माझ्याकडे. आता सगळे आठवून गंमत वाटते.

...आज हे सगळे आठवायचे म्हणजे सगळ्या त्या मित्रांनी पुन्हा एकत्र यायचं ठरवल्याचं समजलं म्हणून. पुन्हा एकदा लहान झाल्यासारखं वाटलं. शाळेची घंटा वाजवणारा मारुती शिपाई आठवला. देशपांडे सरांनी बाकावर उभं रहायची शिक्षा दिली होती. ती आठवली. सगळा वर्ग हसत होता माझं शिकवण्याकडे लक्ष नव्हतं म्हणून. मी आपला कंपासपेटी बघत बसलो होतो. शाळेचं वार्षिक निघालं तेव्हा मला संपादक आणि मंगलला उपसंपादक म्हणून नेमलं, तेव्हा आम्ही खूप गप्पा मारल्या, पण माझं काही डेअरिंग झालं नाही, तिला सांगायचं मनातलं. ती इच्छा राहूनच गेली, बोललो असतो तर कदाचित आज... जाऊ दे आता काहीच उपयोग नव्हता.

मध्यंतरी अशीच एकदा शाळेची खूप आठवण यायला लागली. एका संध्याकाळी निघालो, शाळेत आलो, सगळीकडे शुक्रशुक्राट होता. मी भराभर जिने चढून तिसऱ्या मजल्यावरच्या आमच्या सातवीच्या वर्गात गेलो. बाकावर जाऊन बसलो, मागे वळून पाहिलं, मंगलचा भास झाला, तसंच किती

वेळ गेला समजलंच नाही, कॉरिडॉर मधून चकरा मारल्या मग पळालो. कोणी बघितलं नसल्यामुळे खूश होतो, इतक्यात शाळेच्या शिपायाने पाहिलं असावं. कारण तो घाबरून पळाला, का पळून गेला समजलंच नाही, खरं तर मी त्याच्याशी गप्पा मारणार होतो.

मित्रमंडळी काय काय कार्यक्रम ठरवतायत सगळं मला समजत होतं. मुख्य म्हणजे काहीजण मोठे उद्योगपती झाले होते. प्रकाश डॉक्टर झाला होता. प्रदीप काळे व्यवसायिक झाला होता. मुलाणी बिल्डर झाला होता. काही दुकानदार होते. त्यामुळे या लोकांना पूर्ण दिवस असा वेळ नव्हता. जे नोकरी करणारे होते ते निवृत्त झाले होते ते पोरबाळांत अडकले होते, म्हणून सगळ्यांनी संध्याकाळी भेटायचं ठरवलं होतं. या वेळी फक्त मुला-मुलांनीच भेटायचं ठरवलं होतं, कारण एकतर बऱ्याच मुलांचे पत्ते मिळत नव्हते, अर्थात आता मुलांचे आजोबा आणि मुलांच्या आज्या झाल्या होत्या. शिवाय मुलांची तर नावेही बदलली होती. एक वेळ अकरावीतल्या मित्रांनी वा कॉलेजच्या मित्रांनी एकत्र येणे सोपे होते, पण अगदी शाळेतली मुलं-मुली जमणं अवघडच होतं. म्हणूनच जेवढे येतील त्यांनी संध्याकाळीच भेटायचं ठरवलं होतं. रात्री जेवण एकत्र घ्यायचं, गप्पा मारायच्या असं ठरलं होतं. ते माझ्या दृष्टीने पथ्याचं ठरलं. रात्री मी वेळ काढू शकत होतो. फक्त रुखरुख एकच वाटत होती मंगल दिसणार नाही. खरं तर मी तिचा पत्ता शोधत होतो, पण ते आता मला शक्य होत नव्हतं. तिचं लग्नानंतरचं नावही मला माहीत नव्हतं, नाहीतर मी नक्कीच शोधून लांबून का होईना तिला पाहून आलो असतो.

गुंदेचा मला आठवत होता, पण त्याचं पहिलं नाव आठवत नव्हतं. नेहमी शेवटचा नंबर असायचा त्याचा वर्गात, आता त्याच्या स्वतःच्या मालकीचं हॉटेल होतं. त्यामुळे तिथेच सगळ्यांनी भेटण्याचं ठरवलं. कितीही वेळ बसलं तरी बोलणारं कोणी नव्हतं आणि सर्व्हीसही चांगली मिळणार होती. अनेक वर्षांनी भेटणार म्हटल्यावर सगळ्यांनाच कमालीची उत्सुकता होती.

मला संध्याकाळी शक्यच नव्हते. मी उशिरा जायचं ठरवलं. अचानक जाऊन सगळ्यांना आश्चर्यचकित

करू म्हटलं. त्या दिवसाची मी आतुरतेने वाट पाहत होतो. खरं तर मी सुचवणार होतो, अगोदर शाळेत एकत्र भेटू आणि नंतर हॉटेलवर जाऊ. पण माझं कोणी ऐकणार नव्हतं, तसा मी शाळेत काही फारसा फेमस नव्हतो आणि तेव्हाही कोणी माझ्याकडे लक्ष देत नसत. उलट माझी चेष्टाच करत. पहिल्यापासून माझी तब्येत फारशी चांगली नसायचीच. आता तर ऐकणं शक्यच नव्हतं आणि संध्याकाळी शाळेत नकोच म्हणत होते सगळे. नंतरच्या गेट दुगेदरला दिवसभर शाळेत घालवू असे ठरवत होते. दिवसभर मलाही शक्य नव्हतं, तेव्हा ठरवलं काहीही झालं तरी त्या रात्री जायचंच.

भेटीचा दिवस उजाडला आणि मला रहावेना. संध्याकाळ उलटून जाताच मी मोकळा झालो आणि निघालो. हॉटेलच्या टेरेसवर खास आमच्यासाठी व्यवस्था

खरं तर मी सुचवणार होतो, अगोदर शाळेत एकत्र भेटू आणि नंतर हॉटेलवर जाऊ. पण माझं कोणी ऐकणार नव्हतं, तसा मी शाळेत काही फारसा फेमस नव्हतो आणि तेव्हाही कोणी माझ्याकडे लक्ष देत नसत. उलट माझी चेष्टाच करत. पहिल्यापासून माझी तब्येत फारशी चांगली नसायचीच.

केली होती. कॅडल लाईट डिनर करणार होते सगळे. त्यामुळे तर मी खूपच खूश झालो. मला आजकाल उजेडाचीच भीती वाटायला लागली होती. हॉटेलवर पोहोचलो तर नुसता गोंधळ चालू होता. सुरुवातीला कोणी आलं तर ओळखीचे वाटायचे नाही. कारण पाचवी-सहावीला बारीक, हडकुळी, हाफ पॅट आणि गबाळ्या शर्टमध्ये असणारी मुलं आता वयस्कर झाल्यावर खूप बदलली होती. सगळे बाप्ये सुखवस्तू झाले होते.

नोकरी करणारे बहुतेकजण रिटायर्ड झाले होते, तर व्यवसाय करणारे जमेल तसा व्यवसाय करीत होते. केवळ टाइमपास व्हावा म्हणून. जबाबदाऱ्या संपल्याने काळज्या संपल्या होत्या. येणारा प्रत्येकजण बदलला होता, कोणाचे केस जाऊन टक्कल पडले होते, बहुतेकांना चष्मा लागला होता. काहींच्या ढेऱ्या चांगल्याच सुटल्या होती. काहींचे दात गायब झाले होते. गमतीदार दिसत होते सगळे. बारकाईनं पाहिलं की ओळख पटायची. ओळख पटताच, अरे रव्या कुलकर्णी ना तू? म्हणत मिठी मारणारे इतके खूश होत होते की त्यांच्या डोळ्यांत पाणीच उभं राहत होतं. सगळे जमा होताच गोंधळच सुरू झाला. जुन्या आठवणी निघू लागल्या. मी हॉटेलच्या टेरेसवर पोहोचलो तेव्हा एकमेकांच्या गळाभेटीत सगळे मग्न होते. सगळ्यांनाच किती बोलू आणि काय बोलू असं झालं होतं. अचानक मला पाहताच, सगळे विचारात पडले. त्यांना चटकन समजेनाच. तेवढ्यात प्रकाश उठला माझ्याजवळ येत म्हणाला-

“अरे, तू कमल्या ना... कमलाकर... पाचव्या बेंचवर बसून कंपास उघडून मंगलला पाहणारा?”

“अरे हो... तू प्रकाश ना? होता तसाच आहेस...” मला पक्या चांगलाच ध्यानात होता. काही समजायच्या आत त्याने मला मिठीच मारली आणि एकदम तो दचकला.

“अरे कमल्या, कसला गार पडला आहेस तू? आणि तब्येत एवढी खालावली का? हाडं टोचतायत सगळी. मजेत आहेस ना?”

“आयला, हा कमल्या पहिल्यापासून असाच. तेव्हाच सुधारला असता तर मंगल मिळाली असती...” कोणीतरी जोक मारला. तस मंगल प्रकरण पक्यानेच सगळीकडे पसरवलं होतं.

“नकारे त्याला आल्या आल्या मापात घेऊ... ते जाऊ दे कमल्या पण मला काही तुझी लक्षणं ठीक दिसत नाहीयेत, मजेत आहेस ना, कसला बारीक झालायस, आणि आता थंडीचे पण दिवस नाहीत, हिमालयातून तर नाही ना आलास, बर्फासारखा थंड लागतोय लेका तुझा हात, आणि डोळे पण कसले खोल गेल्यासारखे दिसतायत...”

मी गडबडलो. "म्हटलं, अरे बाहेरून आलो ना... गार वारं लागलं अंगाला, तुम्ही इथं बराच वेळ झाला बसलात ना..."

"कमल्या, जरा तब्येत दाखवून घे बाबा. आणि तुला कुणाचा मेसेज आला होता? आम्ही तर बराच ट्राय केला होता, तुझा पत्ताच मिळाला नाही यार... कुठे गायब झाला होतास इतके दिवस? आणि आमची फोनाफोनी चालू होती तर एखादा फोन का नाही केलास येतोय म्हणून..."

"जाऊ दे रे, आता आलाय ना तो, जरा बसू दे त्याला किती प्रश्न विचारशील?" अव्या म्हणाला, "येरे कमल्या, मस्त झालं. बैस."

मी भेटल्याच्या आनंदात पक्या विचारलेले प्रश्न विसरून गेला. बरं झालं, मला उत्तर द्यावं लागलं नाही.

सगळ्यांना आनंदाचं भरतं आलं होतं. हसणं खिदळणं चालू होतं. निरनिराळ्या गप्पा निघत होत्या. अनेक शिक्षकांची आठवण होत होती. त्याचं शिकवणं, बोलणं, शिक्षा करणं सगळं आठवून मुलं, म्हणजे सगळे म्हातारेच म्हणा, त्या काळात गेली. काही जणांना गहिवरून आलं. गंमत म्हणजे पहिल्या बाकावर बसणारी जी हुशार चष्मेवाली मुलं होती ना ती सगळी कुठे बँकेत नाहीतर एखाद्या ऑफिसात काम करून निवृत्त झाली होती. पक्यासारखी एकदोन मुलं च डॉक्टर, इंजिनीअर झाली होती. मागच्या बाकावर बसणारी, खोड्या करणारी मुलं चांगली बिल्डर, राजकारणी झाली होती. मला फार गंमत वाटली.

सुरुवातीला प्रत्येकाने आपापली ओळख करून दिली. कुटुंबांची माहिती, मुलं काय करतात सगळे सांगत होते. अनेकांची मुलं परदेशात होती. पैसे भरपूर होते, पण भल्या मोठ्या घरात म्हतारा म्हातारी दोघच राहत होती. काही जण एकटेच राहिले होते. लहानपणी उड्या मारत मस्ती करणारी मुलं पोक्त होऊन आयुष्याच्या शेवटच्या टप्प्यात पाहून सगळ्यांचं मन भरून येत होतं. माझी ओळख करून देण्याची वेळ आल्यावर मी काहीच बोलू शकलो नाही. म्हटलं, "मित्रांनो, माझ्या आयुष्याबद्दल सांगण्यासारखं काहीच नाही. आज मी इथे येऊ शकलो ते केवळ तुमच्या भेटीच्या

ओढीने. मला काहीच विचारू नका..." माझ्या एकंदर अवताराकडे आणि खोल गेलेल्या आवाजामुळे सगळे केविलवाण्या नजरेने माझ्याकडे पाहत राहिले. नंतर संगीतखुची खेळण्याची टूम निघाली. खेळताना आणि पळताना माझा वेग आणि आक्रमकता पाहून पक्या म्हणाला,

"यार कमल्या, तू दिसतोस हडक्या, पण तुझ्या अंगात ताकद फार आहे रे. काय रहस्य आहे लेका?"

मी नुसता हसलो, नको तेवढा उत्साह दाखवायला नको होता असं वाटलं मला. कारण अनेक जण संशयानं पाहायला लागले होते. रव्याचं बोलणं तर मी ऐकलं, म्हणत होता "साला हा कमल्या अचानक कुठून उगवला, त्याला कसं कळलं आपण एकत्र जमतोय ते, पूर्वी कधी आपल्यात मिसळत नव्हता. बरेच दिवस कॉन्टॅक्टमध्येही नव्हता. स्वतः बद्दल काही सांगायलाही तयार नाही..."

"जाऊ दे रे, कौटुंबिक विवंचना असतील बिचाऱ्याच्या मागे, म्हणूनच असा हाडकलाय..." कुणी तरी म्हणालं.

मी सावध झालो, कटायचं ठरवलं. तसं जेवण जाणार नव्हतंच, मला फक्त सगळ्यांना भरभरून पाहायचं होतं, जुन्या दिवसात जायचं होतं.

मित्रांच्या गप्पा जोरात सुरू झाल्या, सरांच्या, बाईंच्या आठवणी निघत होत्या. देशमाने सरांना टारझन म्हणायचो, कारण ते डांबरासारखे काळे होते, विधाते सरांना जिराफ, कारण ते खूप उंच आणि बारीक होते. शाळेच्या आठवणी निघत होत्या, आता शाळा पूर्वीसारखी राहिली नाही, त्यातून रात्री अपरात्री वर्गाचे दार उघडल्याचे आवाज येतात, कुणी चालल्याचे आवाज येतात... अशा गप्पा चालल्या होत्या. एक शिपाई तर म्हणे आजारीच पडला, त्यामुळे आता विद्यार्थीही संध्याकाळी फार वेळ शाळेत थांबत नाहीत म्हणे. मी आपला सगळं ऐकत होतो. जुने दिवस आठवत होतो.

गुंदेचाच हॉटेल चांगलंच जोरात चाललेलं दिसत होतं. आता त्याचा मुलगा ते पाहत होता. हा फक्त मधूनमधून येत असे. त्याच्यासाठी टेरेसवर एक स्वतंत्र खोली बांधलेली होती. ऑफिससारखा तो इथे

येऊन बसत असे... गप्पा संपतच नव्हत्या, इतक्यात वेटरने जेवणाची ताटं आणली, व्यवस्था खूपच चांगली केली होती. सूपपासून आईस्क्रिमपर्यंत सगळं होतं. मी मुद्दामच एका कोपऱ्यात अंधारात बसलो.

कोणीतरी कुजबुज करू लागलं, तसा अव्या ओरडला, "हे बघा, आपण आज पन्नास वर्षांनी भेटलोत, खाऊन पिऊन सुखी आहोत, पण आज जेवणाच्या अगोदर कोणालाही सोमरस मिळणार नाही, कारण गुंदेचाच हॉटेल पूर्ण शाकाहारी आहे आणि मद्यपान निषिद्ध आहे. मला माहितीय काहीजण अस्वस्थ झाले असतील, पण प्रत्येकाला आपापल्या घरी नीट पोहोचायचं आहे, म्हातारे कुठे गेलेत म्हणून एकतर घरचे सगळे काळजी करत असतील. तेव्हा आज आपण गप्पा मारण्यासाठी जमलो आहोत, ती पार्टी पुन्हा कधीतरी..." सगळे हसले. हसत खिदळत जेवणं झाली, हातात आईस्क्रिमचे कप आले, मी सगळं टाळायचा प्रयत्न करीत होतो. अंधारामुळे ते जमतही होतं.

थोड्याच वेळात "चला, आता आपण ग्रुप फोटो काढू," म्हणून सगळ्यांनी आग्रह सुरू केला. बरोबरच आहे. आठवण राहायलाच हवी. कुणाल माने या आमच्या एका वर्गामित्राचाच फोटो स्टुडिओ होता, तो कॅमेरा घेऊनच आला होता. फोटो काढायचा म्हटल्यावर सगळेचजण उत्साहाने उभे राहू लागले, प्रत्येक जण आपल्या तेव्हाच्या जिगरी दोस्ताबरोबर उभं राहण्याचा प्रयत्न करत होता. तेव्हा मात्र मी प्रचंड घाबरलो, सटकायचा प्रयत्न करू लागलो. कधी एकदा बाहेर पडतोय असं मला झालं, कारण माने आता कोणी कुठं उभं राहायचं सांगत होता, या गोंधळातच बाहेर पडायला हवं, कारण मला थांबता येणं शक्यच नव्हतं. अहो, कसं शक्य आहे? मी फोटोत येऊच शकत नव्हतो ना. कसा येणार? मी अस्तित्वात होतोच कुठे? ■

(टीप : सर्व पात्रं, प्रसंग, नावे, ठिकाणे काल्पनिक. केवळ मनोरंजन हाच हेतू.)

सुरेश वांदिले
माजी संचालक -
जनसंपर्क विभाग,
महाराष्ट्र शासन

चौथी नापास हम्पय्या द्रविड!

हम्पय्या द्रविड यांना आपल्या आडनावबद्दल फार अभिमान! त्यांचं कारण राहुल द्रविड या जगप्रसिद्ध व्यक्तिच्या रांगेत आपण बसू शकलो हे नसून आडनाव द्रविड असल्यानं या राहुल द्रविडचं माहात्म्य साता नदी आणि साता समुद्रपार गेल्याचा त्यांचा ठाम विश्वास. द्रविड मुन्नेत्र कळघम या नावामध्ये द्रविड असल्यानेच ते इतकं लोकप्रिय झालं, असाही हम्पय्या यांचा महाविश्वास. कुणी कशावर विश्वास ठेवायचा हा ज्याचा त्याचा प्रश्न असला तरी शेक्सपियर यांचं आडनाव द्रविड किंवा सम्राट नेपोलियनचंही आडनाव द्रविड असतं तर त्यांना जी काही किंचित प्रसिद्धी मिळाली किंवा त्यांना जे थोडंफार कर्तृत्व गाजवता आलं त्यापेक्षा किमान साडेतीन पटीनं अधिक कर्तृत्व गाजवता आलं असतं, असा सिद्धांत त्यांनी फेसबुकवर अधोरेखित करून ठेवलाय. हा सिद्धांत खोडण्यासाठी वा त्यावर वाद घालण्यासाठी कथित महाभागांच्या कुटुंबीयांपैकी वा त्यांच्यावर माया किंवा असूया करणाऱ्या इतिहासकारांपैकी कुणीही अद्यापपावेतो समोर आलं नसल्यानं आपला सिद्धांत आईनस्टाईनच्या, ई इज इक्वल टू एमसी स्क्वेअर ($e=mc^2$), या

सिद्धांताइतकाच पक्का असल्याचं आणि त्यास पुढील शंभर शतकाचं अमरत्व प्राप्त झाल्याचं हम्पय्या यांनी जाहीर केलंय.

तर असे हे हम्पय्या द्रविड एका मोठ्या कंपनीत लेखाधिकारी या नात्यानं लेखा शाखेची धुरा सांभाळतात. लेखा शाखेत आवक-जावक बघण्यासोबत कंपनीच्या इतर विभागांकडून आलेल्या वेगवेगळ्या वित्तीय म्हणजे अमुक-ढमुक-तमुक कार्यासाठी पैशाची मागणी करणाऱ्या निवेदनांचा सखोल अभ्यास ते करतात. हा अभ्यास करून वेगवेगळ्या प्रस्तावांवर मत देणं, सहमती दर्शवणं किंवा असहमती दर्शवणं, त्याची कारणं नमूद करणं अशा बाबींचाही समावेश होतो. आपल्या कंपनीच्या मालकाचं आडनाव द्रविड असतं तर त्याला मोफत सल्ला दिला असता, असं दोन-तीनदा तरी हम्पय्या मनात बोलून गेले आहेत. त्यामुळे त्यांचे हे मनातले बोल मालकांकडे सध्यातरी पोहचू शकलेले नाहीत. अन्यथा मालकांनी आपलं आडनाव बदलण्याचा नक्कीच निर्णय घेतला असता.

अशा या हम्पय्या द्रविड यांना आकडेमोडीत फारसा रस नसे. त्यांना खरा रस म्हणा किंवा गती

ही त्यांच्याकडे आलेल्या निधी किंवा पैशाच्या मागणीच्या प्रस्तावांचा किस काढण्यात होती. ही गती दैवी देणगी असल्याची त्यांची समजूत. त्यांच्याकडे आलेला कोणताही प्रस्ताव हा कुर्बानीसाठी नेणाऱ्या बकऱ्यासारखा त्यांना वाटत असे. कुर्बानीच्या बकऱ्याला कितीही सजवले, चांगले-चुंगले खाऊपिऊ घातले, वाजत-गाजत त्याची मिरवणूक काढली तरी मानेवरच्या सुन्याला काही दया येत नाही. तसच काहीसं हम्पय्या द्रविड यांच्याकडे येणाऱ्या प्रस्तावांचं व्हायचं. प्रस्ताव कितीही अचूक पाठवा. सगळे नियम नमूद करा, सगळी कागदपत्रे जोडून म्हणजे पूर्ण सजावट करून पाठवा, पण हम्पया यांचा सुरा या प्रस्तावरूपी बकऱ्यावर चाललाच पाहिजे. त्यामुळे त्यांना सारेच वचकून असत आणि त्यांच्याशी फटकून असत. त्यांच्या या सुरा चालवण्याच्या कौशल्याचा फटका एकदा खुद्द कंपनीच्या मालकांनाच बसला...

***

मालकांनी आपल्या ज्येष्ठ मुलीच्या लग्नासाठी कंपनीच्या लग्न-लोन-फंडातून काही रकमेची मागणी करणारा प्रस्ताव पाठवला, तेव्हा हम्पया यांनी त्या प्रस्तावाचा खिमा केला. हा प्रस्ताव नामंजूर करून मालकांच्या पीएकडे परत पाठवताना या चिरफाडीची पुढील दहा कारणे त्यांनी नमूद केली-

१. मुलीचं लग्न करण्याची सध्या खरोखरच आवश्यकता आहे का ?
२. इतका खर्च करण्याऐवजी कोर्ट मॅरेज का करण्यात येत नाही ?
३. लग्न ज्याच्यासोबत होणार आहे, तो 'तो' आहे की 'ती' आहे ? 'ती' असेल तर हे वधुपित्यास मान्य आहे का ? यावर वधुमातेचे काहीच कसे आक्षेप नाहीत ?
४. कंपनीच्या नियमानुसार 'ती' आणि 'तो'च्या लग्नासाठी फंड दिला जातो. ती आणि 'ती' आणि 'ती' किंवा 'तो' आणि 'तो'च्या लग्नासाठी फंड देण्याची सध्यातरी तरतूद नाही. अशी तरतूद करावयाची असल्यास कंपनीच्या

मालकांनी आपल्या ज्येष्ठ मुलीच्या लग्नासाठी कंपनीच्या लग्न-लोन-फंडातून काही रकमेची मागणी करणारा प्रस्ताव पाठवला, तेव्हा हम्पया यांनी त्या प्रस्तावाचा खिमा केला. हा प्रस्ताव नामंजूर करून मालकांच्या पीएकडे परत पाठवताना त्या चिरफाडीची दहा कारणे नमूद केली.

घटनेमध्ये बदल करावा लागेल. असा बदल केलेला आढळत नाही. त्यामुळे 'ती' आणि 'ती'चे लग्न आहे की 'तो' आणि 'ती'चे लग्न आहे ही बाब स्वयंस्पष्ट होण्याचे पुरावे, कागदपत्रे आणि शक्य झाल्यास वैद्यकीय कागदपत्रे शपथपत्रासह सादर करणे आवश्यक आहे.

५. मागणी करण्यात आलेला निधी फक्त आणि फक्त लग्नावरच खर्च करण्यात येईल याचे शपथपत्र का जोडण्यात आलेले नाही ?
६. लग्न न करण्याचे फायदे संबंधित वधूस समजावून सांगण्यात आले आहेत काय ? ते तसं समजून सांगितल्यावरही संबंधित वधूचं मतपरिवर्तन झालं नाही काय ? हे मतपरिवर्तन व्हावं म्हणून संबंधित वधूस लग्न-समुपदेशाकडे नेण्यात आलं का ? तिथे नेमकं काय घडलं, याचं शपथपत्र जोडण्यात आलेलं नाही.
७. लग्न झाल्यानंतर वधू पित्याकडे राहणार की वराच्या घरी हे स्पष्ट करण्यात आलेलं नाही.
८. लग्नखर्चाचं बाबनिहाय विवरण देण्यात आलेलं नाही.
९. हा खर्च करण्याऐवजी तो नैसर्गिक

आपत्ती सुरक्षा फंडांत दिल्यास त्याचा विनियोग सर्वोत्कृष्ट होईल, याचा विचार का करण्यात आलेला नाही ?

१०. पैसे झाडाला लागत नाहीत, ही बाब हा प्रस्ताव सादर करताना पूर्णपणे विसरली गेली. ती जाणीवपूर्वक, अज्ञानाने, सहेतूक की चुकून याचा खुलासा होणं गरजेचं आहे.

***

पीएकडे हा कागद जाताच त्याला वाटलं, आता धरणीकंप होईल. त्यात हम्पय्यासकट संपूर्ण कार्यालय गाडलं जाईल. कंपनी जरी पब्लिक लिमिटेड असली, त्यात भागधारक वगैरे असले व मालक हे कंपनीचे मुख्य कार्यकारी अधिकारी म्हणून पगार घेत असले, तरी हे सारं काही नावापुरतंच होतं. मालक, कागदोपत्री हम्पय्यासारखे कंपनीचे नोकरी असले तरी प्रत्यक्षात ते मालकच आहेत, हे हा अतिशहाणा हम्पय्या कसा विसरू शकतो ? मालकापुढे हा कागद ठेवला तर त्याला एका क्षणात ते हाकलून लावतील कंपनीतून आणि आपल्यावरही संक्रात येईल. मालकाचेच पैसे त्यांना मिळण्यासाठी दहा प्रश्न विचारणं म्हणजे शुद्ध किंवा अशुद्ध वेडेपणा होता. काहीतरी अघटित घडण्याआधी आपण हालचाल करायला हवी, असं पीएला वाटून तो धावत त्याच्या केबिनमधून हम्पय्या साहेबांच्या केबिनमध्ये पोहचला. धापा टाकत त्याने तो कागद हम्पयांच्या पुढ्यात टाकला.

“अरे वा, हम्पय्या खूश येऊन म्हणाले, मालकांनी किती गतीनं, मी विचारलेल्या प्रश्नांची उत्तरं दिली. याला म्हणतात कार्यक्षमता. ती अशी असेल, तरच देश पुढे जाईल. अन्यथा देश आहे तिथेच राहील.”

“अहो, हम्पय्या साहेब, कार्यक्षमतेचं वगैरे नंतर बघू पण तुम्ही हे जे काही तारे तोडले, त्यामुळे तुमच्यासकट आपण सारे जण जमीन पे नाही, तर पातळात गाडले जाऊ...”

“म्हणजे, तुम्ही मालकांचा खुलासा घेऊन आला नाहीत,

तर...''

''नाही, हे तुम्ही काढलेले आक्षेप त्यांनी अद्याप बघितलेले नाहीत.''

''तरीसुद्धा तुम्ही धावत आलात. तुमचा आणि माझाही वेळ वाया घालवलात. टाइम इज मनी हे तुम्हास ठाऊक नाही का? तुमचा आणि माझा असा दोघांचा हा टाइमरूपी मनी निष्कारणच खर्ची घालून तुम्ही कंपनीच्या बॅलन्सशीटला भगदाड पाडत आहात पीएसाहेब,''

हम्पय्यांनी पीएंना दरडावलं.

हम्पय्या हा ठाण्यातील वेड्याच्या इस्पितळात टाकण्यासाठी पूर्ण विकसित झालेला आयटेम असल्याची, पीएंना खात्री पटली. ज्याचं करू जावं भलं, तो म्हणे त्याच खरं, असं पुटपुटत पीएंनी हम्पय्यांच्या केबिनमधून काढता पाय घेतला.

***

आता मालकांपुढे, हम्पय्या यांनी काढलेले आक्षेप ठेवणं क्रमप्राप्तच होतं. कोणत्याही परिणामाची तयारी ठेवत अखेर दुसऱ्या दिवशी ते आक्षेप पीएने मालकांसमोर ठेवले.

आता भूकंप किती रिस्टर स्केलचा होतो हे फक्त बघायचं, असं स्वतःला सांगत आणि कोणत्याही संकटाला अंगावर घेण्याची मानसिक तयारी करत पीए मान खाली घालून उभा राहिला.

हम्पय्यांनी काढलेल्या आक्षेपांवर मालकांनी नजर टाकली. ते जोरजोरात हसू लागले. या हसण्याचा आवाज कानावर पडताच पीए भानावर आला. त्याने मान वर केली. आपण समजत होतो एक आणि घडतंय भलतंच हे बघून त्याला दुहेरी धक्का बसला.

''काय झालं सर? तो हम्पय्या जरा वेडा आहे. त्याला वेडाचा झटका येतो तेव्हा तो असं काहीबाही लिहून टाकतो. तुम्ही मागणी केलेल्या निधीच्या प्रस्तावावर असं आक्षेप काढून त्याने मोठा अधिक्षेपच केला आहे. पण सर...''

पीएचं बोलणं मध्येच थांबवत मालक म्हणाले, ''अहो पीए

राव, तुम्ही कशाला घाबरताहात? हम्पय्या वेडा आहे का शहाणा, याचा निर्णय मुख्य कार्यकारी अधिकारी म्हणून मी घेऊ शकतो की नाही?''

''घेऊ शकता सर...''

''मग तुम्ही का त त प प करता?''

''नाही म्हणजे सर तुम्ही त...''

''तुम्ही ताबडतोब हम्पय्यांना बोलवा बघू...'' मालकांनी पीएला सांगितलं. गेला आता हा हम्पय्या वीस रुपये किलो रद्दीच्या भावात, असं स्वतःशीच बोलत पीएने इंटरकॉमवरून हम्पय्यास मालकांच्या केबिनमध्ये बोलावून घेतलं.

हम्पया केबिनमध्ये पोहचताच, मालकांनी हातात हात मिळवत त्यांचं अभिनंदन केलं.

''कशासाठी सर?''

''अहो, तुम्ही हे जे दहा प्रश्न काढले आहेत ना, ते बघून आम्ही अगदी धन्य धन्य झालो बघा. तुम्ही कसं कंपनीच्या पै पै वर सूक्ष्म नजर ठेऊन आहात. ग्रेट...''

''पण तुमच्या पीएंना तसं वाटत नाही ना सर. तो म्हणतो की हे तुम्हास आवडणार नाही. हे आक्षेप वाचून ऑफिसमध्ये भूकंप येईल. आम्ही काढलेल्या आक्षेपावर तुम्ही आक्षेप घ्याल.''

''अहो, हम्पय्या तुमच्या आक्षेपावर आक्षेप काढणं म्हणजे त्रिजोरीनं कुलुपावर आक्षेप घेण्यासारखं नाही का?''

''अगदी करेक्ट सर, मग तुम्ही आम्ही काढलेल्या आक्षेपांची पूर्तता करा. आम्ही लगेच निधी प्रस्ताव मंजूर करून त्याचा कायदेश काढतो.''

''वंडरफुल, तुमच्या आक्षेपांचा प्रस्ताव एकदम अचूक आहे. पण त्यात एक त्रुटी राहिलेली दिसते.''

''शक्यच नाही सर. अमिताभ बच्चनच्या मुखातून अचूक संवादफेक एकदाची चुकेल. सचिन तेंडुलकराच्या बॅटीतून एखादा चुकीचा फटका निघेल, आशा भोसले यांच्या गळ्यातून चुकीचा पंचम निघेल पण हम्पय्याचा डोक्यातून आणि लेखणीतून त्रुटी असलेला एकही प्रस्ताव निघणार नाही,''

हम्पय्या नाक फुगवत म्हणाले.

''तुम्ही नाक फुगवता तेव्हा ना, आमीर खानसारखे स्मार्ट दिसणारे तुम्ही एकदम जगदीपसारखे वाटता बुवा. बी ऑल्वेज आमीर खान आणि कशाला जाता त्या जगदीपच्या वाटेला. तेव्हा नाक फुगवू नका हो,''

मालक हम्पय्याकडे बघत म्हणाले.

''पण सर, आमच्याकडून त्रुटी राहणं शक्यच नाही.''

''हम्पय्या, कधी कधी होऊन जातात चुका अजाणतेपणी. औरंगजेबाने नाही का छत्रपती महाराजांना आग्राच्या किल्ल्यात ठेवण्याची चूक केली. ती चूक अजाणतेपणीच झाली असणार. त्यामुळे छत्रपतींना तिथून निसटून जाता आलं. पण काय की, तेव्हा अशा चुका लक्षात आणून देणारे औरंगजेबाच्या आसपास कुणी नव्हतं. त्यामुळे त्याला ती दुरस्ती करता आली नाही. पण तुमच्या सुदैवाने आम्ही आहोत ना तुमच्याजवळ, तुमची चूक दुरुस्त करण्यासाठी.''

आपले मालक चांगलेच चिडले असून हम्पय्याचा पाणउतारा करण्यासाठीच असं बोलत असले पाहिजे असं पीएला वाटलं. मालक आपल्या बुद्धीकौशल्यावर आक्षेप घेत असल्याचा प्रचंड त्रास हम्पय्यांना होत होता. थेट दरीत उडी मारण्याचं सांगण्याऐवजी आडून आडून ते आपणास उडी मारण्यासाठी सुचवत असल्याचं हम्पय्यांच्या लक्षात येऊ लागलं.

''पण सर, तुम्हास जर आम्ही काढलेल्या आक्षेपांमध्ये त्रुटी वाटत असल्यास, ती कोणती, हे सांगितलं तर आमचा वरखाली आणि खालीवर होणारा जीव ताळ्यावर येईल.''

''सांगतो की! तेच सांगायला आम्ही तुम्हाला बोलावलय ना. असा उगाचच तुमचा जीव वरखाली आणि खालीवर होऊ देऊ नका.''

''सर, माझी उत्सुकता खूप ताणली गेलीय आता. हा ताण सहन न होऊन मला हार्टटॅक आला तर जगातले यच्चयावत द्रविड तुम्हास माफ करणार नाहीत,''

असं काहीसं असंबद्ध हम्पय्या बोलून गेले.

“अहो हम्पय्या, असे घायकुतीस येऊ नका, आता आमच्यामते सर्वात महत्त्वाची त्रुटी सांगूनच टाकतो तुम्हास.”

मालकांचे हे बोल कानी पडताच हम्पय्या आणि पीए या दोघांनीही कान टवकारले.

मालक म्हणाले-

“हम्पय्या आमच्या मते या आक्षेपांमध्ये राहून गेलेला सर्वात महत्त्वाचा आक्षेप म्हणजे, या ज्या संभाव्य वधूच्या लग्नासाठी निधीची मागणी करण्यात आली आहे ती, मुख्य कार्यकारी अधिकारी म्हणजेच माझीच कन्या आहे याचा पुरावा काय? हे विचारणं तुमच्या तर्ककठोर लेखणीस का बरं सुचलं नाही?”

“पण, सर संभाव्य वधू ही तुमचीच मुलगी आहे हे साऱ्या जगाला ठाऊक आहे.”

“ते सामाजिकदृष्ट्या बरोबर आहे, पण हम्पय्यासारख्या लेखाधिकाऱ्याला सामाजिक दृष्टिकोन लक्षात घ्यायचा नसतो. त्याने आर्थिक दृष्टिकोन लक्षात घ्यायचा असतो. तेव्हाच कुठे कंपनीची बॅलन्सशीट नफ्यात राहणार की नाही?”

“म्हणजे सर?”

“हा सुद्धा आक्षेप नोंदवून तुम्ही पुन्हा नव्याने प्रस्ताव सादर करा,” मालकांनी हम्पय्या यांना बजावले.

आपल्या मालकालासुद्धा ठाण्याकडे जाण्याचे वेध लागले की काय, असं पीएला त्याक्षणी वाटून गेलं. जाऊ दे, मालक ठाण्यात गेला काय नि पुण्यात गेला काय, हम्पय्या आणि तो बघून घेतील एकमेकांना, असं स्वतःशी बोलत पीए केबिनच्या बाहेर पडला. हम्पय्या आधीच केबिन बाहेर आले होते.

दोघेही केबिनच्या बाहेर गेल्यावर मालकांनी आस्थापना शाखेच्या प्रमुखाला बोलावले आणि हम्पय्या द्रविड यांना चीफ फायनान्स कंट्रोलर या पदावर नियुक्तीबाबतचा प्रस्ताव तयार करण्याचे निर्देश दिले.

आस्थापना अधिकाऱ्याने ही गोष्ट बाहेर येऊन सांगितली. हम्पय्यास फायर करण्याचं सोडून किंवा त्याला सुळ्यावर चढवायचं सोडून मालक त्याला सिंहासनावरच बसवायला निघाले असल्यानं, हम्पय्यांच्या आक्षेपांचं पत्र वाचून मालकांचं मानसिक संतुलन बिघडलं असावं असं ऑफिसमधील अनेकांना वाटलं. मालकांचंही मानसिक संतुलन बिघडवू शकणाऱ्या हम्पय्याकडे जादूची किंवा दैवी शक्ती असली पाहिजे असंही काहीजणांना वाटून गेलं. या एका क्षणात हम्पय्या,

एक वेडा पुरुष ते एक दैवी पुरुष होऊन गेला...

***

आस्थापना अधिकाऱ्याने हम्पय्या द्रविड यांची चीफ फायनान्स कंट्रोलर या पदाच्या नियुक्तीसाठीचा प्रस्ताव सादर केला. त्यात वित्तीय भारवाढीचा भाग असल्यानं तो प्रस्ताव तपासणीसाठी हम्पय्यांकडेच आला. तो प्रस्ताव बघताच

इण्डियन ओवर्सिज बँक
Indian Overseas Bank
(A Government of India undertaking)
आपकी प्रगति का सच्चा साथी
Good people to grow with

JUST WALK IN... AND DRIVE OUT!
IOB Pushpaka Vehicle Loan

HOUSING LOAN
IOB SUBHAGRUHA

Do CASHLESS Banking with IOB

Internet Banking | Mobile Banking | IOB Rewards | IOB mPassbook | POS Machine

Golden Solution for your Financial Needs
सोने तारण कर्ज मिळेल
Avail loan against jewellery at any of our Branches

IOB GOLD LOAN
BUSINESS • PERSONAL NEED

- Simple Procedure
- Very Attractive Interest Rates
- Quick Loan Process
- Experience the Best Services

CONTACT NEAREST BRANCH

1800 425 4445 | www.iob.in | @IOBIndia

दिवाळी २०२२

हम्पय्यांच्या तेज बुद्धीने बुलेट ट्रेनची गती पकडली.

प्रस्ताव वाचल्यावर आपल्याशिवाय आणखी कोण हा हम्पय्या द्रविड या ऑफिसमध्ये पैदा झाला अशी पहिली शंका त्यांना आली. एका जंगलात दोन सिंह जसे राहू शकतात, तसेच एका ऑफिसमध्ये दोन हम्पय्या द्रविड राहू शकतात, असं त्यांनी स्वतःला समजावलं. त्यांनी प्रस्ताव बारकाईने चारदा वाचून त्यांच्या बुलेट ट्रेन बुद्धीला पडलेले आक्षेप नोंदवायला सुरुवात केली...

१. कंपनीला खरोखरच चीफ फायनान्स कंट्रोलरची गरज आहे का?
२. करार पद्धतीनं चीफ फायनान्स कंट्रोलर नेमण्याचा विचार केल्यास तो आर्थिकदृष्ट्या कंपनीसाठी फायदेशीर ठरेल.
३. पूर्ण वेळ चीफ फायनान्स कंट्रोलर नेमण्याऐवजी अंशकालीन नियुक्ती करणं अधिक सयुक्तिक ठरेल. कारण त्यामुळे निम्म्या मानधनात काम साध्य होईल.
४. सध्याचे लेखाधिकारी हे वित्तीय नियंत्रण करण्यासाठी सक्षम असताना, नवे पद निर्माण केल्यानं एका म्यानात दोन तलवारी ठेवल्यावर त्यांचे घर्षण होईल. त्यामुळे दोन्ही तलवारींची चमक जाऊन त्या बोथट होतील. अशा बोथट तलावारींनी वित्तीय लढा लढणं शक्य होणार नाही.
५. ज्यांच्या नावाची चीफ फायनान्स कंट्रोलर म्हणून शिफारस करण्यात आली आहे, ते हम्पय्या द्रविड हे वित्तीय ज्ञानाबाबतीत सज्जान- स्मार्ट आणि सुंसगतीनं विचार करणारे आहेत का, याची चाळणी घेतली जाणं गरजेचं आहे.
६. लेखाधिकारी हम्पय्या द्रविड यांची सेवाज्येष्ठता सुद्धा लक्षात घेणं गरजेचं आहे.
७. नियंत्रक अधिकारी हा केवळ आक्षेप काढण्यात हुशार आणि तरबेज असून चालणार नाही. त्याला वित्तीय आकडेमोड गतीनं, अचूकतेनं

हम्पय्या द्रविड यांनी आपल्या नोंदी आणि आक्षेप मोठ्या तडफेने नोंदवले. आक्षेपांसाठी आपली बुद्धी अशीकशी महाराणा प्रताप, नेपोलियन आणि टिपू सुलतानाच्या घोड्यापेक्षाही वेगानं धावू शकते, याचं त्यांना राहून राहून कौतुक वाटू लागलं.

आणि पारदर्शकरीत्या करता येणं गरजेचे आहे. त्या कसोटीवर हम्पय्या द्रविड कितपत खरे उतरतील याविषयीसुद्धा चाळणी करणं गरजेचं आहे.

८. शिफारस करण्यात आलेले चीफ फायनान्सस कंट्रोलर ऑफिसर क्लिष्ट आणि किचकट आकडेमोड करण्यासाठी मानसिकदृष्ट्या सक्षम आहेत काय? याची तपासणी मानसोपचार तज्ज्ञांकडून करून घेणं गरजेचं आहे. हम्पय्या द्रविड यांनी आपल्या नोंदी आणि आक्षेप मोठ्या तडफेने नोंदवले. आक्षेपांसाठी आपली बुद्धी कशी महाराणा प्रताप, नेपोलियन आणि टिपू सुलतानाच्या घोड्यापेक्षाही वेगानं धावू शकते, याचं त्यांना राहून राहून कौतुक वाटू लागलं. या कौतुक सोहळ्यातच त्यांनी हे आक्षेप आणि नोंदी पुढच्या प्रक्रियेसाठी पाठवून दिले.

***

रीतसर मार्गाने व वेगवेगळ्या टप्प्यातून हा प्रस्ताव अंतिम मान्यतेसाठी मुख्य कार्यकारी अधिकार्यांकडे पोहचला.

सर्व वरिष्ठांच्या सहा झाल्याने आता केवळ औपचारिकता म्हणून मालकांनी शेवटची सही करायची होती. ही सही करण्यासाठी त्यांनी पेन उघडलं. ते सही करणार, तोच त्यांचं प्रस्तावाच्या शेवटच्या दोन ओळीवर लक्ष गेलं आणि ते सही करता करता थांबले. त्यांनी हम्पय्या द्रविड

व इतर वरिष्ठ अधिकार्यांना केबिनमध्ये बोलावून घेतलं.

***

हम्पय्यांसह सर्व अधिकारी केबिनमध्ये आल्यावर मालकांनी हम्पय्याकडे मोर्चा वळवला. ते काही बोलणार तोच हम्पय्याच मालकांना म्हणाले, "सर अगदी अचूक आक्षेप आणि नोंदी नोंदवल्यात याची खात्री पटली ना तुम्हास की यातही एखादी त्रुटी दिसून आली...?" या बोलण्यानंतर हम्पय्यांचा चेहरा तेजःपुंज झाला.

त्या तेजाकडे दुर्लक्ष करत मालक म्हणाले, "अहो हम्पय्या, दैव देते आणि कर्म नेते ही म्हण तुम्ही कधीतरी ऐकली असेलच किंवा कधीतरी वाचली असेलच, हो की नाही..."

"म्हणजे काय सर? प्रत्येक मराठी मुलाला ही म्हण ठाऊकच असते. त्याशिवाय तो चौथीची परीक्षा पासच होऊ शकत नाही..."

"तुम्ही ती परीक्षा पास झालात म्हणजे ही म्हण तुम्हास ठाऊकच आहे म्हणायची."

"आपणास शंका का येते सर?"

"अहो हम्पय्या, हा प्रस्ताव तुम्हास चीफ फायनान्स कंट्रोलर करण्याचा होता. त्यालाच तुम्ही आक्षेप घेतले. दैवानं तुमच्यापुढे पद वाढून ठेवलं पण कर्मानं तुम्ही घालवलं."

"अॅ!" हम्पय्याने आ वासला. त्यांच्या डोळ्यांपुढे काजवे चमकले.

"हम्पय्या द्रविड यांना चीफ फायनान्स कंट्रोलर पदावर नियुक्तीचा प्रस्ताव खारीज करण्यात येत आहे," या शेवटच्या सर्व वरिष्ठांनी सहा केल्याच होत्या. मुख्य कार्यकारी अधिकारी म्हणून मालकांनीही शेवटची सही करून प्रस्ताव मान्य केला.

"तुम्ही चौथी खरोखरच पास झालात, यावरच आता शंका उपस्थित करायला काय हरकत आहे?" मालक हम्पय्याकडे बघत म्हणाले. आतापर्यंत दाबून धरलेल्या हसूला सर्व उपस्थित ज्येष्ठ अधिकार्यांनी मोकळेपणे वाट करून दिली! ■

राजश्री बर्वे
कथाकार

फिरुनी नवी जन्मेन मी...

दरवाजावरची बेल वाजली अन् अचलाला जाग आली. तिनं बाजूला पाहिलं. सरोजताईचा बिछाना रिकामा होता. "उठली वाटतं ताई. कशाला उठते इतक्या लवकर कुणास ठाऊक? निवृत्त झाली आहे तर छानपैकी आराम करावा. सुनेचं ऑफीस आहे तर ती उठेल की!"

अचला कितीतरी वर्षांनी पुण्याला बहिणीकडे आठ दिवस रहायला म्हणून आली होती. दोन्ही बहिणींना पाठोपाठ सुना आल्या होत्या. त्याही त्यांच्यासारख्या नोकरी करणाऱ्या, हुशार होत्या.

भावोजींचा आवाज ऐकून अचलाही उठली. घरात सारेच उठलेत आणि आपण झोपून रहायचं म्हणजे...

"कशाला उठलीस इतक्यात? आलीस ती आराम कर जरा..."

सरोजताईचे मायेचे शब्द अचलाच्या व्यथित मनावर सुखदसा शिडकावा करत होते. आपली कोणीतरी काळजी घेतंय ही भावनाच किती आनंददायी असते, नाही?

भाजी चिरून झाली आणि आता कल्याणीने

परातीत काढून ठेवलेली कणीक ताईने मळायला घेतली होती. अचलाला आपल्या घरातील सकाळ आठवली.

पोळीभाजी उरकून दोघांचे डबे भरून देविका जेव्हा ऑफिसला निघायची तेव्हा अचला उठायची. हल्लीहल्ली तर बराच उशीर होतोय या सबबीखाली देविका त्या दोघांच्याच पोळ्या करायची, तेव्हा अचलाला अस्सा राग यायचा. वाटायचं, आपण नोकरी केली म्हणून यांना समजून घेतो. आमच्या सासवा आमच्या नोकऱ्यांचाही राग करायच्या आणि आमचाही अचला नेहमीच आपली आणि पुढच्या पिढीची अशी तुलना करत राहायची.

ताईकडची सकाळ कशी शांत आणि प्रसन्न वाटत होती. ताईलाही आपल्यासारखाच संधिवाताचा त्रास आहे. तरीही ती बसून जमतील तितकी कामं करीत होती. अचलाचा चहा पिऊन होतोय, तोच कल्याणी तयार होऊन बेडरूममधून बाहेर आली. तिने सर्वांना नमस्कार केला आणि अचलाला म्हणाली, "मावशी, ही साडी मला आईंनी वाढदिवसाला दिली.

कधीतरी बोलताना मी म्हटलं होतं की मला डाळिंबी रंगाची प्लेन साडी घ्यायची आहे तर ह्यांनी ते बरोबर लक्षात ठेऊन अगदी तशीच साडी आणली." सुनेच्या तोंडून सासूचं कौतुक ऐकून अचलाला थोडं आश्चर्य वाटलं. देविका तर आपलं कधीच कौतुक करत नाही, अशी तक्रार तिचं दुखरं मन करणार, तोच तिला प्रथमच जाणीव झाली की देविका आपल्याला दर दिवाळीला साडी घेते. आपण मात्र तिला कधीच...

कल्याणी पर्स खांद्याला लावून निघतेय तोच ताईने तिला विचारलं, "अगं, ते रव्याचे लाडू घेतलेस का डब्यात? तुला आवडतात ना?"

'भारीच लाडू करते ही ताई सुनेचे. अशानं डोक्यावर बसेल मग,' अचलाला वाटलं. मग ती कल्याणी जायची वाट पाहत राहिली. किती बोलायचं होतं तिला ताईशी! मुंबईला आपलं बोलणं कुणालाच आवडत नाही. मुलगा-सुनेचं जाऊ दे, पण नवऱ्यालाही आपली कटकट वाटते. आपल्या घरातील वातावरण आठवून ती परत उदास झाली.

"आई, तुझ्या बीपीच्या गोळ्यांचं पाकिट दे. संपायला आल्यात म्हणत होतीस ना?" उदयही बॅग घेऊन निघाला होता.

अचलाला गेल्याच आठवड्यातला प्रसंग आठवला. विनयला आपण गोळ्या आणायला सांगितल्या तर केवढा डाफारला होता तो अंगावर आणि कुठल्याशा महत्त्वाच्या मीटिंगला चालता झाला. तो गेल्यावर हेही ओरडले आपल्याला, "सकाळपासून तो चिडचिड करतोय उशीर झाला म्हणून आणि त्यात तू त्याला आत्ताच गोळ्या आणून दे म्हणून मागे लागली आहेस. शक्य आहे का ते त्याला? मी आणतो आता आणि गोळ्या अगदी पूर्णपणे संपेपर्यंत वाट का बघतेस? थोडं आधी सांगत जा की!"

ताईकडे आल्यापासून अचलाला सारखे संलग्न प्रसंग आठवत होते. किती तफावत होती दोन घरातील नातेसंबंधांत? ताई खरंच नशीबवान आहे.

खरं ती इथे आली तो थोडा वातावरणात बदल व्हावा म्हणून... ताईशी थोडं शेअरिंग व्हावं म्हणून... तिला वाटलं दोघीही एकाच नावेतल्या प्रवासी. गुडघ्यांच्या दुखण्यानं त्रासलेल्या. दोघींच्याही घरात सुना आलेल्या.

देवळात आलेल्या साऱ्याच बायका सुनांचं गुणगान (?) गातात. ताईकडे असंच असणार ह्याची तिला खात्री, पण इथलं चित्र मात्र निराळंच होतं. सख्खी बहीण सुखात आहे ह्याचा आनंद व्हायला हवा होता, तरीही असूयेचा काटा मनात कुठेतरी सलत होता. ताई पोह्यांच्या बशा

अचलाचा चहा पिऊन होतोय, तोच कल्याणी तयार होऊन बेडरूममधून बाहेर आली. तिने सर्वांना नमस्कार केला. ताईकडे आल्यापासून अचलाला सारखे संलग्न प्रसंग आठवत होते. किती तफावत होती दोन घरातील नातेसंबंधांत? ताई खरंच नशीबवान आहे.

भरतेय तो भाऊजींनी चहा ठेवला. सकाळी फिरून आले तेव्हा भाजीही घेऊन आले. पूर्वी ते कधीच ही कामं करत नसत. अचलाला आश्चर्य वाटलं. खरं तर हेही म्हणाले होते आपल्याला, मी भाजी आणत जाईन; पण त्यांना भाजीतलं चांगलं वाईट समजत नाही म्हणून आपणच ते काम

देविकावर सोपवलेलं.

आता मात्र अचला स्वतःवरच वैतागली. आपण इथे कालच आलय पण सतत तराजू घेऊन उभे राहिलोय. उदय आणि विनय, कल्याणी आणि देविका, भावोजी आणि हे, पण मग ताई आणि आपण अशी तुलना पण व्हायला हवी ना? अचला चमकली. स्वतःला निरखण्याची पाळी आली की माणूस घाबरतो. चूक की बरोबर हे मापदंड फक्त दुसऱ्यासाठी. स्वतः नेहमीच बरोबर. आता मात्र हा विषय ताईकडे काढायलाच हवा. कल्याणी गेल्या गेल्या तिने विषय काढला.

"ताई, आयुष्यभर कष्ट केलेस. आता जरा आराम कर. कशाला धडपडत उठतेस लवकर?"

"असं कसं म्हणतेस, अचल? उलट मला आपले ते दिवस आठवतात. कशी धावपळ व्हायची नाही मस्टर गाठताना? कल्याणीला थोडी जरी मदत करता आली ना तरी बरं वाटतं मला."

"म्हणजे आपल्या पिढीने कायम कामच करत रहायचं का? कधीतरी सुखाचे, आरामाचे दिवस नको का उपभोगायला?" अचलाला हा प्रश्न कायम पडत असे.

"आता दिवसभर आरामच तर आहे. फक्त कुकर लावायचाय. तोही कल्याणीने लावला असता; पण गरम भात हवा म्हणून मी लावणार."

"ताई तुला कल्याणीचं एवढं कौतुक का वाटतं? ती करते ते आपणही करतच होतो ना?"

"होना; पण तेव्हा आपली कोणालाच कदर नाही असं आपल्याला वाटत होतं ना? आणि खरं सांगायचं तर आपण या पिढीच्या मानानं फार सुखी होतो. आताच्या या मुलींना किती समस्या असतात. गाड्यांना गर्दी किती... ऑफिसातले ताणतणाव किती... मुलांच्या शाळेत स्पर्धा किती... आपल्या वेळेस त्या

मानाने सोप्यं होतं सारं.”

“ते सगळं ठीक आहे गं. पण आता या वयात संधिवाताचं दुखणं असताना कोणीही आपल्याकडून अपेक्षा ठेवणं किती चुकीचं आहे.” अचला आपला मुद्दा सोडत नव्हती.

“कोण अपेक्षा करतंय? मला जमणारी बैठी कामं मी स्वतःहूनच करतेय. आपले पाय थकलेत पण हात अजून शाबूत आहेत ना? लवकर उठायची सवय इतके वर्षांची. मग उगाच का झोपून रहायचं? माझ्या मदतीनं कल्याणीचंही लवकर आटपतं.”

“तुझ्याकडची माणसं समजूतदार आहेत ताई. आमच्याकडे वेगळी परिस्थिती आहे. देविका माझा राग राग करते. विनय पोटचा पोरगा असूनही त्याचा कल तिच्याकडे. एवढंच कशाला भावोजी तुला समजून घेतात तसं हे मला समजून घेत नाहीत.” अचालाचं दुःख बोलू लागलं.

“देविकाचं मला माहीत नाही पण विनयही उदयसारखा चांगला मुलगा आहे आणि मनोहरचंही खूप प्रेम आहे तुझ्यावर. खूप वर्षांपासून पाहतेय मी ते.” ताई समजवण्याचा प्रयत्न करत होती.

“म्हणजे नेहमी माझंच चुकतंय असं म्हणायचं आहे का तुला?”

“उगाचच गैरसमज करून घेतेस तू अचल. मला एवढंच म्हणायचं की तू सर्वांच्या दृष्टिकोनातून विचार करावास. तुम्हा दोघींच्या मतभेदांमुळे विनयची आणि मनोहरची फरपट होतेय.”

“तुला नाही समजणार माझी बाजू. आता हेच बघ. भावोजींनी चहा केला. मनोहरांना येतोय का चहा बनवता?”

“तू जोपर्यंत तुलना करणं थांबवणार नाहीस ना तोपर्यंत तू परत परत दुःखी होणार आहेस

अचल. मान्य आहे मनोहर चहा करणार नाहीत; पण मागे मी तुझ्याकडे आले होते तेव्हा तू तापाने फणफणली होतीस ना तेव्हा रात्रभर झोपले नव्हते ते. सारखं उठून तुझा ताप बघत होते. मला ताप आला तर हे डाराडूर असतात; पण मी तुलना करते का त्यांची मनोहरशी? आं, प्रत्येक माणूस वेगळा असतो. प्रत्येकात चांगल्या वाईट गुणांचं मिश्रण असतं. आपण ते ओळखायचं असतं. त्यांच्या चांगल्या गुणांचं कौतुक करायचं असतं नि वाईट गुण शक्यतो त्याला न दुखवता त्याच्या निर्शनास आणून घ्यायचे. तो बदलला तर ठीक; नाही तर चक्र दुर्लक्ष करायचं त्यांच्या वाईट गुणांकडे.”

अचलला माहीत होतं ताई स्वतः असंच वागत होती. फार बिचारी आणि समंजस होती ती. न राहवून अचलाने तिला विचारलं, “मला एक सांग ताई, तुझं नि कल्याणीचं कधीच भांडण होत नाही? मतभेद होत नाही?”

“असं कसं शक्य आहे? एका घरात रहायचं म्हणजे मतभेद हे आलेच. आपल्या मुलांशी तरी आपलं पटतं का? तसं झालं

ना तर कोणीतरी तडजोड करायची. काहीतरी मार्ग काढायचा.” अचलाच्या चेहऱ्यावरचे प्रश्नचिन्ह पाहून ती पुढे म्हणाली, “आता हेच बघ, संध्याकाळी आपल्या एका पाठोपाठ एक मालिका असतात. ऑफिसातून येणाऱ्यांना त्यांची कटकट होऊ शकते. नव्हे होतेच. त्यांच्या मुलांचे अभ्यास असतात किंवा त्यांना काही वेगळा कार्यक्रम बघायचा असू शकतो.”

“मग कल्याणीने तुला स्पष्ट सांगितलं का तसं?”

“छे छे. उदयकडून आम्हाला कळलं. आधी मला राग आला; पण नंतर ह्यांनीच मला समजवलं. आता आम्ही आमच्या मालिका दुपारी रिपीट असतात तेव्हा पाहतो. संध्याकाळचा रिमोट तरुण मंडळींकडे.”

“ताई, मुलांनी आपल्यावर अशी कुरघोडी करायची. तुला अपमानास्पद नाही वाटत?”

“अचल, आपण काळ्या चष्म्यातून जगाकडे पाहिलं तर सगळं काळंच दिसणार ना? नेहमीच आम्ही माघार

JAIKA GROUP
Serving you since 1954

Celebrating
60
YEARS

IN AUTOMOBILE RETAIL
AUTHORISED DEALER

JAIKA GROUP OF COMPANIES

TATA MOTORS PASSENGER & COMMERCIAL VEHICLE DEALER JAICA MOTORS PVT. LTD. (NAGPUR) JAICA AUTOMOBILES & FINANCE PVT. LTD. (C.V) RAIPUR.	HYUNDAI KETAN HYUNDAI (NAGPUR) SHIVYATHI HYUNDAI (RAIPUR)	Jeep Jaika Cars (Nagpur)
JAICA INSURANCE BROKERAGE PVT. LTD. INSURING SINCE 2004 General Insurance License No. 10/2004-2005 General Insurance License No. 10/2004-2005	JAICA AUTOMOBILES & FINANCE PVT. TD. (Trailer Manufacturing Division - Raipur)	BLAUPUNKT The alternative in car audio
Jaika Kia Nagpur & Amravati Movement that inspires	JAICA FINANCE PVT. LTD. (NAGPUR)	JAICA MOTORS PVT. LTD. (AMRAVATI)

Registered Office : Jaika Building, Commercial Road, Civil Lines, Nagpur-440 001

घेतो असं नाही. कल्याणीही समजूतदार आहे. सुरुवातीला तिने केलेल्या भाज्या आम्हाला दाताच्या प्रॉब्लेम्समुळे कच्च्या लागायच्या. तिला कळल्यापासून त्यांच्या डब्याची भाजी भरून झाली की उरलेली भाजी ती जास्त शिजवते. फक्त आमच्यासाठी.”

पुढे आठ दिवस तिची या विषयावर ताईबरोबर बरीच चर्चा झाली. या दिवसांत अचलानेही वेगळ्या दृष्टिकोनातून विचार केला. विनयचं लग्न झाल्यापासून आजतागायत घडलेल्या साऱ्या ओढाताणीच्या प्रसंगावर तिने गंभीरपणे विचार केला आणि तिला पटलं. ताईप्रमाणे सुनेला आपलं मानणं तिला जमलं नव्हतं. ताई करते तशी सकाळी सुनेला मदत करणं अचलाला अगदीच अशक्य नव्हतं. देविकाचं भाजी आणण्याचं काम मनोहर कमी करू पहात होता; पण ते अचलाने करू दिलं नव्हतं. देविकाने संध्याकाळच्या स्वयंपाकासाठी ठेवलेल्या बाईला उगाचच नावं ठेऊन तिने काढून टाकायला सांगितलं होतं. प्रत्येक वेळी निर्माण झालेल्या प्रश्नांना गंभीर वळण देऊन देविकाला कोंडीत पकडण्याचा प्रयत्न तिने केला होता आणि त्यावर देविकाची जी प्रतिक्रिया झाली होती ती तिच्या दृष्टीने चुकीची म्हणता येणार नव्हती.

एरवी कशीही वागली तरी अचलाच्या गुडघ्यांच्या आणि मोतीबिंदूच्या ऑपरेशनच्या वेळी देविका आपलं कर्तव्य विसरली नव्हती. विनयलाही तिने 'आईला समजून घे' असं देविकाला सांगताना पाहिलं होतं, ऐकलं होतं. विनय थोडा चिडका होता आणि ऑफिसच्या कामाच्या बाबतीत अधिकच दक्ष होता; पण त्याचा हा स्वभाव फक्त आईच्याच नाही तर बायको, वडील आणि इतरांच्या

बाबतीतही होता.

आणि मनोहर... तो तर अचलाची किती काळजी घेत होता. तिची तब्येत वारंवार बिघडू लागली होती तेव्हा त्यानेच तिला जबरस्तीने नोकरी सोडायला लावलेली.

बारकाईने विचार केल्यावर अचलाला जाणवलं की, मनोहरने त्या दोघांशी जुळवून घेतलंय. त्या तिघांचं एकमेकांशी छान पटलंय म्हणजे दोष आपलाच आहे? ती खडबडून जागी झाली, भानावर आली. तिला ताईने सांगितलेलं यशस्वी आयुष्याचं ब्रीदाक्य आठवलं.

“दुसऱ्याला बदलण्याचा प्रयत्न करू नये. त्यापेक्षा स्वतःलाच बदलावं. आपण

एरवी कशीही वागली तरी
अचलाच्या गुडघ्यांच्या आणि
मोतीबिंदूच्या ऑपरेशनच्या वेळी
देविका आपलं कर्तव्य विसरली
नव्हती. विनयलाही तिने 'आईला
समजून घे' असं देविकाला
सांगताना पाहिलं होतं, ऐकलं होतं.

बदललो की समोरचा आपोआप बदलतो.”

दादर आलं नि ती ट्रेनमधून उतरतेय तोच विनय पुढे आला. तिच्या हातातली बॅग घेत म्हणाला, “चल आई, गाडी आणलीय. मी ऑफिसला ट्रेनने जातोय, पण देविका तुला घरी ड्रॉप करेल नि मग

ऑफिसला जाईल. थोडी उशिरा जाईल ती ऑफिसला.”

अचलाला अगदी भरून आलं. आपण जे ठरवलंय ते कधी एकदा देविकाला सांगतोय आणि तिच्या चेहऱ्यावरचा आनंद पाहतोय असं तिला आता झालं होतं. गाडी सुरू झाल्यावर ती म्हणाली, “देविका, अथर्वसाठी बेबी सीटिंगची चौकशी करायला सांगितली होती ना मी? पण आता नको करू. तू म्हणत होतीस तशी मुलगी ठेऊ या त्याला सांभाळायला. ताईलाही सांगितलंय मी मुलगी शोधायला. तिच्या मदतीने आम्ही दोघं सांभाळू त्याला. ऑफिसला जाताना त्याला शाळेत पोचवा, येताना आणा. तुलाही त्रास नको मग.” देविकाच्या डोळ्यांतील आनंद पाहून तिलाही बरं वाटलं.

तिला घरी सोडून देविका ऑफिसला गेली. मनोहर तिची वाटच पाहत होता. “तू फ्रेश हो. तेवढ्यात मी गोल्डरशमधून मेदुवडे आणि चहा मागवतो.” फोनकडे वळता वळता एकदम थांबून तो पुढे म्हणाला, “काय गं? हा कुठला चष्मा? पुण्यात नवीन बनवून घेतलास की काय?”

“छे हो. जाताना चष्मा न्यायला विसरले. हा ताईचा चष्मा. तिच्याकडे एक एक्स्ट्रा होता.”

“अस्सं होय. ठीक आहे. परवा विनय कॉन्फरन्ससाठी पुण्याला जायचाय देऊन येईल तो ताईला.”

“छे छे. ताईने तो मलाच देऊन टाकलाय. सरोजताईच्या चष्म्यातून जग वेगळंच दिसतंय. मी आता हाच वापरणार आहे कायमचा.”

तिचं बोलणं न समजून मनोहर तिच्याकडे पहात बसला. चष्मा जपून केसमध्ये ठेवत अचला उठली. आपल्या आयुष्याची सुरुवात नव्याने करायला... ■

किरण भावसार
(ॲडव्हान्स्ड इन्झाइम
टेक्नोलॉजीज
लिमिटेड, सिन्नर.
गुणवंत कामगार
पुरस्कार विजेते
लेखक)

संधी

राखुळीची गुरं गावाकडं परतत होती. धुरळा उडवत गायी गोठ्याच्या दिशेने धावत होत्या. शेणाचे पोह रस्त्यावर पटापट पडत होते. शेण गोळा करणारी पोरं लगबगीनं आपापल्या घमेल्यात पडलेलं शेण भरत होती. दिवसभर रानात चरायला गेलेल्या शेळ्याही वाडय्याकडे धावत होत्या. सूर्य मावळतीला निघाला होता. रोजंदारीवर कामाला गेलेल्या बाया, गडी माणसं घरओढीनं झपाझप पावलं टाकत घर जवळ करत होती. शेतातील कामं उरकून काही बैलगाड्या खडखडत गावात शिरत होत्या. शाळा सुटलेली पोरं मोकळ्या पटांगणात खेळ मांडून कल्ला करत होती. दिवेलागणीला अजून थोडा अवकाश होता. दिवसभर शांत सुस्त पडलेल्या गावाला चैतन्याची झळाळी आली होती. दिवसभर पारावर बसून रिकामा

टाइमपास केलेल्या भावश्याला थोडी तरतरी आल्यासारखं वाटलं. अंग झटकून तो पायावरून उठला. थोडावेळ कुठं जावं हे त्याला कळेना. पटांगणात खेळत, मस्ती करणाऱ्या पोरंवर तो उगीचच डाफरला. गोठ्याकडे जाण्याच्या लगबगीत असणाऱ्या एका गाईचा ओझरता धक्का लागताच, गावडे हैऽऽ म्हणत तिच्या मागे दगड घेऊन धावला. हल्ली हल्ली त्याचं असं सारं बिनसल्यासारखंच झालं होतं. जेवणाला अजून वेळ होता, त्यामुळे इतक्यात घरी जाऊन उगीचच कोणाचे चार शब्द ऐकायची किंवा एखाद्या कामाचं लचांड गळ्यात मारून घ्यायची त्याची तयारी नव्हती. कशा कशातच त्याचं चित्त लागत नव्हतं. कामधंदा सुचत नव्हता. दोन पैसे कमवून घरात दिलेच पाहिजेत अशी नडही त्याला नव्हती. खटल्याच्या घरात

असं काही तसं त्याचं कामचुकारपण धकून जात होतं. पन्नाशी ओलांडली तसे डोईवरचे केस पातळ झाले. दाढी मिशा पांढऱ्या फटक झाल्या तरी संसाराची जबाबदारी काही त्याच्यावर पडली नाही अन् त्यानेही ती स्वतःहून कधी घेतली नाही.

त्याचा जिगरी दोस्त रावश्या आजारी पडल्यापासून त्याला दिवस कसा कडेला लावावा हा प्रश्नच पडायचा. एकाकी पडल्यासारखं त्याला अलीकडे वाटू लागलं होतं. दोस्ती असली तरी दोघांत एक सुप्त चढाओढ होतीच. पण ज्याच्याशी झट्टे घालता येईल, आयमाय काढता येईल असा मैतर दुखणसरू होऊन अंधरूणात पडल्यापासून भावश्याच्या जगण्यातली रयाच गेल्यासारखं झालं होतं. बरं त्याला भेटायलाही जाता येत नव्हतं. आजारपणात काही हवं नको बघायचीही सोय नव्हती. जिगरी दोस्त असला तरी रावश्याने ही दोस्ती घराबाहेरच जपली होती. कधीमधी बळच भावश्या त्याच्या घरात डोकावला तरी त्याची फणकान्याने बोलणारी आगजाळ बायको त्याचं चाक टेकू देत नसे.

तशी रावश्या अन् भावश्याची जोडी गावात फेमस होती. शोलेतल्या जय-वीरू सारखी. एवढेच की दोघेही फॅशनेबल नव्हते. डोक्यावर टोपी, तीन बटनाचा ढवळा बिगर इस्तराचा फिटकप शर्ट अन् पायजमा असा त्यांचा पेहराव. रावश्या पाचेक वर्षानी भावश्याहून मोठा असावा. सज्जनपणाचा आव आणून बायांचा नाद करायच्या नादान खोडी दोघांनाही सारख्याच!

गावात दोघांची घरं, दोन टोकाला असली तरी त्यांची मैत्री कधी जुळली हे त्यांनाच कळलं नाही. त्यांच्या आई-बापांनी दोघांची नावं चांगली रावसाहेब आणि भाऊसाहेब

तशी रावश्या अन् भावश्याची जोडी गावात फेमस होती. शोलेतल्या जय-वीरू सारखी. एवढेच की दोघेही फॅशनेबल नव्हते. डोक्यावर टोपी, तीन बटनाचा ढवळा बिगर इस्तराचा फिटकप शर्ट अन् पायजमा असा त्यांचा पेहराव.

अशी भारदस्त ठेवलेली. पण दोघांनाही नावाचा आब काही राखता आला नाही. दोघांतही बोलीबच्चन अन् कामचुकारपणा ठासून भरलेला. गावातलं रिकामं पुढारपण करण्यात त्यांनी आख्खी हयात घालवली. फायद्यापुरतं कुणाच्याही पुढं पुढं करणं अन् कामाच्या वेळी मागं सरणं ही दोघांची खासियत! सरपंच, पाटील, चेअरमन यांच्या मागं-पुढं घोटाळत थोडी फार पोकळ प्रतिष्ठा मिळते का याच्या विवंचनेत दोघे सतत असत. सार्वजनिक कामासाठी वर्गण्या गोळा करणे, त्यात हात मारणे यात त्यांचा हातखंडा. गावात कुठल्याही निवडणुकीचं वारं वाहू लागलं की त्यांच्यासाठी सुगीच आली असं समजा. काम न करता पैसा कसा मिळवावा याचं ही दोघं चालती बोलती उदाहरण होती. त्यावरून अनेकदा भांडणं, मारामान्या त्यांच्या वाट्याला येत. मागे-पुढे तर सोडाच पण तोंडावरही कुणी त्यांना चांगलं म्हणत नसे. दोघंही गावावरून ओवाळून टाकल्यासारखी होती. सगळं गाव त्यांना रावश्या-भावश्या म्हणूनच हाक मारी. गावाला फसवता म्हणूनच ते एक दुसऱ्यालाही फसवू

पहात. दोघांचा परस्परांवरही कवडी मात्र भरवसा नव्हता. संगत गुण का सोबत गुण म्हणून दोघांना एकमेकाचा आसरा लागायचा एवढं मात्र खरं.

गाव व पंचक्रोशीतले दहावे, मौती, लग्न यात त्यांची उपस्थिती हमखास ठरलेली. एखाद्या घरी लग्न असेल तिथे हे घरच्यासारखे मिसळून जात. पडेल ती कामं करून लग्नाच्या धन्याचा तात्पुरता का होईना विश्वास संपादन करीत. बायाबापड्यांमध्ये रमायला दोघांनाही आवडायचं. आवडायचं म्हणण्यापेक्षा जाणत्या वयापासून दोघंही बायकांमध्येच घोटाळत. लुडबूड करीत. शेतात रोजंदारीवर कामाला जातांनाही हे बायांच्या टोळीतील कामाला प्राधान्य देत. बाई माणसाला गडी माणसांपेक्षा कमी रोजंदारी मिळे. मात्र दोन पैसे कमी तर कमी पण बायकांत काम करायला मिळालं म्हणजे त्यांना धन्यता वाटे. लगीनघरातील कामाच्या धबडग्यात ही संधी त्यांच्यासाठी आयती चालून येई.

लग्नाची गाणी त्यांना तोंडपाठ. लग्नातील रिवाज, प्रथा, चालीरिती सगळ्यांत दोघं तरबेज. मरण आणि तोरण, सुखदुःखाच्या सगळ्या प्रसंगात, गावावरून ओवाळून टाकलेली ही पात्रं मात्र गावाला हमखास आठवायचीच. हे दोघं बेरकीपणाने सुख दुःख काहीही असो घरातली कोणी बाई गळाला लागते का या काव्यात असत. एका पायावर पाण्यात समाधी लावून बगळ्याने मासे टप्प्यात येण्याची वाट पहावी तशी रावश्या-भावश्याची बकसाधना चाले. भोळ्या भाबड्या बाया यांच्या जाळ्यात अलगद अडकत. एखादी कडकलक्ष्मी तडक थोबाड रंगवून ठेवी.

दहा-बारा वर्षांपूर्वी रंगनाथ भोई वारला. त्याच्या घरात रडागाग सुरू होती. बाया माणसांचा आक्रोश पाहवत नव्हता. गडी माणसं बाहेर अंत्यविधीची तयारी

करत होती. भाऊबंद कुणी तिरडी बांधत होतं, कुणी बाहेर आधण ठेवून त्याच्यावर पाण्याचा हंडा तापायला ठेवला होता. कुणी कुणाशी बोलत नव्हतं. तरुण माणूस गेला होता. त्याची बायको रावश्या भावश्याच्या टोळीतच कामाला जायची. बाई जहांबाज. कामाशी काम अशी. या जोडीला ती वाऱ्याला उभं करत नसे. तिच्यावर दोघांचाही डोळा. चांगल्या चालीची बाई यांच्या डोळ्यात खुपे. तिला कसं बरं पट्ट्यात घेता येईल, असा यांचा सारखा प्रयत्न असे. आता संधी चालून आली होती. दुःखाचा आवेग मोठा होता. तिला शरीराचं भान नव्हतं. रडून रडून सारखी दातखिळ बसत होती. जिवंत मुडद्यासारखी तिची अवस्था झाली होती. गल्लीतल्या बाया बापड्या, तिची म्हातारी सासू आपलं दुःख दाबून धरून तिला धीर देत होत्या. त्या झपाट्यात थोडावेळ माणसांमध्ये बसून रावश्या भावश्याची जोडगोळी प्रेता जवळ पोहोचली. रंगनाथची बायको धाय मोकलून रडत होती. सांत्वन करण्याच्या नावाखाली देहभान विसरलेल्या तिला हे दोघे गोंजारू लागले. प्रसंग दुःखाचा. बायाबायांत या गडी माणसांचं काय काम असा प्रश्न सांत्वनाला आलेल्या इतर बायांना पडला पण बापभावासारख्या मायेचा आव आणून दुःखात बुडालेल्या बाईला आंभाळ-चोंभाळणाऱ्या या लांडग्यांना हाकलायचं तरी कसं? बोलणार कोण?

तरी न्हाव्याची गंगूबाई तोंडाचं बोळकं वाजवीत भडकलीच. "मुडद्यांनो अरे इथं बायांमध्ये बसण्यापेक्षा माणसांमधी जा. इथं काय बरं काम तुमचं? आमचं आम्ही पाहून घेऊ." दुसऱ्या चार बायांनी म्हातारीलाच गप केलं.

"बाई तुझा सोन्यासारखा लेक गेला गं. तू म्हातारपणी वनवासी झाली गं," असं म्हणत म्हणत या दोघांनी रंगनाथच्या म्हातारीकडे मोर्चा वळवला अन् आता ते तिला कवळ्या घालू लागले.

दहा वर्षांची कोवळी पोरगी असो की सत्तरी पार केलेली म्हातारी सांत्वनाच्या आडून या दोघांची विकृती वळवळत असे. बायांना राजरोस मिठ्या मारण्याची संधीच मरणादारी त्यांना मिळत असे. जवळच्या नातेवाईकाला काय होईल त्यापेक्षाही जास्त दुःख यांच्या चेहऱ्यावरून निथळत असे.

मांजर डोळे झाकून दूध पिते तसं या दोघांचा हा राजरोस कार्यक्रम चाललेला. गावाच्या हे ध्यानात येत नव्हतं असं नाही. पण शकल काय लढवायची. सांत्वनासाठी जाताना हे दोघे तर एखाद्या साधुसंताचा आव आणायचे. अगदी सभ्य पुरुष.

बरं तसं म्हणावं तर दोघांच्याही बायका चारचौर्घासारख्या. प्रामाणिकपणे यांच्या संसाराचा गाडा ओढणाऱ्या. तेही यांचे

With Best Compliments From :

**SOLAR
INDUSTRIES
INDIA
LIMITED**

Safety ■ Quality ■ Reliability

LEADING EXPLOSIVES MANUFACTURER

Chakdoh, Bazargaon,
Amravati Road, Nagpur 440 023
Maharashtra, India
Website: www.solargroup.com

दिवाळी २०२२

सगळे अवगुण पोटात घालून.

मागच्या वर्षी महादूतेल्याचा पोर्गा पान लागून वारला. वीस बावीशीतला तरुण पोर्गा. लग्नाआधीच गेला. महादूच्या घरावर दुःखाचा डोंगर कोसळलेला. म्हातारपणाचा एकुलता एक आधार गेल्याने महादू गप्प गप्प झालेला. त्याच्या डोळ्यातले अश्रू सुकून गेलेले. त्याच्या दोन पोरी आणि बायकोने घरात हंबरडा फोडलेला. त्यांच्या दुःखाला पारावर नव्हता. आक्रोश थांबत नव्हता. घवाघवा अख्खा गाव त्याच्या अंगणात गोळा झाला. गल्लीतल्या शहाण्या सुरत्या बाया समजूत घालून थकल्या होत्या. अशावेळी रावश्या न् भावश्या मागे कसे राहतील? संधी हेरून माणसांचा डोळा चुकवून ते चोर पावलांनी महादूच्या बायकोकडे सरकू लागले. आज-काल गाव बरंच शहाणं झालं होतं. रावश्या अन् भावश्या बायांमध्ये शिरू नये म्हणून गावातला एखादा माणूस त्यांच्यावर पाळत ठेवून राही. त्यांना तिथून पिटाळून लावी. दुःखाच्या त्या भर आवेगातही महादूला हे दोघे घरात शिरल्याचं कळलं.

त्या दोघांना पहिले बाहेर काढा. म्हणत महादूने टाहो फोडला.

“अरे, तुमच्या आया बहिणी का मेल्या बिल्या का काय? जरा देवाला तरी घाबरा रे? नरकात जाल नरकात. आता जर पुन्हा कोणाच्या दारात दिसले तर तंगड्या जागेवर राहाणार नई तुमच्या. ध्यानात ठिवा,” असं म्हणत चार-दोन समजदार माणसांनी या दोघांचं गचुंढं धरून चांगला हाग्या दम देत त्यांना वाटेला लावलं.

कोणाचं काय तर कोणाचं काय!

या काय खोडी म्हणायच्या?

आता दुःख करून तरी काय फायदा. दोस्ताच्या बायकोवर दुःखाचा डोंगर कोसळलेला. तिला एकटं कसं पडू देता येईल? तिला सावरायलाच हवं. आगजाळ असली म्हणून काय झालं?

सगळं गाव त्यांच्यावर थुंकत राही. पुन्हा थोडं चांगलं वागायचं नाटक करून ते गावाला विसर पाडण्याचा प्रयत्न करीत.

एखादी विधवा, एकटी राहणारी बाई ही त्यांना आणखी संधी वाटे. साम, दाम, दंड, भेद वापरून, तिच्यावर उपकाराचं ओझं बळजबरीने टाकून तिला कढ्यात घेण्याचे त्यांचे उद्योगही सुरुच असत.

भावश्याचं घर म्हणजे पंधरा माणसांचं एकत्र कुटुंब. तीन भाऊ, आई-बाप, बायका-पोरं असं नांदतं घर. भावश्याची लहान पुतणी कविळीचं निमित्त होऊन वारली. घरात हलकल्लोळ माजला. बायांचा विलाप थांबत नव्हता. भावश्या बाहेर माणसांत नातेवाईकांच्या गराड्यात तोंड सोडून बसला होता. रावश्याने हा दोस्ताच्या घरचाही मोका साधला. भावश्याच्या बायकोलाही मिठीत घेतलं, घरातल्या इतर बायाही कुरवाळल्या. भावश्या मनाशी मस चरफडत होता पण...

भावश्याला दिवसभर सारखं आज उदास उदासच वाटत होतं. तिसऱ्या पहारी सांज खुलून आली होती. घराघरात

हालचाल सुरू झाली होती. दिवसभर कुलुपाची नथ अडकवून मुडद्यासारखी दिसणारी घरांची दारं आता जीव आल्यासारखी गजबजून गेली होती. घोघरी दिवे लागण झाली. विठोबाच्या देवळात हरिपाठ सुरू झाला. टाळ-मृदुंगांचे आवाज ऐकू येऊ लागले. गोठ्यांतून गाईच्या हंबरण्याचे आवाज येत होते. संध्याकाळचं दूध काढण्याची लगबग सुरू झालेली होती. घराघरातून फोडण्याचे वास येऊ लागले होते. त्याचवेळी वरच्या वेशीला एकच कालवा झाला. रावश्याच्या घरातून जोरजोरात रडण्याचे आवाज येऊ लागले. रावश्याला पोर ना सोर. नवरा बायको दोघांच घरात.

गचकला का काय? असा दुष्ट विचार भावश्याच्या मनात आलाच.

“अरे भावश्या, गेला गड्या तुहावाला मैतर...” वरल्या वेशीकडून येणारा, रावश्याच्या आळीतला गणपत कळकळीच्या सुरात बोलला.

दोस्त गेला. कायमचा गेला. आता चढाओढ तरी कोणाशी करणार?

पण आता दुःख करून तरी काय फायदा. दोस्ताच्या बायकोवर दुःखाचा डोंगर कोसळलेला. तिला एकटं कसं पडू देता येईल? तिला सावरायलाच हवं. आगजाळ असली म्हणून काय झालं? शेवटी बाईच...

भावशातला पशू जागा झाला. चोरपावलांनी रावश्याच्या घरात कसं शिरता येईल, याचे आडाखे मनात बांधीत तो झपाझप पावलं उचलीत रावश्याच्या घराकडे निघाला. ■

काशिनाथ माटल
कथाकार

भेट

‘तो

विषय’ त्याने मनातून कायमचा काढून टाकला होता. जेव्हा कधी तिच्या नावातील आद्याक्षर जरी सहज बोलता-बोलता तोंडून आलं तरी त्याच्या काळजात एकदम धस्स होई! पराभवाची सल मनाला खंतावून जाई!

तेव्हा ते दोघे होमगार्डमध्ये एकाच वेळी दाखल झालेले. देशावर एखादं युद्धाचं संकट आलं की सिव्हिल डिफेन्स, होमगार्ड, मिल्ट्रीमध्ये तरुण-तरुणींनी दाखल होण्याची तेव्हा एक ‘क्रेझ’ होऊन बसली होती.

होमगार्डची कवायत तेव्हा बहुतेक संध्याकाळच्या वेळेत असायची. पावसाळा संपत आलेला. होमगार्डची कवायत संपली. तेवढ्यात अचानक विजांचा धडामधूड... कडकडाट होत, धोधो पाऊस कोसळू लागला. बहुधा तो परतीचा पाऊस होता! जवळपासचे बहुतेक विद्यार्थी एकमेकांच्या साहाय्याने घरी गेले होते. पण हा मात्र एका छपराखाली हाताच्या घडीत सारं शरीर एकवटून उभा होता. घरून कोणी न्यायला येईल, याची त्याला अजिबात

अपेक्षा नव्हती. पावसाने थोडी उघडीप केल्यावरच त्याला निघता येणार होतं. तेवढ्यात होमगार्डची एक मुलगी त्याला जाताना दिसली. तो तिला चांगलं ओळखत होता. तिला चुकविण्यासाठी त्याने दुसरीकडे नजर वळवली. पण ती तेथे येऊन थांबली. हातातील लाल छत्री वर करीत ती जवळ-जवळ कोकललीच, “प्रताप, अरे तू काय करणाराहेस इथं थांबून? कोणी घरून येणारेय काय?”

तो मानेनं नाही म्हणाला.

“अरे, मग चल ना माझ्या बरोबर. वाटेत सोडते तुला गल्लीत...!”

त्याला कसंतरीच झालं, “अंजू तू निघ. मी येतो पातून, पाऊस थोडा कमी झाल्यावर...!”

“अरे, वेडायस काय? हा पाऊस थांबण्यातला आहे काय?”

त्याची पुढची प्रतिक्रिया येण्यापूर्वीच तिने त्याचे दंड पकडून त्याला खसकन छत्रीत ओढलं.

त्याने तिच्यापासून थोडं दूर राहून चालण्याचा खूप प्रयत्न केला. तरी अंगाला अंग लागत होतं. तो भिजतोय हे लक्षात येताच ती

त्याला खेटून चालू लागली.

पाऊस बेताचा होता. पण तुफान वारा सुटलेला! पावसाची खूप मोठी झडाकी मारत होती. दोघेही भिजत होते. दोघांनीही मग केमिस्ट दुकानाच्या भव्य छपराखाली थांबण्याचं ठरवलं. हवेत एकदम गारठा संचारलेला. तिला थंडी भरू लागलेली. तो म्हणाला, “अंजू, तू निघ. तुला थंडी भरलीय. माझ्यामुळे तुला खूप भिजायला होईल!”

“आता आणखी किती भिजायचं राहिलंय! चल, तुझी गल्ली येईल इतक्यात...”

ती एवढ्या पावसातही चालू लागली. त्याला वाटेत गल्लीच्या तोंडावर सोडून ती तशीच कुडकुडत घरी गेली.

दोन दिवस झाले. ती होमगार्डकडे फिरकलीच नाही. मग मात्र तिच्याविषयी त्याच्या मनात उलट-सुलट चक्रं फिरू लागली. ती आपल्याविषयी इतकी तरी पझेसिव्ह का राहिली? अगोदर पासूनच तिच्या मनात काही होतं का आपल्या विषयी? आधी ती का येत नाहीये, इतके दिवस, हे पाहिलं पाहिजे..!

विचार करत-करत तो तिच्या इमारतीपाशी आला. नाव विचारत तो तिच्या घरी पोहोचला.

साठीतील तिच्या वडिलांना प्रताप बँकेत सर्दिसला आहे, असं समजताच त्यांनी प्रश्नांची सरबत्ती सुरू ठेवलेली. मध्येच प्रतापने विचारले, “अंजू कुठेय? कुठे दिसत नाहीय ती?”

“ती काय आत आहे. जरा सर्दी-पडसं झालंय!” असं बोलून तिचे वडील पुन्हा विचारपूस करण्यात गुंतले. प्रताप अंजूला बघायला आलाय, हे ते मुळी सोयीस्करपणे विसरलेच जणू! त्यांनी प्रश्नांची सरबत्ती सुरूच ठेवली.

“बरं, घरी कोण कोण असतं तुमच्या? घर किती मोठं आहे?” अंजूची विचारपूस करूनही

ती काय आत आहे. जरा सर्दी-पडसं झालंय! असं बोलून तिचे वडील पुन्हा विचारपूस करण्यात गुंतले. प्रताप अंजूला बघायला आलाय, हे ते मुळी सोयीस्करपणे विसरलेच जणू! त्यांनी प्रश्नांची सरबत्ती सुरूच ठेवली.

त्यांनी भलतीच टप सुरू ठेवलेली, याचा प्रतापला खूपच राग आला. तो वैतागून आतल्या रूममध्ये गेला. तेथे ती कॉटवर पडलेली. चेहरा मलूल झालेला. आई कॉटवर अंजूच्या शेजारी बसलेली.

तिने डॉक्टरांकडून आलेले मेडिकल रिपोर्ट त्याच्या पुढे केले. ते पाहून तो खूपच काळजीत पडला. तिची आई त्याच्या चेहऱ्यावरील गंभीर भाव पाहून कमालीची धास्तावली, “काय झालंय काय माझ्या अंजूला? काही काळजीचं कारण...!”

“अहो तिला न्युमोनिया झालाय! लॅबोरेटरीत कोणी काही बोललं नाही काय?” तो तिच्या वडिलांकडे पहात पुढे म्हणाला, “आणि हे म्हणतात सर्दी-खोकल्याचा ताप हाय!”

तेवढ्यात अंजूचे वडील तेथे येऊन बसलेले. प्रताप खोचकपणे शेवटचे वाक्य बोललेला. मुलीच्या आजारापेक्षा यांना वर परीक्षेत अधिक इन्टरेस्ट आहे...! हाच त्याच्या बोलण्यामागचा खोचकपणा होता.

अंजूची आई पुढे आली, “आताच चंदूने रिपोर्ट आणून दिलेयत! डॉक्टरांना ते दाखवायचेयत अजून!” तिने प्रतापकडे

पाहत टिप्पणी जोडली.

तो तिच्या खासगी जीवनाविषयी अजूनतरी अनभिज्ञ होता! पण त्याने ओळखले, चंदू म्हणजे अंजूचा भाऊ असणार. तो बहीण आजारी असतानाही घरात थांबला नाहीये, म्हणजे घराची शिस्त बिघडली आहे. त्याने ओळखलं, एक टिपिकल परिस्थितीतील हे कुटुंब आहे.

हळूहळू त्याचे तिच्या परिस्थिती विषयीचे ठोकताळे खरे निघाले. वडील सरकारी नोकर होते. निवृत्तीला अवघे सहा महिने होते. त्यामुळे तिच्या लग्नाविषयी ते इतके उत्सुक होते आणि आजाराविषयी थोडे बेफिकीर होते!

प्रतापच्या मनात याक्षणी तिच्या आजाराविषयी उगाच ‘कॉम्प्लेक्स’ दाटून आलेला. कारण परवा तो तिच्या छत्रीतून आला होता आणि तिला खूप भिजायला लागलं होतं. खंरतर घरून कोणी न्यायाला येणाराय, हे खोटं बोलून तो ती वेळ निभावून नेऊ शकला असता. परंतु आता आपल्यामुळे तिच्यावर आजारपण ओढावलं, या जाणिवेने त्याला पस्तावल्या सारखं वाटू लागलं!

तो तिला बघायला आत आला. तेव्हा तिने डोळ्यांवरील झापडं दूर करून त्याच्याकडे एकदाही पाहिलं नव्हतं! यावरून त्याने ताडलं, आपल्याला तिने छत्रीत घेतलं या पाठीमागे तिचा कोणताही कल्पित हेतू नव्हता आणि नसावा!

न्युमोनियाचा आजार खूप डेंजर आहे, हे तो जाणत होता! त्याने तेथून तिच्याच घरच्या टेलिफोनवरून सरकारी हॉस्पिटलमधील आपल्या मित्राला फोन लावला. शेखर जोशी त्याचा कॉलेज मित्र होता. तो अॅडमिनिस्ट्रेशन डिपार्टमेंट हेड होता.

त्यावेळी लगेचच अॅडमिट केल्यामुळेच पुढे ती वाचली आणि ते सत्य समोर आल्यावर ती वाचली ती केवळ

प्रतापमुळेच असं सर्वजण म्हणू लागले.

त्या नंतर ती अनेक वेळा त्याला भेटली. कधी ठरवून तर कधी अनपेक्षितपणे! मात्र तिच्या बोलण्यातून वारंवार आलेली उपकाराची भाषा त्याला खटकली, "अंजू, तुला सीरियस कंडिशन मधून वाचवलं. हा फिल्मी डायलॉग मला मुळीच आवडत नाही! ती माझी ड्यूटी होती. त्या ठिकाणी तू नसतीस तरी मी तेच केलं असतं."

ती फक्त हसली, काहीच बोलली नाही. ती तिची खासियत होती.

नंतर एकदा अंजू अचानक घरी आली आणि त्याने एक समाधानाचा सुस्कारा टाकला! त्याने आधी आपल्या आजी-आजोबांशी तिची ओळख करून दिली.

"अंजू, अगं असं वाकून नमस्कार करायचा म्हटला तर किमान बारा वेळा वाकावं लागेल. तुझी कंबर मोडून जाईल. इतकी आमची मोठी जॉइंट फॅमिली आहे...!"

"अरे, मग चांगलंच आहे की! खूप धमाल येत असेल, नाही!"

"धमाल? अगं आणखी बॅचलर आणि मुलं धरून घरात एकूण चोवीस जण तरी आहेत!"

"मग तर डबल धमाका म्हण की!"
अंजू हसत-हसत बोलली. मनातले नितळ स्पष्ट भाव तिच्या चेहऱ्यावर उतरलेले पाहून

प्रताप समाधानी झाला.

"अंजू, अगं तुझे बाबा सकाळी येऊन गेले," आजोबा मध्येच खुशीत येत म्हणाले.

अंजूने तिच्या स्वभावानुरूप कोणतीच प्रतिक्रिया दिली नाही.

प्रतापच्या मनावर चिंतेचं सावट आलं. पण अंजू घरी आलीय या नादात चिंतेचं मळभ कुठच्या कुठे दूर झालं.

घरात मोका साधून तिच्याशी बोलण्यासाठी तो शब्दांची जुळवाजुळव करू लागला आणि उत्स्फूर्त उर्मी उफाळून आल्या. त्याने अभिविषय तिचे हात हातात घेतले, "अंजू, खरोखरच तुला आमची जॉइंट फॅमिली आवडलीय ना? तू करशील माझ्याशी लग्न?"

"आधी तुमच्याशी करणार लग्न! नंतर जॉइंट फॅमिलीशी...!"

या बोलण्यावर दोघेही खळखळून हसले. त्याला झालेला आनंद पराकोटीचा होता. कारण या जॉइंट फॅमिलीमुळे त्याची किमान तीन-चार लग्नं तरी मोडली असतील! पाठच्या भावाचं, बहिणीचं लग्न रखडलं होतं.

ती उत्स्फूर्तपणे म्हाणाली, "कदाचित नशिबाने आपल्या नात्याची अगोदरच रेशीमगाठ बांधली असावी!"

...पण हे सुख फार काळ टिकलं नाही. अंजूच्या घरच्यांनी प्रतापशी तिचं

लग्न जुळवायला कडाडून विरोध केला. आधी सेप्रेट रहाण्याचा प्रस्ताव अंजूच्या वडिलांनी त्याच्या पुढे आणला.

"ते नाही शक्य होणार! या वयात आजी-आजोबांनी जायचं कुठे? पाळलेल्या जनावरा प्रमाणे त्यांना तीर्थयात्रेत सोडायचं काय?" तो घुश्शातच बोलत होता, "उद्या तुम्ही आजोबा झाल्यावर नातवांदांनी हाच विचार केला म्हणजे?"

अंजूच्या वडिलांना हे बोलणं आगाऊपणाचं वाटलं. तरी त्यांनी तारतम्य राखलं, "अशा वृद्धांसाठी वृद्धाश्रम आहेतच की?"

त्यांच्या बोलण्यात व्यवहारी आणि मतलबी मुद्दा होता, हे उमजून प्रताप तडकाफडकी म्हणाला, "आमच्या आई-बाबांनी नोकरीवर जाताना आमहा तिन्ही भावंडांना आजी-आजोबांवर सोपवलं. त्यांनी बालकाश्रमाकडे बोट दाखवलं नाही. तसं झालं असतं तर आमच्याकडे संस्काराचं गाठोडं आज असतं काय?"

अंजूच्या वडिलांना हे सारं उपरोधिक वाटलं. ते अंजूला म्हणाले, "तत्त्वला चिकटून रहातं ते कसलं प्रेम? प्रेम हे प्रेम असतं तिथं कसलं आलंय तत्त्व वगैरे?"

अंजूला काय खरं काय खोटं यातलं काहीच कळत नव्हतं.

आतापर्यंतची सर्व बोलणी तिच्या

दातांचे दुखणे, हिरड्यांचा त्रास,
शासांची दुर्गंधी सेन्सिटिव्हिटी
आणि दातांची किड

यांवर सर्वोत्तम उपाय !

विठोबा®
आयुर्वेदिक दंत मंजन

Vithoba Industries

जड से जुडो

a | f
वर देखील उपलब्ध

खरेदी करण्यासाठी स्कॅन करा

For Enquiries call: 9260100600 website: www.vithoba.co.in

वडिलांनी बाहेर भेटून केली होती.

प्रतापने आता गुहित धरलं, अंजूही घरच्यांच्या विचाराशी सहमत राहिलीय. कारण एवढ्या सर्व घडामोडीत ती कुठेच नव्हती. मग तर त्याचा सौजन्यावरचा विश्वास ढळला.

त्याचं एक मन हेच विचारीत होतं, अंजूने माझ्या डोळ्यांत डोळे मिसळून सांगावं, मी जे बोलले ते सारं खोटं होतं? नशिबाने रेशीमगाठी बांधल्या वगैरे सारे तिने म्हटलं ते झूट आहे! दुसरं मन त्याला विचारू लागलं, अंतर्मनातील प्रेमाला आता स्वतःची साक्ष हवी.

तो कामातून वेळ काढून अंजूला भेटण्यासाठी स्वतः तिच्या घरी आला. तो हेच मानत होता, अखेर आपणच आपले साक्ष असतो. तिच्याही समस्या, अडचणी असू शकतात...!

पण तिच्या दाराला मोठं टाळं पाहून तो अधिकच कोलमडला. त्याने शेजारी-पाजारी चौकशी केली. पण कोणीच काही सांगत नव्हतं. मात्र दूध टाकणाऱ्या आजीबाईंनी सांगितलं, अंजूचं कुटुंब आता मुंबईतील घर विकून मध्यप्रदेशातील आपल्या मूळ गावी स्थायिक झालंय.

हे मला अंजूकडून कळू नये? माणसं अशी कशी बदलतात? त्याच क्षणी प्रेमाची जागा द्वेषाने घेतली. त्याने या पुढे लग्न न करण्याचा निर्णय घेतला. आपल्या पहिल्या वहिल्या प्रेमाच्या प्रातारणेला त्याने हेच योग्य उत्तर मानलं.

घरातील अनेकांचे त्याला लग्नाला भरीस घालण्याचे प्रयत्न वाया गेले. पाठच्या भावंडांची लग्नं झाली. आपण पराजित झालो आहोत, ही सल आता त्याच्या हृदयात कायम राहिली.

वयाच्या पन्नाशीत मागे वळून पहाताना तो हाच विचार करीत होता, मनाला समजावण्यात, सावरण्यात वर्षं कधी सरतात, हेच कळत नाही. कधीकधी माणसाचं आयुष्य

पण आता उपयोग काय? तिच्या बोलण्यात आर्तता आणि वैफल्य होतं.

ते वय नाही आणि उमेदही. पण ती चूक सुधारता येऊ शकते. मनाला वय कुठे असतं अंजू? उर्वरित आयुष्यभर कुढत रहाण्यापेक्षा एकत्र येण्याचा राजमार्ग कितीतरी बरा... तुला नाही असं वाटत?

पत्याच्या डावाप्रमाणे असतं, कधी हाती हुकमाची राणी असते-नसते, तिथे हातचलाखीही चालत नाही. जय-पराजय ठरलेला असतो. तिथेही अंजू म्हणते त्याप्रमाणे नशिबाची परीक्षा असते, हेच खरंय...

अंजू गेल्यानंतर उर्वरित आयुष्य होमगार्डमध्ये स्वतःला वाहून घेण्याचा निर्णय घेतला होता.

होमगार्डचे नवीन अभ्यासक्रम आखण्यासाठी अनेक अनुभवी प्रशिक्षणार्थीची मुंबई मुख्यालयात कॉन्फरन्स बोलावण्यात आलेली. तिथेच अंजू आणि प्रतापची भेट झाली.

“देशात युद्धाचं वातावरण नाही, आपण भेटलो कसे इथे?” अंजूने प्रांजळपणे विचारलं. तिच्या चेहऱ्यावर कसलेही विकार, विखार, क्लेश, द्वेष दिसत नव्हता.

त्याने तिच्याच शब्दांत उत्तर दिलं, कदाचित नशिबाने ठरवलेलं असेल इथे अशी भेट व्हावी!

जवळपास पंचवीस-तीस वर्षांनंतर ते दोघं एकमेकांना भेटत होते. परिस्थितीने दुरावा आला असला तरी आंतरिक ओढ

कायम होती.

“का नाही आलात स्वतः मला न्यायला? मी कधीच तुम्हाला अखेरले नव्हते...?”

तो म्हणाला, “वेळ चुकली माझी. एवढं होतं तर तू यायचं होतंस..!”

“एक सांगू? तुम्ही झालात काय आणि मी झाले काय, अखेर आपण परिस्थितीचे गुलाम ठरलो!” ती बोलत राहिली, “भावाला मोठ्या गुन्ह्यात अटक झाली. माझ्या घराला त्याच्या रूपाने गुन्हेगारीचा बट्टा लागलेला, हे मी प्रेमाच्या कैफात तुम्हाला कधीच बोलले नाही. म्हणून भेटायला लाज वाटली. लोकांच्या नजरेपासून वाचविण्यासाठी आम्ही मुंबईचं घर सोडून मध्यप्रदेशात गावी राहायला गेलो. पण मी होमगार्ड सोडलं नव्हतं.”

पण आज त्याच होमगार्डने आपल्या भेटीचा योग जुळवून आणलाय!

“पण आता उपयोग काय?” तिच्या बोलण्यात आर्तता आणि वैफल्य होतं.

“ते वय नाही आणि उमेदही नाही. पण ती चूक सुधारता येऊ शकते, अंजू..”

“या पन्नाशीतही...?”

“का नाही? मनाला वय कुठे असतं अंजू? उर्वरित आयुष्यभर झालेल्या चुकांवर कुढत रहाण्यापेक्षा एकत्र येण्याचा राजमार्ग कितीतरी बरा.. तुला नाही असं वाटत?”

सवयीप्रमाणे ती गप्पच राहिली. हे गप्प राहाणं सकारात्मक आहे, हे त्याने ओळखलं.

कोर्ट मॅरेज नंतर सर्व संपुष्ट भावभावनांचे सोहळे दोघांच्याही चेहऱ्यावर विलसताना दिसत होते. मीलन शरीराचं नव्हे तर मनाचं होतं...! ■

प्रकाश अकोलकर
ज्येष्ठ पत्रकार-
लेखक

अक्कडबाज रटाइलनवाइ !

देवसाहेबांचे सिनेमे कधीही बघणं हा एक सुखद अनुभव असतो... आपल्या सिनेमातून त्यांनी एक निखळ आनंदाचा झरा सतत झुळझुळत ठेवला. त्याबद्दल तमाम सिनेरसिक त्यांचे ऋणी आहेत. मात्र, या झऱ्यालाही अखेर ओहोटी लागलीच... जन्मशताब्दी वर्षानिमित्ताने प्रसिद्ध अभिनेता देव आनंद यांच्या व्यक्तिमत्त्वावर टाकलेला प्रकाशझोत !

ब्रिटिश अमदानीतील पंजाबातील गुरुदासपूर नावाच्या एका जिल्ह्यातील शंकरगढ नावाच्या तालुक्यात जन्माला आलेल्या धरमदेव पिशोरीमल आनंद नामक एका युवकानं मुंबईत येऊन स्वतःची फिल्म कंपनी स्थापन करण्याचा निर्णय १९५० मध्ये घेतला, तेव्हा त्याचं वय होतं अवघं अड्डावीस.

खरं तर त्याच्या दोन वर्ष आधीच म्हणजे १९४८ मध्ये राज कपूर नावाच्या २४ वर्षांच्या एका युवकानं स्वतःची फिल्म कंपनी स्थापन करण्याचं धाडस दाखवलं होतं खरं; पण तेव्हा त्याच्या पाठीशी पृथ्वीराज कपूर नावाचा 'बाप'माणूस

आपलं रंगभूमी आणि रूपेरी पडदा यावरील भलंमोठं कर्तृत्व घेऊन उभा होता. या धरमदेव नावाच्या युवकाला तसली कसलीच पार्श्वभूमी नव्हती. मात्र, चेतन आनंद नावाचा मोठा भाऊ 'इप्ता' या नाट्यविषयक चळवळीत काम करत होता आणि सिनेमाचं डोक्यात घुसलेलं वेड होतं. लाहोरच्या सरकारी कॉलेजातून इंग्रजी साहित्यात पदवी घेऊन आलेला हा धरमदेव १९४०च्या दशकाच्या सुरुवातीलाच त्या वेडापायी मुंबईत येऊन पोचला होता आणि लोकल ट्रेनमध्ये झालेल्या एका ओळखीनं त्याला पुण्याच्या प्रख्यात प्रभात फिल्म कंपनीत कामही

मिळवून दिलं होतं. प्रभातचा 'हम एक है' हा हिंदू-मुस्लिम ऐक्यावरील सिनेमा हा धरमदेवचा पहिला सिनेमा.

सिनेमाच्या श्रेय नामावलीत झळकलेलं त्याचं नाव होतं :

दे व आ नं द

तेव्हा आपल्या कोणालाच काय, त्याला स्वतःलाही आपण पुढची किमान तीन दशकं भारतीय सिनेसृष्टीवर अधिराज्य गाजवणार आहोत, याची सुतराम कल्पना आलेली नसणार. पण तसं झालं खरं. त्यानं खऱ्या अर्थानं भारतीय सिनेरसिकांवर एक मायाजाल फैलावून टाकलं होतं आणि आजही ते केवळ त्याच्या निधनाला दहा वर्षं लोटली तरी कायमच आहे. हा एका अर्थानं मोहिनी विद्येचाच प्रयोग होता!

इसाक मुजावर या ज्येष्ठ चित्रपट अभ्यासकानं या मोहिनी विद्येच्या प्रभावाचं अगदी अचूक वर्णन केलं होतं. ते सांगायचे: देव साहेबांचा सिनेमा मी माझ्या आजीच्या मांडीवर बसून बघितलाय... नंतर माझ्या मुलीनं त्यांचे सिनेमे माझ्या मांडीवर बसून बघितले आणि आता तिची मुलगी म्हणजे माझी नातही देव साहेबांचे सिनेमे माझ्या मांडीवर बसून बघत आहे... आणि आजही अनेक पिढ्या देव साहेबांचे तेच ते जुने सिनेमे पूर्णपणे गुंतून जाऊन बघत आहेत. पिढ्या बदलत गेल्या मात्र देवसाहेब काही बदलले नाहीत. त्यांच्या समकालीन अनेक अभिनेत्यांनी वयानुरूप चरित्र नायकाच्या भूमिका स्वीकारायला सुरुवातही केली... पण देवसाहेब मात्र तीच ती आपली 'देव आनंद' हीच भूमिका रूपेरी पडद्यावर उभी करत राहिले.

सत्तर-ऐंशीच्या दशकानंतरही, म्हणजे वयाची साठी उलटल्यावरही ते सिनेमे काढत राहिले आणि त्यातही ते 'देव आनंद' हीच आपली प्रतिमा कायम राखू पाहत होते... मग ते सगळेच्या सगळे सिनेमे धडाधडा फ्लॉप होत गेले, याचं कारणही तेच असणार, हे सांगण्यासाठी कोणत्याच होरारत्नाची गरज नव्हती.

सत्तरीतही आपलं तरुणपण कायम राखण्यासाठी त्यांची

इसाक मुजावर म्हणायचे- देव साहेबांचा सिनेमा मी माझ्या आजीच्या मांडीवर बसून बघितलाय... नंतर माझ्या मुलीनं त्यांचे सिनेमे माझ्या मांडीवर बसून बघितले आणि आता तिची मुलगी म्हणजे माझी नातही देव साहेबांचे सिनेमे माझ्या मांडीवर बसून बघत आहे...

धडपड सुरुच होती... आणि वृद्धत्वाच्या खुणा दिसायला लागल्या तरी त्यांचं स्टायलिश वागणं-बोलणं हे तस्संच होतं. तर भारतीय सिनेमाच्या गेल्या शे-सव्वाशे वर्षांच्या इतिहासातील या सर्वांत अक्कडबाज स्टाइलनवाझाचा पहिला सिनेमा नेमका कधी बघितला, ते आता आठवणींच्या खंदकात कितीही डुबक्या मारल्या तरी सांगता येणं कठीणच आहे....

आठवतं ते एवढच की अकरावीची म्हणजेच तेव्हाच्या 'मॅट्रिक'ची परीक्षा संपली आणि लगोलग त्याच रात्री आम्ही

वर्गातले बारा-पंधरा वीर नाशकात 'ज्युवेल थीफ' बघायला सज्ज झालो! त्यानंतरच्या त्या तीन तासांत या अक्कडबाजानं मनावर पुरतं गारूड करून सोडलं होतं... प्रत्यक्षात नेमका सिनेमा किती समजला होता, तो प्रश्नच होता आणि त्याचं कारण त्या सिनेमाच्या कथेत जसं होतं त्याचबरोबर अत्यंत गुंतागुतीच्या पटकथेतही होतं... खरा 'ज्युवेल थीफ' कोण हे कळायला अर्थातच पुढचे काही महिने जावे लागले. मात्र, त्या दरम्यान त्या सिनेमाच्या अनेक वाऱ्या झाल्या होत्या आणि मग देवसाहेबांची माहिती जमा करण्याचं वेडच लागलं. आज त्या घटनेला चक्र पाच दशकं उलटून गेली असली तरी ते वेड जस्संच्या तस्सं कायम आहे.... इतकी मोहिनी देव साहेबांनी मनावर घातली होती.

आता आठवणींच्या खंदकात आणखी काही वेळ घालवल्यावर असं लक्षात येतंय

की बहुधा त्यापूर्वीच 'गाइड' हाही सिनेमा आपण बघितलेला असावा... मात्र, तो सिनेमा तर तेव्हा उमजण्याचं ते वेळच नव्हतं. मात्र, पुढे हवा कॉलेजची वेगानं अंगावर येऊ लागली... कॉलेजातल्या एका ट्रिपवरून परतताना गाण्याच्या भेंड्या सुरू झाल्या आणि आपलं अज्ञान प्रदर्शित झालं, तेव्हापासून सिनेमा हा मग अभ्यासाचा विषयच बनून गेला... आणि त्यात कधीही ऑप्शनला न टाकता येणारा एकच विषय होता: देव आनंद!

-आणि मग एकदम उलटी गिनतीच सुरु झाली की!

उलटी म्हणजे अशा अर्थानं की त्याचा नवा सिनेमा कोणता येतोय, याची वाट बघण्याऐवजी त्याचे जुने सिनेमेच शोधायचा नाद लागला. अर्थात, तेव्हा ना इंटरनेट होतं ना डीव्हीडी प्लेयर आणि कॅसेट्स... ना डीव्हीडी ना ब्लू रे... अगदी साधी त्याची जुनी गाणी ऐकायची झाली तरी विविध भारती वा रेडिओ सिलोनचाच आसरा घ्यायला लागायचा. मात्र, तेव्हा मॅटिनी शोज असायचे. म्हणजे ३-६-९ असे नव्या सिनेमाचे खेळ लागत असताना, दुपारी ११ वाजता जुने सिनेमे मॅटिनी म्हणून गावात लागत. तिथंच मग थेट 'टॅक्सी ड्रायव्हर' पासून 'नौ दो ग्यारह' पर्यंत आणि 'बाजी' पासून 'हम दोनो' पर्यंतचे सिनेमे धडाधडा बघायला सुरुवात झाली. चकाचक कपडे घालून स्टायली मारत हिरॉइनची छेडछाड काढणारा हा 'रोमियो' मग अगदी मनातच बसून गेला. 'दिल का भंवर करे पुकार...' म्हणत चक्र कुतुबमिनारमध्ये हिरॉइनच्या मिनत्या करणारा... 'तेरे घर के सामने' मध्ये मद्याच्या चषकात अचानक दिसू लागलेल्या हिरॉइनशी संवाद साधणारा... आणि हो तीही त्याला त्याच चषकातून चक्र उत्तरंही देत असायची... काला पानी मध्ये तर हिरॉइन, 'अच्छा जी मैं हारी, चलो मान जाओ ना...' म्हणत त्याचं आर्जवच करतीय.... आणि बघा ना! ही हिरॉइन कोण तर थेट मधुबाला... ती त्याचं आर्जव करतीय म्हणजे तर हा भलताच ग्रेट असणार, याबाबत तीळमात्रही शंका उरली नाही.... पुढे 'ज्युवेल थीफ' मध्ये मात्र वैजयंती मालाने त्यास 'कह दो बहारों से आईये इधर, उन तक उठकर हम नहीं जानेवाले...' असं अगदी रोखठोक उत्तर दिलं खरं! पण तेही स्टायली मारत त्यानं सहजासहजी मानून घेतलं होतं.

एकीकडे हे असल्या सिनेमांची फटाफट माळ लागलेली असताना, त्याचवेळी त्याचं चरित्र आणि चारित्र्य शोधण्याचाही नाद लागला. अर्थात, तेव्हाही विकिपिडिया

वगैरे काही भानगड नव्हतीच... तरीही हाती आलेली माहिती ही मनात घर करून बसणारीच होती. धर्मदेव पिशोरीमल आनंद नावाच्या या आपल्या कथानायकाचे वडील वकील होते आणि त्यांची वकिली बऱ्यापैकी चालत होती आणि मग गावात उल्लू मशाल टाईप भटकतानाच आपल्या देवसाहेबांनी चक्र इंग्रजी साहित्य हा विषय घेऊन लाहोरच्या सरकारी कॉलेजातून बी. ए. केलेलं. पुढे १९४०च्या दशकात त्या भागातून विविध कारणांनी अनेक जण भारतात येऊ लागले, त्यात देवसाहेबांबरोबरच त्यांचे मोठे बंधू चेतन आनंद आणि धाकटा विजयही होता.

चेतन आनंद यांनी पुढे दिग्दर्शक म्हणून मोठी कीर्ती मिळवली खरी; पण त्यांना खरं तर शिक्षकच व्हायचं होतं... अल्मोडासारख्या निसर्गरम्य परिसरात शिक्षकीपेशात जीव रमवणे, ही त्यांची इच्छा होती. देवसाब मात्र थेट मुंबईत येऊन दाखल झाले ते सिनेमाचं वेड डोक्यात घेऊनच... पुढे यथावकाश चेतन आनंदही मुंबईत आले आणि 'इप्ता' या नाट्यविषयक चळवळीत काम करत थेट सिनेमातच घुसले. 'नीचा नगर' नावाचा एक सिनेमा हा त्यांचा पहिला सिनेमा. मात्र तो अगदी सत्यजित राय स्टाइलचा संथ असा चित्रपट होता... दरम्यान आपले देवसाब छोट्यामोठ्या नोकऱ्या करत होते. कधी पुण्यात तर कधी मुंबईत... आताचा किस्सा भारी आहे. असं म्हणतात की प्रख्यात दिग्दर्शक शहीद लतीफ आणि ख्यातकीर्त लेखिका इस्मत चुगताई यांनी या आपल्या कथानायकाला लोकल ट्रेनमध्ये बघितलं आणि इतका देखणा युवक हा सिनेमातच यायला हवं, असं त्यांना वाटू लागलं आणि त्यांनी देवशी बोलणं सुरु केलं... दुसरा किस्साही तसंच सांगतो की बाबूराव पै नावाच्या त्या काळातील एका फार मोठ्या सिनेवितरकांनी देवला ट्रेनमध्येच हेरलं... आणि ते त्याला बॉम्बे टॉकिकजे सर्वेसर्वा अशोक कुमार यांच्याकडे घेऊन गेले. खरं खोटं एक तो 'देव'च जाणो! पण

एकंदरित लोकल ट्रेन प्रवासानंच देवच्या आयुष्याला दिशा दिली हे खरं. आठवा... सोलवा साल मधील 'है अपना दिल तो आवारा... न जाने किस पे आणा!' हे सदाबहार गीत... घर सोडून पळालेल्या वहिदाची छेडछाड करणारा देव... लोकल ट्रेनमुळेच आपण सिनेमात येऊ शकलो म्हणून देवसाहेबांनी हे गीत लोकलमध्येच चित्रित करायला लावले नसेल ना?

देवसाब मुंबईला आले तेव्हा चाळीसचं दशक उजाडत होतं. फुटकळ नोकऱ्या करत असतानाही सिनेमाचं वेड त्यांच्या डोक्यात होतंच; पण अशोक कुमार यांच्या 'अछुतकऱ्या' आणि 'किस्मत' या दोन सिनेमातील प्रभावी भूमिका बघून त्यांनी तो निर्णय कायम केला. त्या दरम्यान शांतिनिकेतनच्या धर्तीवर शाळा वगैरे काढायचं वेड डोक्यातून बाहेर काढून चेतन आनंदही मुंबईत दाखल झाले होते आणि ते 'इप्ता' या प्रसिद्ध नाट्यचळवळीत सहभागी होऊ लागले होते. आपला नायकही मग त्यांना जाऊन मिळाला...

पुढे खुद्द देवसाहेबांनीच एका मुलाखतीत सांगितल्याप्रमाणे अखेरीस लोकल ट्रेनमध्ये त्यांना हेरणाऱ्या बाबूराव पैंनी त्यांचं नाव पुण्याच्या सुप्रसिद्ध 'प्रभात फिल्म कंपनीला सुचवलं आणि अखेरीस देव साहेबांचा पहिला सिनेमा १९४६ मध्ये आला : हम एक हैं. हिंदू-मुस्लिम ऐक्याची कहाणी सांगणाऱ्या या चित्रपटात त्यांची हिरॉइन होती आपली मराठमोळी अभिनेत्री कमला कोटणीस.

प्रभात कंपनीतच त्यांना गुरुदत्त हा थोर दिग्दर्शक भेटला. तोही तेही देव साहेबांसारखाच स्ट्रगलर होता आणि नृत्य दिग्दर्शक म्हणून त्याच कंपनीत कामाला होता. तिथंच त्यांचं मैत्र जुळलं आणि त्या दोघांत एक करारही झाला. गुरुदत्तनं आधी सिनेमा काढला तर तो देव साहेबांना अभिनेता म्हणून घेणार होता आणि देवसाब आधी निर्माते झाले तर ते आपला पहिला सिनेमा गुरुदत्तला दिग्दर्शनासाठी देणार

होते. हा वादा देव साहेबांनी पाळला आणि 'नवकेतन' या आपल्या कंपनीची स्थापना केल्याबरोबर 'बाजी'चं दिग्दर्शन त्यांनी गुरुदत्तकडे दिलं. 'हम एक है' मध्ये देव साहेब चक्र धोतर वगैरे नेसून वावरले होते, यावर आता विश्वास बसणंही कठीण आहे. पण गुरुदत्तनेच आपल्या या 'हिरो'मध्ये खऱ्या अर्थाने जान आणली आणि त्याला जरा जोरात लाथ वगैरे मारायला लावली, हे मात्र खरंच आहे. 'बाजी' हा क्राइम थ्रिलर होता आणि तेव्हापासून त्याच्या सिनेमाचं ते सूत्रच बनून गेलं. वेगवान पटकथा, धुंद रोमान्स, अप्रतिम कर्णमधुर गीते आणि गुन्हेगारी पार्श्वभूमी. मग देव साहेबांचे सिनेमे धडाधडा हिट झाले, यात नवल ते काहीच नव्हतं.

आणि मग त्याच काळात या हिरोवर हिरोईनी जान न्योछावर करायला तयार झाल्या होत्या. त्यातलीच एक होती सुरय्या. देवसाहेबांनाही हे प्रेम मान्य होतं आणि ती प्रेमकहाणी काही वर्ष रंगलीही... पण तिचा शेवट मात्र सुखान्त होऊ शकला नाही. त्यानंतर दोन दशकांनी देव साहेब झीनत अमानच्या प्रेमातही असेच आकंठ बुडाले होते... पण कोणत्याही प्रेम कहाणीचा शेवट असफल होण्यातच प्रेमाची महती कायम राहते, या न्यायानं ती कहाणीही त्याच मार्गानं गेली. मात्र, देवसाहेबांनी त्याचं कधीही रडगाणं गायलं नाही... रोमान्स हा त्यांच्या जीवनाचा स्थायीभाव होता. सन २००८ मध्ये 'सॅयटर्स' या प्रख्यात वृत्तसंस्थेला दिलेल्या मुलाखतीत त्यांनी सांगितलं होतं, 'रोमान्स इज ब्युटिफुल... आय अॅम ऑल्वेज इन लव्ह!' मात्र त्यांच्यासाठी प्रेमाची व्याख्या अगदीच वेगळी होती. याच मुलाखतीत त्यांनी ते स्पष्टपणे नमूद केलं होतं. 'रोमान्स आणि प्रेम याचा अर्थ तुम्ही कायम बाईंबरोबर झोपत असता, असा होत नाही. एखाद्या सुंदर युवतीचा विचार मनात येणं किंवा उत्तम कविता वाचणं हेही रोमॅण्टिकच असतं की!' देव साहेबांची प्रेमाची व्याख्या ही अशी होती. पण हे सारं फार म्हणजे

फारच पुढचं झालं...

देवसाहेबांना पहिला मोठा ब्रेक दिला तो अशोक कुमार यांनी 'बॉम्बे टॉकिज'च्या 'ज़िंदी'मध्ये. हिरोईन होती कामिनी कौशल. याच सिनेमात किशोरनं पहिल्यांदा देव साहेबांना आपला आवाज दिला. लता आणि किशोर यांचं 'ये कौन आया करके ये सोला सिंगार...' हे गीत भलतंच हिट झालं आणि देव आनंद-किशोर हे मैत्र

एकंदरित लोकल ट्रेन प्रवासानंच देवच्या आयुष्याला दिशा दिली हे खरं. आठवा... सोलवा साल मधील 'है अपना दिल तो आवादा... न जाने किस पे आयेगा!' हे सदाबहार गीत... घर छोडून पळालेल्या वहिदाची छेडछाड करणारा देव... लोकल ट्रेनमुळेच आपण सिनेमात येऊ शकलो म्हणून देवसाहेबांनी हे गीत लोकलमध्येच चित्रित करायला लावले नसेल ना ?

पक्क जुळून गेलं. 'ज़िंदी'तलंच 'मरने की दुवाएं...' हे किशोरचं पहिलं सोलो गीत होतं आणि देव साहेबांवर चित्रित झालेलं ते गाणंही तुफान गाजलं. हा सिलसिला मग

थेट प्रेमपुजारी मधल्या 'फुलों की रंग से दिल की कलम से...' पर्यंत आणि पुढेही सुरुच राहिला. देव साहेबांना संगीताचा अद्भुत कान होता आणि म्हणूनच त्यांनी आपल्या स्वतः निर्मित केलेल्या बहुतेक चित्रपटांसाठी सचिनदेव बर्मन यांची अचूक निवड केली होती. त्या काळात राज कपूर बरोबर शंकर-जयकिसन असायचे तर दिलीप कुमारच्या बहुतेक सिनेमांना नौशाद साहेबांचं संगीत असायचं. मुकेश हा राज कपूरचा आवाज होता तर दिलीपला कायम स्वर देता आला महम्मद रफी. त्याच धर्तीवर मग किशोर हा देव साहेबांचा आवाज बनून गेला... आठवा 'ए मेरे टोपी पलटके आ...' हे 'फंटूश' मधलं गीत किंवा 'ये दिल न होता बेचारा' हे 'ज्युवेल थीफ' मधलं गीत. पण सचिनदांना गाण्याची सिच्युएशन बरोबर कळत असे. आणि देव साहेबांनाही ते मान्य असे. त्यामुळेच मग 'गाइड' मध्ये 'गाता रहे मेरा दिल...' हे किशोर गात असतानाही पुढे चित्रपटाच्या उत्तरार्धात 'दिन ढल जाये रात न जाये' आणि 'क्यासे क्या हो गया बेवफा तेरे प्यार मे...' या दोन गीतांसाठी बर्मनदांनी रफीच वापरला आणि ती गीतेही अजरामर होऊन गेली... मग या गाण्यांच्या आठवणीत बुडून जात असतानाच 'काला बाजार'मधलं 'अपनी तो हर आह एक तुफान है...' हे गीतही मनाच्या सांदीकोपऱ्यातून बाहेर येणं स्वाभाविकच म्हणावं लागतं... एकदा देव साहेबांच्या गाण्यांच्या आठवणी सुरु झाल्या की मग मनातल्या मनात एक मेलडीच सुरु होऊन

जाते... 'नवकेतन' या आपल्या कंपनीची निर्मिती केल्यानंतर देव साहेबांनी कायम सचिनदांनाच सोबत ठेवलं हे खरं आहे; पण 'हम दोनो'च्या वेळी सचिनदांचेच साहाय्यक जयदेव यांनी विनंती केल्यावर त्यांना संधीही दिली. जयदेव यांनीही या संधीचं सोनं केलं आणि अभी न जाओ छोडकर, मैं ज़िंदगी का साथ निभाता चला गया, कभी खुद पे कभी हालात पे रोना आया... अशी एकाहून एक सुमधूर आणि अजरामर गीतं आपल्याला दिली. याच चित्रपातील 'अल्ला तेरो नाम...' हे तर लता मंगेशकर यांच्या कारकिर्दीतील मोजक्याच सर्वश्रेष्ठ गीतांपैकी एक आहे. मात्र, 'गाइड'च्या वेळी आधी जयदेव यांची निवड झालेली असतानाही त्यांनी अखेरीस ती जबाबदारी सचिनदांकडेच सोपवली...

-आणि सचिनदांची दिलेली त्या चित्रपटातील गाणी केवळ 'नवकेतन'च्याच नव्हे तर भारतीय सिनेसंगीताच्या इतिहासातील मानाचा शिरपेच म्हणून आज जवळपास सहा दशकांनरही आपलं मानाचं स्थान टिकवून आहेत.

देव साहेबांचे सिनेमे कधीही बघणं हा एक सुखद अनुभव असतो... आपल्या सिनेमातून त्यांनी एक निखळ आनंदाचा झरा सतत झुळझुळत ठेवला. त्याबद्दल तमाम सिनेरसिक त्यांचे ऋणी आहेत. मात्र, या झऱ्यालाही अखेर आहोटी लागलीच... आणि त्यास आपले सिनेमे आपण स्वतःच 'डायरेक्ट' करण्याचं त्यांना लागलेलं वेड जसं कारणीभूत ठरलं, त्याचबरोबर त्यांचं स्वतःचं स्वतःवरिल अलोट प्रेमही त्यास कारणीभूत ठरलं. 'नवकेतन'ची स्थापना १९५० मध्ये केल्यानंतर पहिला सिनेमा होता 'अफसर' आणि तो दिग्दर्शित केला होता चेतन आनंद यांनी. नंतरचा दुसरा सिनेमा 'बाजी' हा त्यांनी आपल्या करारानुसार

गुरुदत्तला दिला.... मात्र, यथावकाश झेवियर कॉलेजातून पदवी घेऊन बाहेर पडलेला 'गोल्डी' म्हणजेच विजय आनंद त्यांना येऊन मिळाला आणि तोही लेखन, दिग्दर्शक, संकलक अशा तिहेरी भूमिकेत उभा राहिला... १९५७ मध्ये 'गोल्डी'नं दिग्दर्शित केलेला पहिला सिनेमा आला 'नौ दो ग्यारह' आणि पुढे देवसाब तसेच गोल्डी या दुकलीचे काला बाजार, तेरे घर के सामने, गाइड आणि ज्युवेल थीफ असे धडाधड सिनेमे आले... त्यानंतर गाजलेला 'जॉनी मेरा नाम!' ही गोल्डीनंच डायरेक्ट केलेला होता. मात्र, तो सिनेमा नवकेतनचा नव्हता...

याच दरम्यान देव साहेबांना दिग्दर्शनाचा किडा चावला आणि १९७० मध्ये 'प्रेमपुजारी' तर नंतर लगेचच 'हरे रामा, हरे कृष्णा' असे त्यांनी स्वतः दिग्दर्शित केलेले दोन सिनेमे आले. 'हरे रामा...' मधला हिप्पी संस्कृतीचा विषयच तत्कालीन बॉलीवुड सिनेमांना धक्का देणारा होता. मात्र, वैफल्याकडे नेणाऱ्या त्या संस्कृतीचं कुठंही उदात्तीकरण होणार नाही, याची काळजी देव साहेबांनी जरूर घेतली होती. मात्र, पुढे गोल्डीनंच दिग्दर्शित केलेला 'तेरे मेरे सपने' आलाही. मात्र, याच दरम्यान त्यांचं देव साहेबांशी कुठं तरी पटेनासं झालं होतं... त्यातूनच मग गोल्डी सिनेमे वगैरे सगळं सोडून थेट रजनीशांच्या

आश्रमात जाऊन बसले आणि इकडे देव साहेबांच्या फ्लॉप सिनेमांची माळच लागली...

मात्र, त्या काळातही देव साब आपली प्रतिमा जपून होते. पाठ्या-बिठ्या फारशा नाहीत. जावंच लागलं तरीही फारसं मद्यपान नाही. रात्री दहानंतर तर ते कोणाला दिसायचेही नाहीत. पुढे आणीबाणी आली आणि नंतरच्या निवडणुकात इंदिरा गांधींचा पराभवही झाला. त्यानंतर देव साहेबांनी 'नॅशनल पार्टी' नावाचा एक राजकीय पक्षही काढण्याचा प्रयत्न केला. नानी पालखीवाला आदी नामवंत मंडळी त्यांच्या समवेत असल्याचं तेव्हा सांगितलं जात होतं. मात्र, १९८० मध्ये हा पक्ष निवडणुका लढवणार, असं वाटत असतानाच त्यांनी तो पक्ष गुंडाळला.... आणि आपली फ्लॉप सिनेमांची मालिकाच पुढं सुरू ठेवली... ती थेट त्यांच्या मृत्यूपर्यंत म्हणजेच २०११ पर्यंत सुरू राहिली...

देस परदेस, लूटमार, स्वामीदादा, आनंद और आनंद, सच्चे का बोलबाला, हम नौजवान... अशी अगदी शेवटच्या 'चार्लशीट' पर्यंतची भलीमोठी यादी... १९५०, ६० आणि ७० अशी जवळपास तीन दशकं आपल्याला निखळ आनंद देणाऱ्या देव साहेबांच्या या फ्लॉप सिनेमांची नावं आता आठवायची तरी

FURNITURE MALL
Gross
TRUSTED SINCE 1961

Office Furniture

ADD: G-19/2, MIDC Industrial Area, Hingna Road, Nagpur-440016
Contact No : 9373745822

कशाला...

देव साहेबांबाबत बोलताना एकदा प्रख्यात लेखक अंबरीश मिश्रनं दिलीप कुमार आणि देव यांची फार भारी तुलना केली होती. दिलीपसाब अभिनय करताना दारूडा हा दारूड्यासारखाच दिसायला हवा, प्रोफेसर हा प्रोफेसरसारखाच दिसायला हवा, असं म्हणायचे. तर अंबरीश म्हणतो देव साहेबांसाठी दारूडा हा देव आनंदसारखाच दिसायला हवा आणि प्रोफेसरही देव आनंदच दिसायला हवा...

तर रूपेरी पडद्यावर कायम 'देव आनंद' म्हणूनच सामोऱ्या येणाऱ्या देव साहेबांची आयुष्यात एकदाच 'वन टू वन' भेट झाली.

तेव्हा 'ज्युवेल थीफ' हा सिनेमा रिलीज होऊन तीन दशकं लोटली होती, हे लक्षात ठेवावं लागतं. 'महाराष्ट्र टाइम्स'मध्ये तेव्हा म्हणजे १९९० या दशकात 'झोत' या शीषकाचं एक सदर मी लिहीत असे. आठवडाभराचा बातमीतला माणूस निवडायचा आणि त्यावर झोत टाकायचा, म्हणजे बातम्यांबाहेरचा माणूस उभा करायचा, असं ढोबळ मानानं त्या सदराचं स्वरूप होतं. तेव्हा देव साहेबांना 'फिल्मफेअर'चा जीवनगौरव पुरस्कार जाहीर झाला आणि साहजिकच त्या आठवड्याचा माणूस देव साहेबच ठरले.

माझ्यासाठी तर तो आठवडाभराचा नव्हे तर आयुष्यभराचाच माणूस होता. प्रत्यक्ष भेटून मजकूर मजकूर लिहायचा, अशी अशोक जैन यांची अट होती. नाही तर काय, देव आनंदवर लिहायला लोक रांगा लावून तयार होते! तो काळ टीव्हीची शेकडो चॅनेल्स घराघरांत घुसण्यापूर्वीचा होता आणि त्यामुळेच देव साहेबांसारख्या 'सेलेब्रिटी'ना भेटण्याची अपरंपार उत्सुकता

असे. शिवाय त्या काळातअशा बड्या हस्ती आपला आब राखूनच असत आणि सहजासहजी भेटत नसत... अगदी पत्रकारांनासुद्धा...

मग देवसाबना गाठायचं कसं?

अखेर शिरीष कणेकर यांनी एक कॉन्टॅक्ट दिला आणि त्यानं थेट देव साहेबांचाच नंबर दिला... शिवाय फोन बहुधा ते स्वतःच उचलतील, असंही सांगितलं.

त्या नंबरवर फोन केला तर तोच मनात कधीपासून रुजून बसलेला आवाज त्याच ढंगदार लकबीत कानावर आला : देव आनंद हियर...

देव साहेबांनी एका झटक्यात वेळ दिली आणि वांद्र्याच्या आनंद रेकॉर्डिंग स्टुडिओत बोलावलं.

जाताना खरोखरच धडधड होत होती, हे आज दोन दशकानंतरही चांगलच लक्षात आहे.

दरवाजा ठोठावून आत शिरलो तर एका भल्या मोठ्या दिवाणखान्यात दुसऱ्या टोकाला थेट 'देव' बसलेला!

एकदम उत्स्फूर्त उद्गार निघाले : 'देवसाब, ये वही शर्ट है ज्युवेल थीफ का!'

देवसाब म्हणजे मूर्तिमंत अक्कडबाज स्टाइलनवाझ. ज्युवेल थीफमुळे तो बारीक चौकड्यांचा काळा शर्ट कमालीचा फेमस झालेला.

देवसाब म्हणाले : 'नजदिक आव... और नजदिक आव... और गौर से देखो क्या ये वही शर्ट है...'

मी जरासा घाबरतच जवळ गेलो... तेव्हा कुठं लक्षात आलं, हा शर्ट जरा वेगळा आहे म्हणून...

मी नाही म्हणालो आणि देवसाब आपल्या त्याच सुपरिचित स्टायली मारत दिल्याखुलास गप्पा मारू लागले...

मात्र, विजय आनंद यांचा वारंवार उल्लेख करताच ते जरासे भडकलेच... आता त्यांच्या समवेत सिनेमे का करत नाही, असा प्रश्न विचारताच ते चिडून

उद्गारले : 'मुझे क्यों पूछते हो बारबार? वो जाकर बैठा है ओशो के पास... उन को जाकर पूछो...'

मात्र, त्या मुलाखतीतही त्यांचा दुर्दम्य आशावाद सतत जाणवत होता.. गाइड, हम दोनो आदी जुन्या सिनेमांबद्दल विचारत राहिल्यावर ते एकदम म्हणाले होते : 'नो. नो. नो. माय फ्रेंड! नाऊ डोण्ट गो इन्टू पास्ट... लूक टू दि फ्युचर... विच विल ऑल्वेज बी ब्राइट!'

मुलाखत संपली...

बाहेर पडताना लक्षात आलं ते हेच की अगदी दुसरा नार्सिससच की हा. त्या ग्रीक दंतकथेची आठवण करून देणारा... फक्त स्वतःवरच प्रेम करणारा. स्वतःतच कायम रमून जाणारा. आयव्हरी टॉवरमध्ये राहणारा... स्वतःची प्रत्येक गोष्ट बरोबरच आहे, असं उदंड आत्मविश्वासानं सांगणारा आणि तरीही आपल्याला आवडणारा! ■

अमेय गोगटे
क्रीडा पत्रकार

या सम हा!

रॉजर फेडरर! ही सात अक्षरं म्हणजे टेनिसच्या नभांगणातलं प्रसन्न इंद्रधनु. इंद्रधनुष्य ही जशी निसर्गाची किमया आहे, तशीच जादू फेडररच्या खेळात होती – नव्हे आहे. त्यानं खेळत राहावं आणि आपण ते डोळ्यात साठवून घ्यावं. लतादीर्दीच्या गाण्यातली एखादी तान ऐकून आपण शहारून जातो, तसं फेडररचा फोरहँड बघताना व्हायचं... अशा या अष्टपैलू टेनिसपटूने अलीकडेच खेळातून निवृत्ती घेतली, त्यानिमित्ताने रेखाटलेलं त्याचं हे व्यक्तिचित्र...

It is our responsibility to connect with the real world beyond our sport and use our fortune to make a difference in the lives of those who most need it.

'बॅड बॉय' ते टेनिसचा 'ब्रॅड अॅम्बेसिडर' असा विलक्षण प्रवास करणाऱ्या रॉजर फेडररचे हे उद्गार. त्याची संवेदनशीलता, समाजशीलता दाखवणारे. विशेष म्हणजे, उक्तीपुरते मर्यादित न राहता, कृतीतही उतरलेले. फेडररबद्दलचा आदर वाढवणारे!

खरं तर, टेनिस ही फेडररला मिळालेली दैवी देणगीच आहे. त्याच्या कुटुंबीयांनी,

प्रशिक्षकांनी हा हिरा घासून-पुसून लख्ख केला, त्याला पैलू पाडले आणि मग या हिऱ्यानं सगळ्यांना मोहून टाकलं. सार्वकालीन महान टेनिसपटूंच्या यादीत त्यानं अढळ स्थान मिळवलंच, पण 'माणूस' म्हणूनही तो उठून दिसला, ते हळव्या मनाच्या कोंदणामुळे. फेडररच्या टेनिसइतकंच त्याचं हे माणूसपणही लक्षवेधी अन् प्रेमात पाडणारं आहे.

रॉजर फेडरर! ही सात अक्षरं म्हणजे टेनिसच्या नभांगणातलं प्रसन्न इंद्रधनु. इंद्रधनुष्य ही जशी निसर्गाची किमया आहे, तशीच जादू फेडररच्या खेळात होती – नव्हे आहे. त्यानं खेळत राहावं आणि आपण

ते डोब्यात साठवून घ्यावं. लतादीर्दींच्या गाण्यातली एखादी तान ऐकून आपण शहारून जातो, तसं फेडररचा फोरहँड बघताना व्हायचं. ए. आर. रेहमानच्या संगीतात अचानक सगळं शांत होतं आणि पुढच्या सेकंदाला एक थेंबाचा आवाज श्रोत्यावर आनंदाचे तुषार उडवतो, तसा फेडररचा ड्रॉप शॉट वेड लावायचा. सचिन तेंडुलकर ज्या नजाकतीने स्ट्रेट ड्राईव्ह खेळायचा, तसा 'नादरखुळा' फेडररचा सिंगल हँडेड बॅकहँड होता. सर्व्हिस हे त्याचं ब्रह्मास्त्र होतं आणि ऐन मोक्याच्या क्षणी ते त्याच्या रॅकेटमधून अचूक सुटायचं. विशेष म्हणजे, ऊर्जा, उत्साह आणि आनंदाचा हा झरा २४ वर्षं अखंड प्रवाही होता, खळाळता होता. फेडरर वर्षागणिक खुलत गेला, बहरत गेला, प्रगल्भ होत गेला. अर्थातच, त्यामागे होतं टेनिसवरचं जिवापाड प्रेम, प्रचंड मेहनत, जिद्द आणि एक हादरवणारा - खडबडून जागं करणारा झटका.

'बाळाचे पाय पाळण्यात दिसतात' या म्हणीला अनुसरून, वयाच्या तिसऱ्या वर्षी रॅकेट हातात घेणारा रॉजर हा 'गिफटेड' मुलगा असल्याची जाणीव व्हायला फार वेळ लागला नाही. 'टॅलेंट' खच्चून भरलं होतं, पण त्यासोबत 'टॅटर्स'ही होते. रॉजर लहान होता, पण कोर्टवर होणारी त्याची चीडचीड, फेकाफेकी, आरडाओरड, रडारड हे सगळं पाहून आई-वडिलांना कसंनुसं व्हायचं. त्यांनी लेकाला शिस्त लावायचा पूर्ण प्रयत्न केला. कधी समजावून, कधी ओरडून, कधी शिक्षा करून. एखादा सामना हरला म्हणून ते कधीच रागावले नाहीत. पण, बेशिस्तपणावरून त्यांनी दरवेळी मुलाला फटकारलं. लेकामधलं टॅलेंट वाया जायला नको, या काळजीत दोघं असतानाच, रॉजरच्या आयुष्यात एका व्यक्तीची एन्ट्री झाली. ती म्हणजे, ऑस्ट्रेलियन टेनिसपटू पीटर कार्टर. नऊ वर्षांच्या रॉजरवर खेळाचं

रॉजर फेडरर आणि भारत!

जगभरातील टेनिसप्रेमींना निखळ आनंद देणाऱ्या रॉजर फेडररचे क्रिकेटवेड्या भारतात - जिथे टेनिस बॉलनेही क्रिकेट खेळलं जातं - असंख्य चाहते आहेत. २००६ मध्ये तमिळनाडूतील त्सुनामीग्रस्त गावाला फेडररनं भेट दिली होती. तो त्याचा पहिला भारत दौरा. त्यानंतर २०१४ आणि २०१५ मध्ये इंटरनॅशनल प्रीमिअर टेनिस लीगसाठी तो नवी दिल्लीत आला होता. २०१४ मध्ये आमिर खान, दीपिका पदुकोण, अक्षय कुमार, रितेश देशमुख हे बॉलिवूड स्टारही प्रदर्शनीय सामन्यासाठी गेले होते. फेडरर-दीपिका विरुद्ध नोवाक जोकोविच - सानिया मिर्झा अशी धमाल मॅचही तेव्हा रंगली होती.

'माझं भारतावर विशेष प्रेम आहे. इथला सळसळता उत्साह, ऊर्जा मनाला भावते. इथे यायला, खेळायला मला आवडतं,' अशा भावना रॉजर फेडररनं व्यक्त केल्या होत्या. कुटुंबासोबत इथे भटकंतीसाठी यायची इच्छाही फेडररनं बोलून दाखवली होती. आता निवृत्तीनंतर तो योग लवकर जुळून यावा, असं भारतीय टेनिसप्रेमींना वाटतंय.

युरोपीय देशांमध्ये क्रिकेट फारसं खेळलं जात नाही. पण, आईमुळे फेडररचं दक्षिण आफ्रिकेशी नातं आहे आणि क्रिकेटशीही. अर्थात, तो क्रिकेट खेळलेला नाही, पण भारतीय क्रिकेट आणि क्रिकेटवीरांबद्दल त्याला आदर आणि कौतुक आहे. सचिन तेंडुलकर आणि रॉजर फेडरर यांची भेट भारतातील क्रिकेट-टेनिसप्रेमींसाठी 'ग्रेट भेट'च ठरली होती.

सचिन तेंडुलकर ज्या नजाकतीने स्ट्रेट ड्राईव्ह खेळायचा, तसा 'नादरखुळा' फेडररचा सिंगल हँडेड बॅकहँड होता. सर्व्हिस हे त्याचं ब्रह्मास्त्र होतं आणि ऐन मोक्याच्या क्षणी ते त्याच्या रॅकेटमधून अचूक सुटायचं. विशेष म्हणजे, ऊर्जा, उत्साह आणि आनंदाचा हा झरा २४ वर्षं अखंड प्रवाही होता, खळाळता होता.

तंत्र आणि खिलाडूवृत्तीचे संस्कार करण्यात पीटरची मोलाची भूमिका आहे. आज मी जो काही आहे, त्याचं मोठं श्रेय पीटरचं आहे, असं फेडरर प्रांजळपणे सांगतो. त्यावेळी त्याचे डोळे पाणावलेले असतात.

कारण, २००२ मध्ये पीटर कार्टरचं कार अपघातात अचानक जाणं हा त्याच्यासाठी मोठा धक्काच होता. आयुष्याला कलाटणी देणारा प्रसंग. नऊ वर्षं सोबत असलेला फ्रेंड-फिलॉसॉफर-गाइड त्याच्या आयुष्यातून एकाएकी निघून गेला होता. ज्युनिअर टेनिस गाजवल्यानंतर फेडररला ग्रॅंडस्लॅम खुणावत होतं. नेमकं तेव्हाच पीटर कार्टरचा भक्कम आधार गेल्यानं समोर अंधार होता. पण, जागा हो, तुला स्वतःला सिद्ध करायचं आहे, तुझ्यातलं टॅलेंट वाया घालवायचं नाहीए, असा आवाज अंतर्मनाने दिला आणि २००३ साली टेनिसच्या पंदरीत - विम्बल्डनमध्ये नवा तारा उदयाला आला. नाव होतं रॉजर फेडरर!

२००३ मध्ये पहिलं ग्रॅंडस्लॅम जिंकणाऱ्या फेडररनं २०१८ मध्ये ऑस्ट्रेलियात २० वी ग्रॅंडस्लॅम ट्रॉफी उंचावली. वास्तविक, २००३ मधलं टेनिस आणि २०१८ मधलं टेनिस यात जमीन-अस्मानाचा फरक आहे. सर्व्ह आणि व्हॉलीचा गेम हळूहळू 'रॅली'चा झाला.

म्हणजे, पूर्वी 'सर्व्हिस'नंतर पहिल्या-दुसऱ्या शॉटलाच खेळाडू नेटजवळ जायचा आणि पटकन 'विनर' मारून पॉइंट जिंकायचा प्रयत्न करायचा. पण आज लांबच लांब रॅली रंगतात. स्वतः 'विनर' मारण्यापेक्षा दुसऱ्याला चूक करायला भाग पाडून पॉइंट जिंकायची रणनीती असते. अर्थातच, शारीरिक आणि मानसिक क्षमतेचा कस लागतो. चार-पाच तासांचे मॅरेथॉन सामने होतात. स्वाभाविकच, वयाचा आकडाही महत्त्वाचा ठरतो. पण, फेडररनं स्वतःच्या खेळामध्ये काळानुरूप बदल केले, फिटनेस आणि टेक्निक यांची सांगड घातली आणि टेनिसमधील दोन ताकदवान प्रतिस्पर्ध्यांना - नदाल आणि जोकोविचला त्याने 'कॉर्ट की टक्कर' दिली. त्यांच्या वयामध्ये साधारण पाच वर्षांचा अंतर आहे. टेनिससारख्या खेळात ते कधीकधी खूपच निर्णायक ठरतं. तरीही, २०१९ च्या विम्बल्डनमध्ये - चाळिशीच्या उंबरठ्यावर असणाऱ्या फेडररनं जोकोविचविरुद्ध जो काही खेळ केला, तो लाजवाब होता. हा सामना फेडररनं 'मॅच पॉइंट'वरून गमावला. २१ व्या ग्रँडस्लॅम ट्रॉफीनं त्याला हुलकावणी दिली खरी, पण ४ तास ५७ मिनिटं तो विशीतल्या तरुणासारखाच कोर्टवर थिरकत होता. डोळ्यांचा पारण फेडणारी ती खेळी होती. त्यानंतर मात्र, तसा फेडरर दिसला नाही. त्याच्या उजव्या गुडघ्यावर १८ महिन्यांत तीन शस्त्रकिया कराव्या लागल्या. 'सूर्य' मावळतीला आल्याचे हे संकेत होते. तो २०२१ मध्ये पुन्हा कोर्टवर उतरला. स्वतःला अजमावून बघण्यासाठी. ज्या ग्रास कोर्टवर विजयाची 'नांदी' झाली होती, तिथेच बहुतेक फेडररला 'भैरवी'चे सूर ऐकू आले. मन मानत नव्हतं, पण शरीरही ऐकत नव्हतं. शेवटी, त्यानं मनाची समजूत घातली आणि १५ सप्टेंबर २०२२ रोजी एक भावनिक पत्र लिहून निवृत्तीची घोषणा केली. त्यानंतर लेव्हर कप स्पर्धेत जो

निरोप समारंभ झाला, त्यातून टेनिसमधला 'राजा माणूस' रॉजर फेडररची कीर्ती दिगंत असल्याची साक्ष पटली.

२००३ हे वर्ष फेडररसाठी आणखी एका कारणामुळे महत्त्वाचं आहे. ते म्हणजे, रॉजर फेडरर फाऊंडेशनची स्थापना याच वर्षी झाली. मुलांना चांगलं शिक्षण मिळालं

रॉजर फेडररची कारकीर्द

ग्रँडस्लॅम जेतेपदं : २०

(विम्बल्डन ८, ऑस्ट्रेलियन ओपन ६, अमेरिकन ओपन ५, रोलॅंड गॅरॉस १)

एकेरीतील जेतेपदं : १०३

जागतिक क्रमवारीत ३१० आठवडे नंबर १

५ वेळा वर्ल्ड स्पोर्ट्समन ऑफ

द इअर पुरस्कार

ग्रँडस्लॅम स्पर्धेत जिंकलेले सामने:

३६९

एटीपी स्पर्धामधील विजय: १,२५१

मास्टर्स १००० जेतेपदं - २८

ऑलिम्पिक पदकं - २

(सुवर्ण: दुहेरी २००८,

रौप्य: एकेरी २०१२)

वर्ल्ड टूर जेतेपदं - ६

तर ती स्वतःचं-कुटुंबाचं भविष्य घडवू शकतात आणि इतरांच्या आयुष्यालाही

आकार, दिशा देऊ शकतात, या ठाम धारणेतून या फाऊंडेशननं काम सुरू केलं आणि २०२१ पर्यंत १९,८०,००० मुलांसाठी शिक्षणाची कवाड उघडली गेली आहेत. फेडररची आई लिनेट मूळची दक्षिण आफ्रिकेची. स्वाभाविकच, फेडररची नाळ आफ्रिकेशी

जोडलेली. इथली गरिबी पाहून तो अस्वस्थ झाला. इथल्या मुलांना शिक्षणाची ज्योत या अंधारातून वाट दाखवू शकेल, या विचारातून त्यानं 'मिशन एज्युकेशन' हाती घेतलं. अशा 'सोशल वर्क'मध्ये बऱ्याचदा पैसे पाठवून मोकळं होण्याची वृत्ती दिसते. पण, फेडरर या मुलांसाठी वेळ काढतो. त्यांना आवर्जून भेटायला जातो, त्यांच्याशी गप्पा मारतो, खेळतो. आपण दिलेले पैसे सत्कारणी लागताहेत ना, हे बारकाईनं पाहतो.

टेनिसनं फेडररला पैसा दिला, प्रसिद्धी दिली. अनेक पुरस्कार, मान-सन्मान त्याला मिळाले. अनेक जागतिक ब्रँड्सचा तो 'अॅम्बेसिडर' आहे. अर्थातच, तुम्ही जेव्हा त्या उंचीवर पोहोचता, तेव्हा 'प्रोफेशनल' राहणं आवश्यक असतं. पण, फेडरर 'इमोशनल'ही राहिला. अलीकडेच, रशिया-युक्रेन युद्धावेळी युक्रेनमधील मुलांसाठी त्यानं ५ लाख डॉलर्सची मदत दिली. आता अशी मदत

करणारा तो काही एकमेव खेळाडू नाही, हे मान्यच. कुठलाही गाजावाजा न करता, समाजऋण फेडणारे अनेक दानशूर खेळाडू आहेत. फक्त काही गोष्टी फेडररला इतरांपेक्षा वेगळा ठरवतात, हेही नक्की. २००६ मध्ये 'युनिसेफ'चा सदृच्छा दूत असताना, त्सुनामीचा तडाखा बसलेल्या तमिळनाडूमधील छोट्या गावात रॉजर फेडरर सपत्निक आला होता. मदत आणि पुनर्वसनाचं काम कसं सुरु आहे, हे त्यानं जातीनं पाहिलं. शाळेला भेट देऊन शिक्षकांशी संवाद साधला आणि मुलांसोबत खेळला. तिथल्याच एका अनाथाश्रमात तीन वर्षांच्या एका चिमुडीनं फेडररचं बोट धरून त्याच्या मांडीवर डोकं ठेवलं, तेव्हा तो अक्षरशः हरखून गेला होता.

टेनिसमधला 'बापमाणूस' जुळ्या मुली आणि जुळ्या मुलांचा 'बाबा' आहे. आई-वडील, बायको, मुलं-मुली हे रॉजर फेडररचे आधारस्तंभ आहेतच, पण नाती जोडणं आणि ती जोपासणं हे फेडररकडून शिकण्यासारखं आहे. त्याचा पहिला 'गुरू' पीटर कार्टर याच्या कुटुंबाशी फेडररनं आजही ऋणानुबंध जपले आहेत. फेडरर जेव्हा जेव्हा ऑस्ट्रेलियन ओपन खेळला, तेव्हा पीटरच्या पालकांना त्यानं अगदी स्वतःच्या पालकांसारखं सांभाळलं. ज्या हॉटेलमध्ये 'टीम फेडरर' उतरायची, तिथेच पीटर कार्टरच्या पालकांची व्यवस्था केली जायची. फेडररची टीम ज्या बॉक्समधून सामने बघायची, तिथेच पीटर कार्टरचे आई-वडीलही असायचे.

राफा नदालसोबतचं फेडररचं नातंही खूपच खास आहे. टेनिस कोर्टवरचे हे कट्टर प्रतिस्पर्धी किती जिगरी दोस्त आहेत, याचा प्रत्यय फेडररच्या निरोपावेळीही आला. फेडररचा

टेनिसनं फेडररला पैसा दिला, प्रसिद्धी दिली. अनेक पुरस्कार, मान-सन्मान त्याला मिळाले. अनेक जागतिक ब्रँड्सचा तो 'अॅम्बेसिडर' आहे. अर्थातच, तुम्ही जेव्हा त्या उंचीवर पोहोचता, तेव्हा 'प्रोफेशनल' राहणं आवश्यक असतं. पण, फेडरर 'इमोशनल'ही राहिला.

हात घट्ट धरून त्याला सावरताना नदालच जास्त रडल्याचं दृश्यं टेनिसप्रेमींच्या हृदयात कायमचं 'सेव्ह' झालं आहे. नदालनं आपल्या टेनिस अकॅडमीच्या उद्घाटनासाठीही आपल्या या खास मित्राला आमंत्रित केलं होतं. विनम्रता या गुणामुळे फेडरर जगभरातील दिग्गज टेनिसपटूंचा लाडका आहे आणि उगवत्या ताऱ्यांच्या मनातही या 'ध्रुवताऱ्या'चं अढळ स्थान आहे.

रॉजर फेडरर ३६० अंशांत कसा काय बदलला, प्रोफेशनल टेनिस खेळू लागल्यावर इतका मॅच्युअर कसा झाला,

याबद्दल त्याच्या आईलाही आश्चर्यच वाटतं. अर्थातच अभिमानही वाटतो. फेडररच्या खेळाचा दर्जा उत्तरोत्तर उंचावत गेलाच, पण त्याचं वागणं-बोलणं-वावरणं यातही आमूलाग्र बदल झाला. अगदीच किरकोळ एखाद-दुसरा प्रसंग सोडला, तर २० वर्षांमध्ये फेडरर चुकीचं वागल्याचं, कुणाचा अपमान केल्याचं, कुणाला दुखावल्याचं उदाहरण नाही. पराभव पचवणं खूप कठीण असतं. काही पराभव तर जिद्दहारी लागणारेही असतात. पण, आपल्या पराभवाचं दुःख पचवून विजेत्याच्या आनंदात सहभागी होण्याचा वस्तुपाठ फेडररनं घालून दिला. तसंच, पराभूत झालेल्या प्रतिस्पर्ध्याला न दुखावता आपला विजय कसा साजरा करायचा, हेही त्यानं अनेकदा कृतीतून दाखवून दिलं.

Some are born great, some achieve greatness, and some have greatness thrust upon them, असं विल्यम शेक्सपीअरचं वाक्य आहे. त्यात रॉजर फेडरर दुसऱ्या गटात मोडतो. त्यानं श्रेष्ठत्व मिळवलं - सिद्ध केलं आहे. हे करणारा फेडरर एकमेवाद्वितीय आहे, असा दावा अजिबातच नाही. टेनिसमध्ये रॉजर फेडररपेक्षा जास्त विक्रम रचणारे

वीर आहेत, त्याच्यापेक्षा जास्त ग्रँडस्लॅम जिंकणारे शिलेदारही आहेत, 'गोल्डन ग्रँडस्लॅम'चा (चारही ग्रँडस्लॅम स्पर्धा + ऑलिम्पिक सुवर्णपदक) फेडररला न जमलेला सोनेरी अध्यायही काही जणांनी लिहिला आहे, माणूस म्हणून श्रेष्ठ असणारी व्यक्तिमत्त्वही आहेत. पण, फेडरर फेडरर आहे. 'झाले बहु, होतील बहु, आहेतही बहु, परंतु या सम हा।' ■

गावच्या नदीचे मला नाव माहीत नाही.....

गावच्या नदीचे
मला नाव माहीत नाही
कोणत्याच नदीच्या काठचे गाव
मला आपले म्हणत नाही

गाव म्हटले की
भरून यायचे वडिलांचे डोळे
आई तळतळाट करायची
म्हणायची खाऊन गेले सगळं
तेव्हा लक्ष दिलं नाही
कोरड्याठाक नदीपात्रासारखी
स्वतःला कोसत राहायची

कुठल्यातरी गावच्या नदीतून उपसून आणलेल्या
रेतीच्या घरात राहतो मी
कधी या शहरात कधी त्या शहरात
कोठलेच शहर मला
परिघावरही स्थिरावू देत नाही

या शहरातून त्या शहरात जाताना
जेव्हा ओलांडतो मी नदीवरचा पूल
तेव्हा उगम पावतात माझ्या डोळ्यांतून
कितीतरी नद्या
त्या प्रत्येकीला मला
नाव देता येत नाही...

- मनोहर विभांडिक
(नाशिक)

रक्ताची किंमत

नामदेवा...
एखाद्या वेळी धागे घालताना
सुई घुसते बोटात
रक्तात भरून जाते सुई
रक्ताचा एखादा थेंब पडतो कापडावर
तेव्हा
सुरू होते मोठी चर्चा
कापड किती किंमतीचे आहे त्यावर
पण...
फाटलेल्या बोटाचं...
आणि सांडलेल्या रक्ताचं
कुणाला काहीच वाटत नाही.
रक्ताची काहीच किंमत नसते का ?
हा प्रश्न सुईपेक्षाही जास्त खोल
घुसतो काळजात...!!

- देविदास सौदागर

तू कशाला पुन्हा.....

तू कशाला पुन्हा चाळली जिंदगी ?
ऐनवेळी सखे जाळली जिंदगी

फूल दाखवू नको तू वसंता मला
पाकळ्यांनीच ठेचाळली जिंदगी

जीवघेणा अबोला बघूनी तुझा
मौन ठेवून किंचाळली जिंदगी

सांडली जात माझी तुझ्या अंगणी
केवढी काल चवताळली जिंदगी

बोललो सत्य मी बोचणारे तुला
देशद्रोहात गुंडाळली जिंदगी

अक्षरांनी अस घाव केलेस तू
माळरानात गंधाळली जिंदगी

आज सत्कारले 'गौरवा'ने जरी
कैकदा काल फेटाळली जिंदगी

- गौरवकुमार आठवले
(नाशिकरोड)

महाराष्ट्र कामगार गीत

माझे सरकार, महाराष्ट्र सरकार
महाराष्ट्र कामगार कल्याण मंडळ //६//
श्रमप्रतिष्ठा इथे लाभते
समानसंधी इथे नांदते
स्वेदगंगा ही अखंड वाहते
कष्टकऱ्यांना मार्ग दावते
माझे सरकार, महाराष्ट्र सरकार
महाराष्ट्र कामगार कल्याण मंडळ //१//
सर्व योजना कल्याणकारी
विद्यार्थ्यांची गगनभरारी
स्वास्थ्याचीही जबाबदारी
प्रत्येकाला नवी उभारी
माझे सरकार, महाराष्ट्र सरकार
महाराष्ट्र कामगार कल्याण मंडळ //२//
शिस्त सेवा सुधार समृद्धी
तत्त्व असे हे मनी सदैवी
सेवाव्रत येथे जपले जाते
श्रमिकांचे हे अतूट नाते
माझे सरकार, महाराष्ट्र सरकार
महाराष्ट्र कामगार कल्याण मंडळ //३//
कलागुणांची कला उजळते
खेळाडूंनाही ऊर्जा मिळते
साहित्याला साथ शोभते
संस्कृतीची शान वाढते
माझे सरकार, महाराष्ट्र सरकार
महाराष्ट्र कामगार कल्याण मंडळ //४//
औद्योगिकतेचा वसा घेऊनी
महाराष्ट्र चाले पुढे होऊनी
किती करू गुणगान
माझा महाराष्ट्र बलवान
माझे सरकार, महाराष्ट्र सरकार
कामगारांना नेहमीच देते बळ
महाराष्ट्र कामगार कल्याण मंडळ //५//

भिंत

माणसाच्या घराचं रक्षण, देशाचं संरक्षण
गुन्हेगारांचा तुरुंगवास, जाहिरातही खास
तटबंदीच्या रूपाने उभ्या ठाकतात भिंती
तटस्थपणेच सारं सारं पाहतात भिंती

वाळलेल्या तर काही शेवाळलेल्या भिंती
जळलेल्या तर काही उजळलेल्या भिंती
नदीला अडवून धरण बनतात भिंती
जगाच्या सुखासाठी सारं साहतात भिंती

म्हणतात सगळे भिंतीलाही कान असतात
तरीही कुठे अवाक्षरही काढत नसतात भिंती
चार भिंतीच्या आत, भिंत बांधतो मनाची
माणूस इतका भिकारी, आस धरतो धनाची

- राजेंद्र वाघ
(कामगार भूषण- पुणे)

वाटचाल..

वाटली ना वाट आहे वाम ती ;
चालताना काढणारी घाम ती..

लालसेच्या सोबतीने आसही-
शोधते आहे सुखाचे धाम ती..

शोधणेही शक्य नाही, ती पुढे--
वाट दुःखानेच केली जाम ती...!

व्यर्थ नाही वेदनेचे घेरणे ;
मागते त्याचेच आता दाम ती!

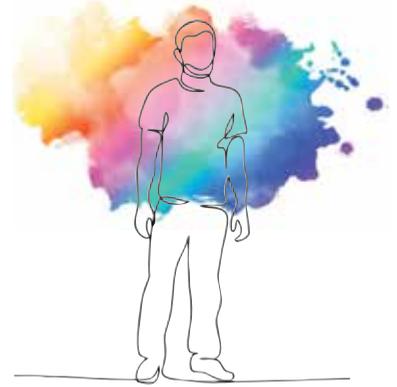
योग्य नाही लाटणे कष्टाविना ;
सांगते हे भ्रष्ट झालेली मती..!

सोबती वैताग आहे त्यामुळे ;
राहिली ना जिद्द तैसी ठाम ती..

वाटचालीने अशा भेटेल का ;
दूर मागे राहिलेली सन्मती ?

या व्यथने आणले आहे कुठे ?
मी तिला नाही दिली हो संमती..!

-खलील मोमीन

चुंबून घेईन त्या हातांना

कष्ट करून जे थकले शिणले
चुंबून घेईन त्या हातांना
अविरत चालून जे दमलेले
लाविन माथा त्या चरणांना

सर्वांगावर घामाच्या धारा
अन् ओठांवर हिरवी गाणी
जो जगताचे करतो पोषण
नतमस्तक मी तशा ठिकाणी

खोल भुईच्या गर्भी जाऊन
काढी कोळसा कभिन्न काळा
त्या श्रमिकांच्या गळ्यात पडाव्या
मम श्रद्धेच्या सहस्र माळा

लखलखणारी वीज निर्मिती
अंधाराला घेऊन पाठी
मी सूर्याला प्रार्थून मागेन
एक कवडसा त्यांच्यासाठी

बंगले माझ्या उंच हवेच्या
गगन ठेंगणे बघणाऱ्यांना
जे पायातच गेले चिणल्या
सलाम माझा त्या मजुरांना

श्रमिकांच्या घामाने सिंचित
ह्या दुनियेच्या सुखकर बागा
त्यांच्यासाठी राखून ठेवीन
हृदयी माझ्या अखंड जागा

- प्रदीप देशमुख
(चंद्रपूर)

मन

मन पागोळ्यांचे रान
कोवळे कोवळे पान
मन काही मागत नाही
मन वैरी एक तहान

अदृश्य जिवाचा पाश
मन मोहाचा गळफास
नाचवी इंद्रिये अवधी
जन्मोजन्मीची आस

सुखदुःखांचा सांगाती
आत्म्यावर एक तवंग
पांघरते मखमल हिरवी
मन काटेरी निवडुंग

नेणीव खरी चाहूल
मन जाणिवेत मशगूल
मन करू नये ते करते
अज्ञात धाडसी भूल

मन इच्छांचे काहूर
मन हृदयीची हूरहूर
मन काही मानत नाही
मन हे भलते निष्ठूर

गहिवरते रोज विराणी
अवतरते पानोपानी...
कोणाला उमगत नाही
मौनाची हळवी गाणी

मन मौनाची जपमाळ
ओलेती सायंकाळ
एकांती थकल्यानंतर
मन रिमझिते आभाळ

- संजय गोरडे
(सीनियर मेन्टेनन्स टेक्निशियन,
हिंदुस्तान पेट्रोलियम कॉर्पोरेशन
लि. माहुल-चेंबूर)

नेमकं काय करावं या आठवणीचं ?

मी म्हणालो,
आठवणी जाळाव्यात की पुराव्यात ?
ते म्हणाले,
तुझा धर्म कोणता ?

मी म्हटलं, आठवणींना कुठला रे आलाय धर्म ?
त्या तर संध्याकाळी दूरवरून ऐकू येणाऱ्या
आर्त अजानसारख्या
तर कधी मंदिरातल्या घंटानादासारख्या
...आतला गाभारा भरून टाकणाऱ्या
तर कधी आठवणी म्हणजे
हृदयाच्या चर्चमधे केलेलं प्रामाणिक कन्फेशन

कधी ईदचा चंद्रोदय
तर कधी चतुर्थीची चंद्रकोर

अलगाद वाहत्या पाण्यावर
सोडून द्याव्या... आठवणी
सायंवेळी गंगेच्या पाण्यावर
सोडलेल्या दिव्यांसारख्या
आणि निघून जावं अनोळखी प्रदेशात
...मागे वळून पाहू नये

- संजय चौधरी

पाऊस

ही अशी
सांजवेळ
पाऊस मागणारी

मौनात दाट
माझ्या
शब्दांस पेरणारी

हा पाऊस
माझ्याशी
बोलून घेता थोडे

जन्माच्या
उन्हाळ्याचे
थेंबातून सुटते कोडे

-शरयू आसोलकर
(सावंतवाडी)

पर्जन्यागमन

आला पाऊस पाऊस
धरित्रीचा आर्त धावा
कूस उजविण्या तिची
मांगल्याचा शिडकावा

मृदागंधाचे चैतन्य
आसमंती पसरले
मेघमायेमध्ये नभ
निळाईला विसरले

आला पाऊस पाऊस
माळराने भिजवत
इंद्रधनुच्या नक्षीने
क्षितिजास सजवत

आला पाऊस पाऊस
आले सृष्टीला उधाण
तहानल्या धरणीला
पुन्हा लाभले जीवन

- भरत यादव
(सोलापूर)

तुम्हाला आहे का पावसानं झोडपून काढल्याचा अनुभव ?

शेतमजूर म्हणून
ऊन वाऱ्यात पाऊस पाण्यात
जावंच लागतं ना वावर-शिवारात

कोरड्या भाकरीचा जीव आपला
हाकलावीच लागते गाडी रोजंदारीनं
मग निंदन-खुरपन करूनच भागवावी लागते आपली अडचण

ठगठग डब्याडुब्यात
अंधान्या उडतनीतनं रिकामाच फिरतो हात
तेव्हा नाही पाहावं लागत इचू काटा
धरावी लागते वावराची वाट

आभाळ अंधारून आलं तरी
चालूच ठेवावी लागते निंदनाची पाथ
दिस मावळेस्तोवर

पाऊस झोडपून काढतो घरच्या रस्त्यात
झाडंझुडंही झाकाळून जातात
वारं सूचू देत नाही चालणं.
पाखरंही कुठे जाऊन बसली त्यांच्या खोप्यात
डोईवरचा गवताचा भारा तसाच टाकून द्यावा लागतो भर पावसात
नालेनुले डचांग वाहू लागतात
अडवून ठेवतात घराची वाट अन् अंधारून येते जीवाचा चिंबझोया
होऊन जाते वाऱ्यापाण्यात

आठवते मला शाळेत गेलो नाही त्या दिवशी बेमार झोडून
काढल्याचं मोठ्या बापानं.
त्यालाही आठवलं असेल हा झोडमारा पाऊसपाण्याचा
म्हणून बखोटी धरून ओढत नेलं असेल शाळेत हागेस्तोवर मारत
झोडत.

तुम्हाला आहे का पावसानं झोडपून काढल्याचा अनुभव ?

- मोहन शिरसाट
(वाशीम)

विदर्भाच्या समृद्धीचा महामार्ग

मुंबई-नागपूर समृद्धी महामार्ग हा खरोखरच समृद्धीचा महामार्ग असणार आहे. आजवर विदर्भाच्या वाट्याला फक्त अन्यायच आल्याचं म्हटलं जात होतं. परंतु मुंबई-नागपूर समृद्धी महामार्गाच्या निमित्ताने आता विदर्भात समृद्धी आणि विकास येत आहे. विदर्भाच्या आर्थिक भरभराटीला मोठाच हातभार लावणाऱ्या या समृद्धी महामार्गाच्या कामाचा नि व्याप्तीचा घेतलेला मागोवा...

मुंबई - नागपूर द्रुतगती मार्ग, जो हिंदुहृदयसम्राट बाळासाहेब ठाकरे महाराष्ट्र समृद्धी महामार्ग म्हणून ओळखला जाणार आहे, तो १० जिल्ह्यांतील ३९२ गावांमधून धावेल आणि महाराष्ट्राची राजधानी मुंबई व उपराजधानी नागपूर या दोन महनगरांमधील प्रवासाचा वेळ सात तासांपर्यंत कमी करेल. या महामार्गाचे काम लवकरच पूर्ण होईल आणि एक भव्य स्वप्न प्रत्यक्षात येईल.

समृद्धी महामार्ग टप्पा १ उघडण्याची तारीख २ मे २०२२ होती. तथापि, स्ट्रेचवरील वन्यजीव ओव्हरपासच्या एका भागाचे नुकसान झाल्यानंतर आता त्याची तारीख लवकरच

जाहीर करण्यात येईल. नागपूरपासून १५ किमी अंतरावर वन्यजीव ओव्हरपास हा वन्यजीवांच्या हालचाली सुलभ करण्यासाठी होता. एका निवेदनात, एमएसआरडीसीने म्हटले आहे की, वन्यजीवांचे सुरक्षित स्थानांतर पूर्ण होईपर्यंत समृद्धी महामार्ग वाहतुकीसाठी खुला करता येणार नाही. त्यामुळे महामार्गाच्या नागपूर ते शेलूबाजार दरम्यानच्या पहिल्या टप्प्याचे उद्घाटन पुढे ढकलण्यात आले आहे. एमएसआरडीसी (MSRDC) एक नवीन संरचना बांधत आहे, ती पूर्ण झाल्यानंतर समृद्धी महामार्गाचे उद्घाटन होईल.

मुंबई नागपूर एक्सप्रेस वे म्हणजे समृद्धी महामार्ग ५५,००० कोटी रुपये खर्चून बांधण्यात येत आहे. हा महामार्ग

बांधण्यासाठी सुमारे ९,९०० हेक्टर जमीन संपादित करावी लागणार आहे. १०,००० हेक्टर जमीन कृषीसमृद्ध नगर विकसित करण्यासाठी आणि १४५ हेक्टर जमीन समृद्धी महामार्गाजवळील सुविधा आणि सुविधांसाठी वापरली जाईल.

या बहुप्रतीक्षित असलेल्या मुंबई-नागपूर द्रुतगती मार्गाचा रिअल इस्टेट मार्केटवर होणारा परिणाम खूप मोठा व सकारात्मक असेल.

७१० किमी लांबीचा द्रुतगती मार्ग नागपूर-वर्धा-अमरावती-वाशिम-बुलढाणा-जालना-औरंगाबाद-नाशिक-अहमदनगर-ठाणे मधून जाणार आहे. नागपूर मुंबई द्रुतगती मार्गावरील सर्व महत्त्वाची शहरे आणि पर्यटन स्थळांना जोडण्यासाठी परस्पर जोडणारे महामार्ग आणि फीडर रस्ते बांधले जातील. समृद्धी महामार्गामुळे चंद्रपूर, भंडारा, गोंदिया, गडचिरोली, यवतमाळ, अकोला, हिंगोली, परभणी, नांदेड, बीड, धुळे, जळगाव, पालघर आणि रायगड हे अतिरिक्त चौदा जिल्हे या पद्धतीने जोडले जातील.

मुंबई - नागपूर द्रुतगती महामार्ग महाराष्ट्रातील प्रमुख पर्यटन स्थळांनाही जोडेल. समृद्धी महामार्ग नकाशानुसार शिर्डी (५ किमी), बीबी का मकबरा (५ किमी), सुला वार्डनयार्ड्स (८ किमी), त्र्यंबकेश्वर शिव मंदिर (१४ किमी), तानसा वन्यजीव अभयारण्य (६० किमी), पंच राष्ट्रीय उद्यान (९५ किमी) आणि ताडोबा अंधारी व्याघ्र प्रकल्प (१२४ किमी) यासह गंतव्यस्थान असेल.

या महामार्गावर ५० उड्डणपूल, पाच बोगदे, ३०० वाहनांसाठीचे अंडरपास आणि ४०० पादचारी अंडरपास समाविष्ट आहेत.

समृद्धी महामार्ग किंवा समृद्धी महामार्गाचा पहिला टप्पा नागपूर ते वाशिम जिल्ह्यातील शेलू बाजार दरम्यान २१० किलोमीटरचा असेल. शेलू बाजार ते शिर्डी हा दुसरा टप्पा. एका अंदाजानुसार शिर्डी ते मुंबई दरम्यानच्या समृद्धी महामार्गाचा शेवटचा टप्पा २०२३

च्या मध्यात खुला केला जाऊ शकतो. यापूर्वी, अंमलबजावणी करणारी एजन्सी, एमएसआरडीसीने म्हटले आहे की, कोरोना व्हायरस साथीच्या आजारांनंतर देशव्यापी लॉकडाऊनमुळे, मुंबई नागपूर द्रुतगती मार्गाच्या बांधकामावर परिणाम झाला आहे आणि म्हणून, समृद्धी महामार्ग पूर्ण होण्याची तारीख पुढे ढकलावी लागली.

मुंबई - नागपूर द्रुतगती मार्ग प्रकल्प हा महाराष्ट्र राज्य रस्ते विकास महामंडळ (एमएसआरडीसी) द्वारे अंमलात आणलेला आणि कार्यान्वित केलेला असा पूर्णपणे ग्रीनफिल्ड एक्सप्रेस वेपैकी एक आहे, जो ताशी १५० किमी वेगाने जाण्यासाठी तयार केला जाईल. समृद्धी महामार्ग

समृद्धी महामार्गाला सहा बोगदे आहेत आणि त्यापैकी एक महाराष्ट्रातील सर्वात लांब बोगदा आहे. 'न्यू ऑस्ट्रेलियन टनेलिंग मेथड' वापरून तयार करण्यात आलेल्या, सर्वात लांब बोगद्याचे आयुष्यमान १०० वर्षे गृहीत धरले आहे. उजवीकडे ७.७४ किमी आणि डावीकडे ७.७८ किमी, ३-लेन दुहेरी बोगदा ३५ मीटर रुंद आहे. या बोगद्याने कसारा घाट ओलांडण्यासाठी सध्या २० ते २५ मिनिटे लागणारा वेळ कमी होऊन ५ मिनिटांवर येणार आहे.

समृद्धी महामार्ग प्रकल्पासाठी अधिग्रहित केलेली जमीन पूर्लिंग मॉडेल अंतर्गत आहे, जिथे शेतकऱ्यांना इतरत्र

मार्गाच्या नकाशावर सुमारे २४ उपनगरांची योजना आखली जात आहे, ज्यामुळे राज्यातील काही कमी-विकसित भागात आर्थिक विकासाचा चालना मिळेल. मुंबई - नागपूर द्रुतगती मार्ग पश्चिम घाटाच्या डोंगराळ प्रदेशातूनही जाणार आहे. हा आठ पदरी मुंबई नागपूर द्रुतगती मार्ग, ज्यामध्ये सहा पदरी मुख्य मार्ग आणि दोन अतिरिक्त सेवा रस्ते असतील. मुंबई नागपूर द्रुतगती महामार्गाच्या बांधकामासाठी अंदाजे ५०,००० कोटी रुपये खर्च येणार आहे, तर २५,००० कोटी रुपये भूसंपादनासाठी खर्च होण्याची शक्यता आहे.

विकसित जमिनीपैकी ३० टक्के जमीन मिळेल. याशिवाय, मुंबई नागपूर द्रुतगती महामार्ग प्रकल्पाचा एक भाग म्हणून, पुढील १० वर्षांसाठी शेतकऱ्यांना बिगर बागायती जमिनीसाठी प्रति हेक्टर ५०,००० रुपये आणि बागायती जमिनीसाठी दरवर्षी १ लाख रुपये दिले जातील.

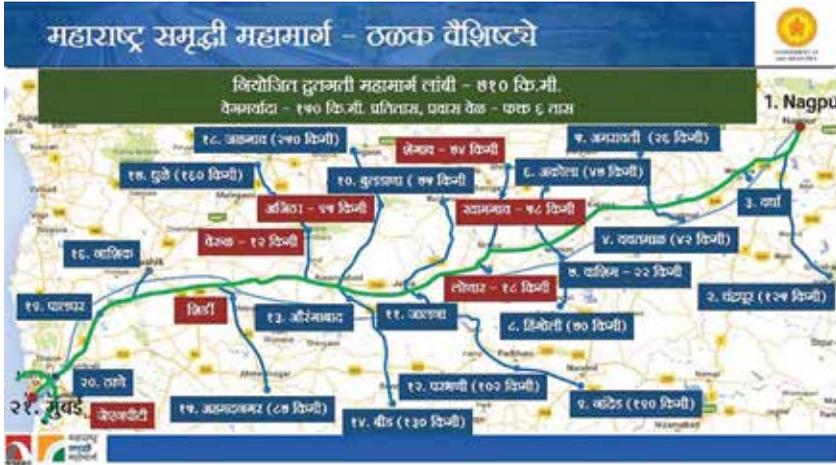
मुंबई नागपूर एक्सप्रेस वेच्या बाजूने विकसित होणाऱ्या कृषी समृद्धी नगरसाठी एमएसआरडीसी नवीन शहर विकास प्राधिकरण (NTD) देखील असेल. अलीकडेच, महाराष्ट्र राज्य सरकारने महाराष्ट्र समृद्धी महामार्गाचा विस्तार

भंडारा-गोंदिया आणि गडचिरोलीपर्यंत करण्याची घोषणा केली आहे जी पूर्व आणि दक्षिण पूर्व नागपूरला आहे. जालना-नांदेड विस्ताराच्या प्रस्तावासह समृद्धी महामार्गाला मिळालेली ही दुसरी मुदतवाढ आहे.

समृद्धी महामार्गची सद्यस्थिती अशी आहे की मुंबई नागपूर एक्सप्रेस वेवर सुमारे ७० टक्के नागरी बांधकाम पूर्ण झाले आहे. समृद्धी महामार्ग नागपूर मुंबई द्रुतगती मार्गाच्या नागपूर टोकापासून टप्प्याटप्प्याने कार्यान्वित केला जाईल. मुंबईच्या टोकाला, मुंबई नागपूर एक्सप्रेस वे शहापूर जिल्ह्यातून सुरु होईल. एमएसआरडीसीने (MSRDC) समृद्धी

समृद्धी महामार्ग टोल शुल्क १,२१२ रुपये असेल. मुंबई नागपूर द्रुतगती मार्गावरील हलक्या व्यावसायिक वाहनांसाठी एकेरी समृद्धी महामार्ग टोल २.७९ रुपये प्रति किमी असेल, जो एकूण १,९५५ रुपये आहे. बस किंवा ट्रकसाठी एकेरी समृद्धी महामार्ग टोल ५.८५ रुपये प्रति किमी आणि एकूण ४,१०० रुपये असेल.

मुंबई नागपूर द्रुतगती मार्गावरील अवजड व्यावसायिक वाहनांना ६.३८ रुपये प्रति किमी किंवा ४,४७२ रुपये, समृद्धी महामार्ग टोल आणि त्यानंतर ९.१८ रुपये प्रति किमी किंवा ६,४३५ रुपये, जे अवजड बांधकाम यंत्रसामग्रीच्या हालचालीसाठी प्रस्तावित समृद्धी

एक्सप्रेस वेच्या स्थितीबाबत नमूद केले आहे की मुंबई नागपूर द्रुतगती मार्गासाठी सिव्हिल वर्क लवकरच पूर्ण केले जाईल आणि पेट्रोल पंप, फूड प्लाझा, टॉयलेट इत्यादी सहाय्यक पायाभूत सुविधांवर काम सुरु आहे.

मुंबई नागपूर द्रुतगती मार्गावर एकूण २६ टोल नाके असतील. समृद्धी महामार्ग टोलचे शुल्क हे प्रवास करू इच्छिणाऱ्या किलोमीटरमधील अंतरावर आधारित असेल. मुंबई ते नाशिक या एलएमहीला समृद्धी महामार्ग टोल म्हणून प्रति किमी १.७३ रुपये मोजावे लागतील. तर, हलक्या मोटार वाहनांसाठी (LMV) एकेरी

महामार्ग टोल आकारले जातील. मोठ्या आकाराच्या वाहनांसाठी समृद्धी महामार्ग टोल प्रति किमी ११.१७ रुपये असून मुंबई ते नागपूर दरम्यान ७,८३० रुपये आहे.

एकदा प्रकल्प कार्यान्वित झाल्यानंतर मुंबई ते नागपूर प्रवासाचा वेळ सध्याच्या १५ तासांवरून सहा ते सात तासांपर्यंत कमी करेल.

जुलै २०१७ मध्ये समृद्धी महामार्गासाठी भूसंपादनाची प्रक्रिया सुरु झाली. मे २०१८ महाराष्ट्र मंत्रिमंडळाने मुंबई नागपूर एक्सप्रेस वे प्रकल्पाला अधिकृत मान्यता दिली. नोव्हेंबर २०१८ मध्ये ६० टक्के भूसंपादन झाले.

समृद्धी महामार्ग : कंत्राटदार

- पॅकेज १ नागपूर मेधा इंजिनियरिंग
- पॅकेज २ वर्धा अॅफकॉन इन्फ्रास्ट्रक्चर
- पॅकेज ३ अमरावती एनसीसी
- पॅकेज ४ वाशिम पीएनसी इन्फ्रास्ट्रक्चर
- पॅकेज ५ वाशिम जिल्ह्यातील किन्हीराजा ते केनवड ही गावे अॅफको इन्फ्राटेक (पूर्वीचे सद्दाव इंजिनियरिंग)
- पॅकेज ६ बुलढाणा अॅफको इन्फ्राटेक
- पॅकेज ७ बुलढाणा जिल्ह्यातील बांदा ते सावरगाव माळ ही गावे रिलायंस इन्फ्रा
- पॅकेज ८ जालना मोंटेकालॉ
- पॅकेज ९ औरंगाबाद मेधा इंजिनियरिंग
- पॅकेज १० औरंगाबाद जिल्ह्यातील फतिवाबाद ते सुराळा ही गावे लार्सन अँड टुब्रो (एल अँड टी)
- पॅकेज ११ नागपूर गायत्री प्रोजेक्ट्स
- पॅकेज १२ नाशिक दिलीप बिल्ड्कोन
- पॅकेज १३ नाशिक जिल्ह्यातील सोनारी ते तारांगणपाडा ही गावे बीएससीपीएल जीव्हीपीआर जेव्ही
- पॅकेज १४ ठाणे जिल्ह्यातील तारांगणपाडा- पिंपरी सदरोहीन ते वाशाळा बीके ही गावे अॅफकॉन इन्फ्रास्ट्रक्चर
- पॅकेज १५ ठाणे जिल्ह्यातील वाशाळा बीके ते बिरवाडी ही गावे नवयुग इंजिनियरिंग कंपनी
- पॅकेज १६ गावे बिरवाडी ते आमणे जिल्हा ठाणे नवयुग इंजिनियरिंग कंपनी
- समृद्धी महामार्ग या १६ पॅकेजमध्ये विभागलेला आहे

डिसेंबर २०१८ पंतप्रधान मोदींनी मुंबई नागपूर एक्सप्रेस वे भूमिपूजन समारंभ केला.

जानेवारी २०१९ निधी मिळाला, रस्त्याचे काम सुरु झाले.

मार्च २०२० मुंबई नागपूर एक्सप्रेस वेचे ८६ टक्के भूसंपादन झाले.

इतिहासात अशी अनेक उदाहरणे आहेत, की महामार्ग व रस्ते बांधणीमुळे कनेक्टिव्हिटीमुळे आर्थिक आणि पायाभूत सुविधांचा विकास होऊ शकतो, परिणामी मागासलेल्या भागात भविष्यात चांगली परिस्थिती निर्माण होते. मुंबई-नागपूर द्रुतगती महामार्ग राज्यातील काही कमी-विकसित भागांमधून जाणार आहे, ज्यांना या प्रकल्पाचा फायदा होऊ शकतो.

शिवाय, मुंबई नागपूर द्रुतगती मार्गावर कौशल्यावर आधारित उद्योग विकसित करण्याची योजना आतापर्यंत शेती आणि दुग्धव्यवसायावर अवलंबून असलेल्या स्थानिक अर्थव्यवस्थेसाठी फायदेशीर ठरू शकते. राज्यातील धार्मिक शहरांपैकी एक असलेल्या शिर्डीला आता नागपूर आणि मुंबईसह मोठ्या शहरांपासून जलद कनेक्टिव्हिटी मिळणार आहे, ज्यामुळे दुसऱ्या घराच्या गुंतवणुकीचे ठिकाण म्हणून त्याची क्षमता वाढू शकते. शहराच्या प्रगतीसाठी प्रकल्पाच्या कमतरतेमुळे जे फारसे दिसले नाही अशा नागपूरसाठी, तसेच, नागपूर मुंबई एक्सप्रेस वे त्याच्या रिअल इस्टेट क्षेत्रासाठी हा प्रकल्प एक नवीन पहाट आणू शकेल.

महाराष्ट्र हे भारताचे गोदाम केंद्र देखील आहे आणि मुंबई नागपूर द्रुतगती मार्गावरच्या सहज सोप्या कनेक्टिव्हिटीमुळे पुरवठा साखळी प्रक्रियेत त्याची भरभराट आणि महत्त्व आणखी वाढवेल.

समृद्धी महामार्ग एक्सप्रेस वेस्टर्न डेव्हिअर फ्रेट कॉरिडोर आणि दिल्ली-मुंबई इंडस्ट्रियल कॉरिडोर (DMIC) यांना जोडतो. याशिवाय, मुंबई नागपूर

समृद्धी महामार्ग किंवा समृद्धी महामार्गाचा पहिला टप्पा नागपूर ते वाशिम जिल्ह्यातील शेळू बाजार दरम्यान २१० किलोमीटरचा असेल. शेळू बाजार ते शिर्डी हा दुसरा टप्पा. एका अंदाजानुसार शिर्डी ते मुंबई दरम्यानच्या समृद्धी महामार्गाचा शेवटचा टप्पा २०२३ च्या मध्यात खुला केला जाऊ शकतो.

द्रुतगती मार्ग मुंबईतील जवाहरलाल नेहरू पोर्ट ट्रस्ट (JNPT) आणि नागपूर येथील मल्टीमॉडल इंटरनॅशनल हब विमानतळ (MIHN) यांना कनेक्टिव्हिटी प्रदान करेल. हे अधिक एक्झिम (EXIM) व्यापारात थेट मदत करेल.

राज्य महामार्ग पोलीस समृद्धी महामार्गावर वाहतूक मदत चौकी (टीएपी) उभारणार आहेत

१५ सप्टेंबर २०२१: राज्य महामार्ग पोलीसांनी समृद्धी महामार्गावर २४ वाहतूक मदत चौकी (टीएपी) स्थापन करण्याचे उद्दिष्ट ठेवले आहे. हा प्रस्ताव एमएसआरडीसीकडे सादर करण्यात आला आहे. औरंगाबाद जिल्ह्यात सर्वाधिक टीएपी (४) असतील. नाशिक आणि वर्धा येथे प्रत्येकी तीन टीएपी असतील. ठाणे, अहमदनगर, जालना, बुलडाणा, अमरावती, वाशीम आणि नागपूर या उर्वरित सात जिल्ह्यांमध्ये प्रत्येकी दोन टीएपी असतील. टीएपी वर तैनात असलेले कर्मचारी वाहनांच्या हालचालींवर लक्ष ठेवण्यासाठी स्पीड गन आणि नाईट-व्हिजन उपकरणांनी सुसज्ज असतील.

एमएसआरडीसी समृद्धी महामार्ग जिल्ह्यांशी जोडण्यासाठी इंटरचेंज बांधणार आहे.

एमएसआरडीसी या जिल्ह्यांना मुंबई-नागपूर द्रुतगती महामार्गाशी जोडण्यासाठी शेंद्रा, सावंगी, माळीवाडा, हडस पिंपळगाव आणि जांभरगाव येथे पाच इंटरचेंज बांधणार आहे. मुंबई नागपूर द्रुतगती मार्गावर प्रत्येक इंटरचेंजला टोल रस्ता असेल.

जयपूर येथील इंटरचेंजमुळे चिकलठाणा आणि शेंद्रा एमआयडीसी भागातील वाहनांना फायदा होईल, तर सावंगी येथील लिंक रोडचा वापर मुंबईकडे जाणाऱ्या प्रवाशांना करता येईल. मुंबई नागपूर द्रुतगती मार्गावर माळीवाडा येथील इंटरचेंज औरंगाबाद, चव्हाणी आणि पडेगाव भागातील लोकांना फायदेशीर ठरेल. मुंबई नागपूर द्रुतगती मार्गावर हडस पिंपळगाव येथील सव्हिंस रोडमुळे गंगापूर तालुक्यातील लोकांना मदत होणार आहे.

मुंबई नागपूर समृद्धी ई-वे ग्रीन कॉरिडोरमध्ये रूपांतरित होणार आहे

मुंबई नागपूर समृद्धी द्रुतगती महामार्गाचे ग्रीन कॉरिडोरमध्ये रूपांतर होणार आहे. एमएसआरडीसीने रस्त्यालगत १२.६८ लाख झाडे लावण्याचा निर्णय घेतला आहे. याशिवाय द्रुतगती मार्गाच्या मध्यभागी १२.८७ लाख लहान झाडे आणि झुडपे आणि कंपाउंड वॉलच्या आत ३.२१ लाख झुडपे लावण्यात येणार आहेत. कॉरिडोरच्या बाजूने २५० मेगावॉटचा सौरऊर्जा प्रकल्प उभारण्याची सरकारची योजना आहे. या समृद्धी एक्सप्रेस वे हरित प्रकल्पासाठी अंदाजे ९०० कोटी रुपये खर्च येणार आहे, ज्यामध्ये सात वर्षांसाठी झाडे आणि झाडांच्या देखभालीचा खर्च देखील समाविष्ट आहे. तसेच, समृद्धी एक्सप्रेस वेच्या प्रत्येक झाडाला जिओ टॅग केले जाईल. ■

निळू दामले
ज्येष्ठ पत्रकार

एका राष्ट्राध्यक्षाची फिल्मी बखर

रिचर्ड निक्सन हे अमेरिकेचे प्रेसिडेंट 'वॉटरगेट घोटाळा' प्रकरणाने अमेरिकेतच नाही तर जगाच्या नकाशावर गाजलेले. त्यांचं आयुष्य आणि त्यांची अध्यक्षीय कारकीर्द एवढी नाट्यमय आणि वादग्रस्त की गेली ४५ वर्ष त्यांच्यावर सातत्याने सिनेमे काढले जात आहेत. आजवर त्यांच्यावर २४ सिनेमे निघालेत. यातले बरेचसे चित्रपट निक्सन जिवंत असतानाच पडद्यावर आले. मात्र निक्सन यांच्या भक्त्तगणांनी किंवा त्यांच्या पक्षातल्या लोकांनी कधीही चित्रपटावर बंदी घाला, अशी मागणी केली नाही, किंवा दंगेही केले नाहीत. खुद्द निक्सननी चित्रपट पाहिले परंतु 'त्यात सत्य नाहीये' यापलीकडे त्यांनी काहीही प्रतिक्रिया दिली नाही. अमेरिकेसारख्या एका महत्त्वाच्या राष्ट्राच्या अध्यक्ष्यावर सिनेमे होतात आणि त्यात अध्यक्ष्याच्या चिंधड्या उडवलेल्या असतात... ही बाब अतिशय महत्त्वाची नि दखल घेण्याजोगी आहे.

रिचर्ड निक्सन या विषयावर २४ फिल्मा झाल्यात ?

खरं नाही ना वाटत ?

पण ते खरं आहे.

रिचर्ड निक्सन हे अमेरिकेचे प्रेसिडेंट होते. त्यांची राजकीय कारकीर्द खूप मोठी होती. ते दोनदा निवडून आले होते. ते प्रसिद्ध झाले ते

वॉटरगेट दरोडेखोरीमुळं. डेमॉक्रेटिक या प्रतिस्पर्धी पक्षाच्या कार्यालयातली माहिती त्यांच्या सांगण्यावरून काही दरोडेखोरानी चोरली. वुडवर्ड आणि बर्नस्टीन या दोन पत्रकारांनी दरोडेखोरीचा पाठपुरावा केला. न्यायालयीन चौकशी झाली. निक्सननी चौकशीत अडथळे आणले, दबाव आणले. हे प्रकरण

पक्षाच्या हितसंबंधांच्या विरोधात जातंय असं लक्षात आल्यावर रिपब्लिकन या निक्सनच्याच पक्षातून दबाव निर्माण झाला. आपल्या इंपीचमेंटला आपल्याच पक्षातून पाठिंबा मिळणार आहे हे लक्षात आल्यावर निक्सननी अध्यक्षपदाचा राजीनामा दिला.

राजकारणाच्या आणि जर्नालिझमच्या इतिहासात हे प्रकरण 'वॉटरगेट घोटाळा' या नावानं प्रसिद्ध आहे.

निक्सन जगभर वॉटरगेट घोटाळ्याचे जनक म्हणून ओळखले जातात.

निक्सनवर १९७१ साली 'मेन ऑफ क्रायसिस' नावाची एक उपरोधिक कॉमेडी पडद्यावर आली होती. वुडी लननं या चित्रपटात हेन्री किंसेंजरची भूमिका केली होती. ही झाली सुरुवात.

२०१७ साली मार्क फेल्ट आणि पोस्ट हे दोन चित्रपट पडद्यावर आले. दोन्हींचा विषय अप्रत्यक्षपणे रिचर्ड निक्सन हाच होता. मार्क फेल्टनी वॉटरगेट तपासाला मदत केली होती. पोस्ट म्हणजे वॉशिंग्टन पोस्ट या पेपरनं वॉटरगेट प्रकरण धसाला लावलं होतं.

एकाच माणसावर पंचेचाळीस वर्षं चित्रपट निघत राहिले.

अजूनही रिचर्ड निक्सन हा पूर्ण समजलेला नाही. २०२२ साली हेन्री किंसेंजर यांनी लिहिलेल्या 'लीडरशिप' या पुस्तकात निक्सन यांच्यावर एक धडा आहे. निक्सन यांची आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रातली कामगिरी त्या पुस्तकात किंसेंजर यांनी चितारलीय. त्या विषयावर अजूनही काही चित्रपट नक्की होऊ शकतील.

निक्सन या माणसाला अगणित पैलू आहेत. चित्रपट करणाऱ्या माणसाला ते पैलू त्या माणसाचं न उलगडलेलं रहस्य बुचकळ्यात पाडतं, मोहवतं, आपल्याकडं ओढतं.

नैतिकता या क्रेकर पंथात वाढलेल्या निक्सनचं बरंचसं वागणं अनैतिक होतं. निक्सन हा खूप गुंतागुतीचा माणूस होता. निक्सनच्या व्यक्तिमत्वात अनेक स्फोटक-गतिमान घटक होते. ते सारं सारं एकत्र करायचं तर वीस-पंचवीस

तासांची डॉक्युमेंटरीच करावी लागेल. चित्रपट करणाऱ्या माणसाला दोन अडीच तास हाताशी असतात. तेवढ्यात किती दाखवायचं? दिग्दर्शक एखाद-दोन घटक निवडतो आणि त्यावर चित्रपट उभारतो. कारण सरतेशेवटी चित्रपट रंजक करायचा असतो. जास्तीतजास्त लोकांनी पाहावा यासाठीच तर चित्रपट जन्मतो.

निक्सन यांच्या जीवनातल्या महत्वाच्या पैलूंवर झालेले काही निवडक चित्रपट असे-

'ऑल दी प्रेसिडेंट्स मेन' (१९७६): या चित्रपटात पत्रकारांनी वॉटरगेट कसं शोधून काढलं ते दाखवलंय.

'फायनल डेज' (१९८९): या सिनेमात निक्सन यांच्या अध्यक्षपदाचे शेवटले दिवस चितारलेत. सत्ता जात असली की माणसाचं काय होतं ते या चित्रपटात दिसतं.

'निक्सन' (१९९५): या चित्रपटात निक्सनचं सगळं आयुष्यच चितारलंय.

'फ्रॉस्ट निक्सन' (२००८): डेविड फ्रॉस्ट यांनी निक्सन यांची मुलाखत घेतली होती ती मुलाखत आणि मुलाखतीची तयारी या चित्रपटात दाखवलीय.

'मार्क फेल्ट' (२०१७): या चित्रपटात मार्क फेल्ट हा एफबीआयचा संचालक आहे. वॉटरगेट तपासाला मार्क फेल्टनं दिशा दिली होती.

'ऑल दी प्रेसिडेंट्स मेन' हा चित्रपट १९७६ साली पडद्यावर आला. चित्रपटाला ऑस्करमध्ये ८ नामांकनं होती, ४ बक्षिसं मिळाली.

टाइप रायटरवर १ हा आकडा उमटतो. उमटताना बंदूक फायर केल्यासारखा आवाज येतो. नंतर २ हा आकडा उमटतो. फायर. नंतर जे हे अक्षर. फायर. फायरिंगचे आवाज होत होत १२ जून १९७२ अशी ओळ उमटते.

दुसरं दृश्य सुरू होतं. काळोख. हेलिकॉप्टर उतरत असतं. निवेदन सुरू असतं. प्रेसिडेंट निक्सन व्हाईट हाऊसच्या धावपट्टीवर उतरले.

तिसरं दृश्य. प्रेसिडेंट निक्सन काँग्रेसच्या सभागृहात पोचतात. काँग्रेसचे सदस्य टाळ्यांच्या गजरात त्यांचं जंगी स्वागत करतात. आनंदानं फुललेल्या चेहऱ्यांनं निक्सन स्वागत स्वीकारून भाषणाला सुरुवात करतात.

ही दृश्य टीव्हीच्या पडद्यावर दिसतात. आपण एक डॉक्युमेंटरी पाहत आहोत असं वाटतं.

पडद्यावर काळोख होतो. काळोखात एका बॅटरीचा प्रकाश झोत दिसतो. मिट्ट काळोख आणि बॅटरी. अंधारात मांजराचे डोळे चमकावेत तसं. ही बॅटरी एका ऑफिसात काहीतरी शोधत असते.

वॉटरगेट या इमारतीत एका ऑफिसात पाच माणसं घुसलेली असतात. घुसल्यावर ती अंगावरचे कोट काढून ठेवतात, सोबतच्या पिशव्यांतून उपकरणं काढून कामाला लागलेली असतात. इतक्यात एक पोलीस येतो. पिस्तूल रोखून सांगतो की त्यांना अटक झालीय.

नंतरचं दृश्य 'वॉशिंग्टन पोस्ट' च्या ऑफिसातलं. वृत्त संपादक सहाकाऱ्यांना सांगतो की काल रात्री वॉटरगेटमध्ये डेमॉक्रॅटिक पक्षाच्या ऑफिसात पाच दरोडेखोर घुसले. दुपारी त्यांना कोर्टात हजर केलं जाणार आहे. बॉब वुडवर्डला कोर्टात जायला सांगा.

बातमी राजकीय दिसतेय, वरिष्ठ राजकीय बातमीदाराला ही बातमी करायला द्यावी असं कार्यकारी संपादकाचं मत पडतं. वृत्त संपादक ते काम एका अगदीच काल परवा बातमीदार झालेल्या अननुभवी बॉब वुडवर्डला देतो. यावर पोस्टच्या बातमीदारांत नाराजी असते.

अजून सकाळ पुरती उजाडलेली नसते. शनिवार म्हणजे आराम, खेळ, पाटर्चा वगैरेचा दिवस. झोपेतच वुडवर्ड फोन घेतो. फोनच्या बाजूला ठेवलेली वही उघडून पेननं तपशील टिपून घेतो, त्याला कोर्टात जायचं असतं.

आता आपल्याला समजतं की हा सिनेमा पत्रकारितेसंबंधी आहे. काही तरी घटना घडलीय आणि एक पत्रकार त्या

घटनेवर बातमी करणारेय.

बॉब वुडवर्ड कोर्टात. दरोडेखोर सुटाबुटात पाहून त्याला धक्का बसतो. पहाटे ३ वाजता घटना घडली असूनही सकाळी त्यांच्या बाजून एक लड्डू पैसे घेणारा वकील उभा रहातो. दुसरं आश्चर्य. दरोडेखोरांच्या खिशात १०० डॉलरच्या कोऱ्या नोटा. वॉटस्गेटमध्ये चोरी झाली नव्हती, कागदपत्रांचे फोटो काढणं, संभाषण चोरून ऐकण्याची उपकरणं बसवणं असा गुन्हा होता, मग इतके पैसे कुठून आले. तिसरं आश्चर्य. जज दरोडेखोरांचा तपशील घेत असताना एक दरोडेखोर सांगतो की त्याचा पेशा आहे कम्युनिस्ट विरोध. दुसरा दरोडेखोर हलक्या आवाजात सांगतो की तो सीआयएसाठी काम करतो.

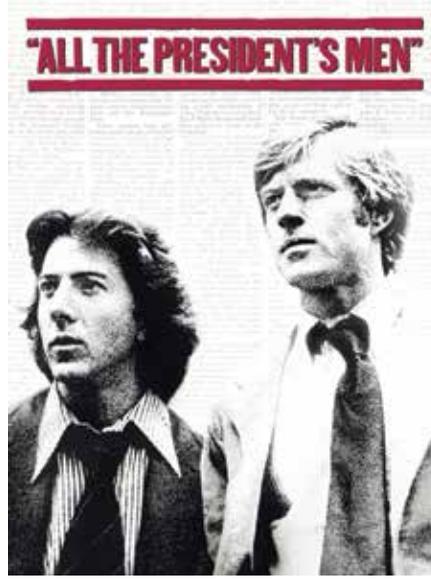
वुडवर्ड चक्रावतो. श्रीमंत दरोडेखोर, सीआयएसाठी काम करणारे एका पक्षाच्या ऑफिसात काय करत होते?

वुडवर्ड कामाला लागतो. पोलीस, न्यायालयात फोन होतात. वुडवर्डला पोस्टमध्ये कामाला लागून वर्षही झालेलं नसतं, त्याला लगेच एक सनसनाटी बातमी करायला दिलीय, याचा राग कार्ल बर्नस्टीनला आलेला असतो. कारण बर्नस्टीन १६ वर्षं बातमीदारी करत असतो, अगदी तळातून त्यानं बातमीदारी सुरू केलेली असते, आत्मसात केलेली असते.

वुडवर्ड तीन पॅन्यात बातमी लिहितो. ती बर्नस्टीनकडे जाते. आपली बातमी दुसऱ्या कोणी तरी लिहावी याचा वुडवर्डला राग येतो. तू माझ्या बातमीवर संस्कार करणारा कोण, असं वुडवर्ड रागानंच बर्नस्टीनला विचारतो. बर्नस्टीन सांगतो की तुझ्या बातमीत खूप दोष आहेत. बातमीतलं मुख्य पात्रं तिसऱ्या पॅन्यामध्ये अवतरतं, ते पहिल्याच पॅन्यामध्ये वाचकांसमोर यायला हवं. वुडवर्डची बातमी तो सुधारून चांगली करून देतो.

वुडवर्डला बर्नस्टीनचं कसब कळतं. दोघांमध्ये दोस्ती होते. दोघं वॉटस्गेट बातमीचा पाठपुरावा सुरू करतात.

चित्रपटभर दोघंही माहिती गोळा करताना दिसतात. दिवसभर, अपरात्रीही.

माणसांना फोनवर गाठतात, माणसांच्या घरी खेते घालतात.

बर्नस्टीन एका घराची बेल वाजवतो. एक स्त्री दरवाजा उघडते, पोस्टमधला पत्रकार आहे हे कळल्यावर दरवाजा बंद करायला निघते. किलकिल्या दरवाजातून बर्नस्टीन आत घुसतो आणि सिगरेट आहे का असं विचारतो. ती स्त्री सिगरेट पुढं करते. बर्नस्टीन विचारतो लायटर आहे का. ती लायटर देते. थोड्या वेळानं म्हणतो मला कॉफी मिळेल का. असं करत करत तो त्या घरात पाय रोवतो. पाच पंचवीस कप कॉफी ढोसून, टिशू पेपरवर टिपण घेत घेत महत्त्वाची माहिती घेऊनच बाहेर पडतो.

येवढ्यावर थांबत नाही. त्या माहितगार स्त्रीनं दिलेलं एक नाव पक्कं करण्यासाठी दोघं जण पुन्हा त्या स्त्रीकडे जाऊन तिला छळतात आणि तिच्याकडून नाव काढतात.

शोध घेता घेता त्यांच्या मागं मोठी संघटना आहे याचा सुगावा लागतो. थेट प्रेसिडेंट निकसन यांच्या ऑफिसातले लोक, त्यांच्या जवळचे लोक त्यात गुंतलेले आहेत हे कळू लागतं. पत्रकारांना पत्ता लागलाय हे कळल्यावर निकसन पुरावे दडपायला लागतात. वुडवर्ड बर्नस्टीन ती दडपादडपी शोधत जातात. असं करत करत शेवटी दोघं थेट निकसन यांच्यापर्यंत पोचतात.

दोघांनी मिळून दोन अडीच वर्षांत

सुमारे चारशे छोट्यामोठ्या बातम्या छापल्या, प्रत्येक बातमीनंतर सरकारनं इन्कार केला. सरकारनं वुडवर्ड बर्नस्टीन यांचे फोन आणि घरं टॅप केली, त्यांना जीवे मारण्याची व्यवस्था झाली. पोस्टची मालकीण कॅथरीन ग्रॅहॅम आणि कारभारी संपादक बेंजामिन ब्रॅडली वुडवर्डच्या मागं ठामपणानं उभे राहिले, सरकारचा रोष पत्करला. बातमी निर्दोष आणि पक्की कशी करावी याचे धडे कार्यकारी संपादक ब्रॅडलीनं वुडवर्डच्या यांना दिले.

चित्रपट वुडवर्ड, बर्नस्टीन, बेन ब्रॅडली यांच्या डोळ्यांतून दिसत असतो. खांदा आणि कान यांच्यामध्ये टेलिफोन आणि समोरच्या पॅडवर भराभर घेतली जाणारी टिपणं. पॅडवर नावं लिहिणं, खोडली जाणं. टेलिफोन डिरेक्टरी, कसलीशी मोठी नावांची यादी, त्यातल्या नावांवर काट मारली जाणं. टिपणं. टाइप रायटरवर लिहिलं जाणं. चार कार्बन घालून पाच कॉप्या काढणं, त्यातल्या एका कॉपीवर बेन ब्रॅडलीनं खोडाखोडी करणं. काळोखात एका माणसानं आपली ओळख लपवून माहिती देणं.

लन पाकुला यांचं दिग्दर्शन आहे.

चित्रपटाला एक मध्यम गती आहे. संथ नाही आणि पटापट सरकणारी दृश्यं नाहीत. फ्लॅश बॅक नाही. दोन किंवा तीन पात्रांच्या भोवती कथानक फिरतं.

यातही गंमत आहे. चित्रपटाचा कणा पत्रकारी असल्यानं मुख्य पात्रांच्या पत्रकारीचेच तपशील येतात, त्यांच्या व्यक्तिगत जीवनातले तपशील येत नाहीत.

वॉशिंग्टन पोस्टच्या कार्यालयात चित्रिकरणाची परवानगी मिळाली नाही. म्हणून स्टुडियोत कार्यालय उभारलं. पोस्टच्या इमारतीला होत्या तशाच विटा करून घेतल्या. तशीच टेबलं, तशाच फाडून टाकलेले कागद टाकायच्या टोपल्या, तसेच टाईपरायटर्स. हे सारं इतकं काळानुरूप आणि संघटित होतं की चित्रपटाला डिझायनिंगचं ऑस्कर मिळालं.

ढगळ पॅटी आणि मानेपर्यंत वाढलेले केस हे १९६० च्या

काळातल्या तरुणांचं वैशिष्ट्य होतं. बॉब बुडवर्डचे शर्र्स, बेन ब्रॅडलीचे कपडे आणि ब्रॅडलीनं टेबलावर पाय ठेवून मीटिंग चालवणं आणि दणादण शिब्या देणं.

बेन ब्रॅडलीचं काम करणाऱ्या जेसन रोबर्ट्सला साहाय्यक अभिनेत्याचं ऑस्कर मिळालं.

डस्टिन हॉफमन हा गुणी नट आहे. बर्नस्टीनचा उतू जाणारा उत्साह, लोकांशी दोस्ती करण्याचं कसब, कुठंही घुसण्याची कला या गोष्टी हॉफमननं तंतोतंत चितारल्या आहेत.

दिग्दर्शक पाकुला वर्ष दोन वर्ष खऱ्या बुडवर्ड, बर्नस्टीन आणि ब्रॅडलींच्या सहवासात वावरत होता, कित्येक दिवस त्यानं वॉशिंग्टन पोस्टच्या कार्यालयात काढले. त्यामुळंच पत्रकारी कशी चालते ते त्याला चित्रपटात उतरवता आलं.

चित्रपटातलं शेवटलं दृश्यं पोस्टच्या कार्यालयात सुरु होतं. पडद्यावर उजव्या कोपऱ्यात बुडवर्ड आणि बर्नस्टीन यांची छोटीशी छबी टायपिंग करताना दिसते. सभोवताली पोस्टचं कार्यालय आणि डाव्या कोपऱ्यात टीव्ही. टीव्हीवर निक्सन प्रेसिडेंटपदाची शपथ घेतात. टीव्ही सेट हळूहळू मोठा होत जातो आणि शेवटी शपथ घेणारे निक्सन, बाजूला बुडवर्ड आणि बर्नस्टीन बातमी टाईप करताना दिसतात.

निक्सनचं काय व्हायचं ते होवो, अमेरिकन राजकारणाचं काय व्हायचं ते होवो, वॉटरगेट प्रकरण हा विषय संपला.

१९७६ साली हा चित्रपट प्रसिद्ध झाला. निक्सननी तो पाहिला. त्यांनी पत्रक काढून सांगितलं की चित्रपटातलं त्यांचं चित्रण विपर्यस्त आहे.

चित्रपटात निक्सन कुठंही दिसत नाहीत. निक्सन अध्यक्षपद स्वीकारतात इथं चित्रपट संपतो. निक्सन राजीनामा देतात त्या नंतर दीड वर्षांनं.

वॉटरगेट कसं शोधलं गेलं तेवढंच चित्रपटात आहे.

‘ऑल द प्रेसिडेंट्स मेन’. दिग्दर्शक- लन पॅकुला. बॉब बुडवर्डची भूमिका- रॉबर्ट रेडफोर्ड. कार्ल

अजूनही रिचर्ड निक्सन हा माणूस पूर्ण समजलेला नाही. २०२२ साली हेन्री किर्सिंजर यांनी लिहिलेल्या ‘लीडरशिप’ या पुस्तकात निक्सन यांच्यावर एक धडा आहे. निक्सन यांची आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रातली कामगिरी त्या पुस्तकात किर्सिंजर यांनी चितारलीय.

निक्सन या माणसाला अगणित पैलू आहेत. चित्रपट कटणाऱ्या माणसाला ते पैलू, त्या माणसाचं न उलगडलेलं रहस्य बुचकळ्यात पाडतं, मोहवतं, आपल्याकडं ओढतं.

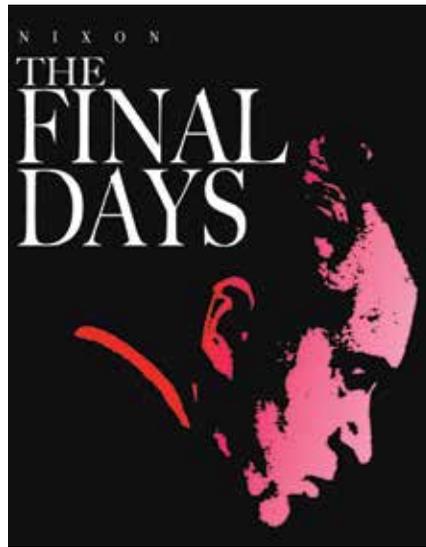
बर्नस्टीनची भूमिका- डस्टिन हॉफमन.

फायनल डेज. १९८९.

प्रेसिडेंट रिचर्ड निक्सन यांच्या कारकिर्दीचे अखेरचे दिवस.

निक्सन अध्यक्षपदाची शपथ घेत असताना समांतर पातळीवर वॉटरगेट प्रकरणात न्यायालयानं लक्ष घातलेलं असतं. न्यायालयानं व्हाइट हाऊसमधील निक्सन यांच्या संभाषणाच्या टेप्स

माणवलेल्या असतात. त्या टेप्स उघड झाल्या की संपलंच सगळं. निक्सन कामाला लागतात. चौकशी थांबवायची.

अध्यक्ष झाल्यापासून राजीनामा देईपर्यंतचे ४६५ दिवस निक्सन काय करत होते ते चित्रपटात चितारलंय.

निक्सन आणि त्यांचे मोजके सहकारी यांचे उद्योग चित्रपटात दिसतात. काळ आणि पात्रं यांच्या एका मर्यादित अवकाशात हा चित्रपट चालतो.

बॉब बुडवर्ड आणि कार्ल बर्नस्टीन यांनी १९७६ साली याच नावानं प्रसिद्ध केलेल्या पुस्तकावर चित्रपट आधारलेला आहे. हे पुस्तक प्रसिद्ध झाल्यावर निक्सननी ते स्वतः वाचलं नाही आणि पत्नीलाही वाचू नकोस असं सांगितलं. पत्नीनं त्यांचं न ऐकता ते वाचलं. दुसऱ्याच दिवशी त्यांना पक्षाघाताचा झटका बसला.

लेखक पुस्तक उभं करताना सुमारे २५० व्यक्तींना भेटले, त्यांच्या एकूण ३९६ मुलाखती घेतल्या. त्यापैकी १०० व्यक्तींचे उल्लेख पुस्तकात आहेत. एवढ्या व्यक्तींच्या संग्रहातून सुमारे २० व्यक्ती पटकथेत आल्या आणि त्यातल्याही सुमारे १० व्यक्तींच्या भोवती चित्रपट फिरतो. निक्सन यांची पत्नी चार-दोन दृश्यात दिसते, पण एकही वाक्य बोलत नाही.

घटना घडल्या ३० एप्रिल १९७३ ते ९ ऑगस्ट १९७४ या काळात. खुद्द निक्सनही १९९४ साली निवर्तले. चित्रपट १९८९ साली तयार झाला.

अमेरिकन अध्यक्ष, त्यानं काहीतरी उद्योग केले. खुद्द अमेरिकन लोकानाही ते फारसे माहित नाहीत. मग जगानं ते कां पहावेत?

तरी आजही तो चित्रपट पाहिला जातो. स्वतंत्रपणे लेन स्मिथ यांनी उभ्या केलेल्या निक्सनसाठी हा चित्रपट पहावासा वाटतो आणि अर्थातच चित्रपटाची मांडणी.

चित्रपटाचा ऋणनिर्देश सुरु असताना १९६८ सालचं रिचर्ड निक्सन यांचं नामांकन, १७ जून १९७२ ची वॉटरगेट घरफोडी आणि १९७३ सालच्या वसंत ऋतूमधे निक्सन वॉटरगेट चौकशी

दडपण्याच्या बेतात आहेत, असे तीन टप्पे फार भराभर सरकतात.

३० एप्रिल १९७३ रोजी निक्सन आपल्या दोन सहकाऱ्यांचे राजीनामे स्वीकारतात, या दृश्यांनं चित्रपटाला सुरुवात होते आणि ९ ऑगस्ट १९७४ रोजी निक्सन राजीनामा देऊन घरी जायला निघतात या दृश्यावर चित्रपट संपतो.

अगदी सुरवातीला निक्सन एका संमेलनात जायला निघालेले असतात तिथं त्यांचं अध्यक्षपदासाठी नामांकन होणार असतं. मंचावर प्रवेश करण्याआधी ते क्षणभर उरत घेतात. चेहऱ्यावर नर्वसनेस असतो, ओठावर घाम. डाव्या पंजांनं ते घाम पुसतात. तलावात पहिल्यांदा उडी मारताना जसा मुलाच्या चेहऱ्यावर एक घाबरभाव असतो तसा निक्सन यांच्या चेहऱ्यावर. संमेलनातल्या हजारो लोकांसमोर गेल्यावर ते सुरखावतात. खांदे अवघडलेले आहेत अशा स्थितीत दोन्ही हात आकाशाकडं भिरकावून ते प्रेक्षकांना अभिवादन करतात.

निक्सन राजीनामा द्यायचा निर्णय घेतात ती घटना.

अमेरिका या बलाढ्य देशाचा प्रेसिडेंट आहे. एक दोन झिक्र झालीत. हात थरथरतो आहे. हातात कागद आहे. त्यावर त्यांनं राजीनामा लिहिला आहे. कागद टेबलावर ठेवून प्रेसिडेंट स्वतःला लेदर आर्मचेअरमध्ये बसवतो. हताशा, राग, चिंता, संभ्रम अशा नाना गोष्टी त्याच्या ताणलेल्या चेहऱ्यावर दिसतात. तो परदेश मंत्री किर्सीजर यांना बोलावतो.

प्रेसिडेंट म्हणतो "कैरो, तेल अवीव इथं राजीनाम्याचा निर्णय कळवा. काय झालं पहा. काही आठवड्यांपूर्वी मी त्या देशांतल्या रस्त्यांवर फिरलो, हज्जारो लोकांनी माझं स्वागत केलं आणि आज उत्पात घडलाय. डिझास्टर."

किर्सीजर उभे. प्रेसिडेंट उभे रहातात, किर्सीजरना म्हणतात- "तू श्रद्धाळू ज्यू नाहीस आणि मी श्रद्धाळू क्रेकर (ख्रिस्ती) नाही. तरी आज आपण देवाकडं प्रार्थना

अभिनेता लेन स्मिथला समजलेला निक्सन हा बदनाम गुन्हेगार माणूस नाही. त्यामुळं लेन स्मिथनं त्याला व्हिलन म्हणून रंगवला नाही किंवा व्यंगचित्र-हास्यचित्र म्हणूनही रंगवलेला नाही. लेन स्मिथचं दिसणं, त्याचा चेहरा, त्याचे हातवाटे, त्याचे हावभाव, त्याचा वावर, त्याचं उठणं बसणं, त्याची शब्दफेक, त्याचं लोकांशी शरीरांनं जवळ येणं ही प्रत्येक गोष्ट एक गंभीर माणूस दाखवते.

करू या."

किर्सीजर निश्चल उभे.

निक्सन वाकतात, गुडघ्यावर बसतात, ढसाढसा रडतात. म्हणतात "देवा, तू हे काय केलंस, मी काय गुन्हा केलाय?"

रडता रडता जमिनीवर कोसळतात.

किर्सीजर त्यांना हात देऊन उभं करायला चाचरतात, हात पुढं करतात, मागं घेतात आणि नुसतेच उभे रहातात. निक्सनना उभं राहायला मदत करत नाहीत. निक्सन आपले आपणच कसेबसे उभे राहतात.

किर्सीजर निघायला लागल्यावर निक्सन त्यांना म्हणतात "एक कर, मी रडलो हे कोणाला सांगू नकोस."

किर्सीजर जातात. दरवाजा बंद होतो. निक्सन पुन्हा टेबलाकडं वळतात, ग्लासात व्हिस्की ओततात.

मूळ पुस्तकात एवढाच उल्लेख आहे की निक्सननी राजीनामा द्यायचं ठरवलं, किर्सीजरना बोलावून घेतलं. रडले.

निक्सन आणि किर्सीजर यांच्यातलं नात तणावाचं होतं. परदेश धोरण आपण ठरवलं असं निक्सनना वाटे. खरं म्हणजे ते आपलंच धोरण आहे असं किर्सीजरना वाटे. किर्सीजर तसं लोकांना सांगत फिरत हे

निक्सनना माहित होतं. तरीही दोघं एकत्र. दोघे एकत्र तरी निक्सन एकटे.

चित्रपटभर निक्सन सहकाऱ्यांना कामाला लावत असतात तरी एकटे असतात. निक्सनना पत्नी असते, मुली असतात, जावई असतात. सर्व जण त्यांच्यापासून अंतरावर असतात. डायनिंग टेबलवरच्या दृश्यांतून ते दिसतं.

फ्रेड बुझार्ट नावाचे एक फौजदारी वकील निक्सनना सोडवायला बोलावले जातात. ते जंग जंग पछाडतात पण निक्सन त्यांना खरं खरं सांगत नाहीत. बुझार्ट थकतात आणि शेवटी निक्सनना सांगतात की त्यांनी राजीनामा द्यावा. निक्सन भडकतात. बुझार्ट कुतुहलानं, आपुलकीनं निक्सनकडं पहातात. शेवटी ते म्हणतात "निक्सन एका भ्रमात वावरतात. ते एकटे आहेत. कीव करण्यासारखी त्यांची स्थिती आहे. ते मनोरोगी आहेत."

व्हाइट हाऊसमधल्या कर्मचाऱ्यासमोर निक्सन बोलतात- "आपण गुन्हा केलेला नाही. आपण देशाच्या भल्याचं काम करत होतो. व्हाइट हाऊसचं पावित्र्य आपण सर्वांनी जपलं पण मी पळालेलो नाही. मी पळणाऱ्यांपैकी नाही. कॉलेजात असतानाही आपण कधी मैदानातून पळ काढलेला नाही. आपण कधीही हार मानलेली नाही. आता मी प्रेसिडेंट रुझवेल्टच्या डायरीतली एक नोंद वाचून दाखवतो. रुझवेल्टची सुंदर पत्नी वारली. त्यांच्या आयुष्यातला प्रकाश लुप्त झाला. तरीही ते मागे फिरले नाहीत. प्रेसिडेंट झाले. प्रेसिडेंट पद संपल्यानंतरही शेवटपर्यंत ते देशाच्या भल्यासाठी झटत राहिले. मीही काम करत राहीन." निक्सन यांच्या डोळ्यांत पाणी तरळतं.

साहित्यातल्या शब्दांना दृश्यमूल्य, चित्रपट मूल्य आणावं लागतं. नट आणि दिग्दर्शक ते करून दाखवतो. पुस्तकातली शब्दातली व्यक्तिरेखा पडद्यावर अवतरते तेव्हा वेगळी झालेली असते. लेन स्मिथ हा नट निक्सनला स्वतंत्रपणे समजून घेतो, निक्सनचा अर्थ तो काढतो आणि तो अर्थ आपल्या अभिनयातून

मांडतो. शब्दांतला निक्सन वेगळा असतो आणि पडद्यावर असणारा निक्सन वेगळा असतो

अभिनेता लेन स्मिथला समजलेला निक्सन हा बदनाम गुन्हेगार माणूस नाही. त्यामुळं लेन स्मिथनं त्याला व्हिलन म्हणून रंगवला नाही किंवा व्यंगचित्र-हास्यचित्र म्हणूनही रंगवलेला नाही. लेन स्मिथचं दिसणं, त्याचा चेहरा, त्याचे हातवारे, त्याचे हावभाव, त्याचा वावर, त्याचं उठणं बसणं, त्याची शब्दफेक, त्याचं लोकांशी शरीरानं जवळ येणं ही प्रत्येक गोष्ट एक गंभीर माणूस दाखवते. लेन स्मिथचा निक्सन धडपड्या आहे, त्याच्या काही समजुती आहेत, भले त्या समजुती लोकांच्या मते एक भ्रम किंवा चुकीच्या असतील पण तो स्वतः आपल्या विचारांवर ठाम आहे, आपण योग्यच वागतो आहोत असं त्या माणसाला वाटत असतं. वॉटरगेट घरफोडी केली, लोकांची संभाषणं चोरून ऐकली, हेरगिरी केली, केवळ देशाच्या भल्यासाठी, आपण काहीही वावगं केलेलं नाही असं निक्सनना निरलसपणे वाटतं.

निक्सन हा माणूस लेन स्मिथनं निक्सन या बाजूनं उभा केला, पत्रकारांच्या किंवा आम जनतेच्या समजुतीतला निक्सन म्हणून उभा केलेला नाही.

चित्रपट पहाताना निक्सन आपल्याला कळतो.

फायनल डेज. दिग्दर्शक- रिचर्ड पियरस्सन. निक्सनची भूमिका- जेम्स लेन.

❧ ❧ ❧

निक्सन. १९९५.

निक्सन हे आहे फिल्मचं नाव. प्रेसिडेंट निक्सन १९९४ साली वारले. १९९५ साली ऑलिव्हर स्टोन यांनी ही फिल्म केली.

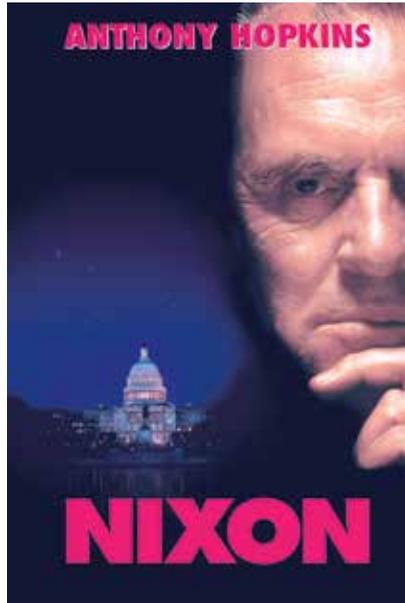
चित्रपट सुरु होतो तो दोन माणसांच्या संभाषणपासून. दृश्य ब्लॉक अँड व्हाईट आहे. एक माणूस बॉसला विचारतोय की मी इतकी मेहनत करूनही अयशस्वी कां होतो. बॉस त्याला सांगतो- चांगला सेल्समन व्हायचं असेल

तर तू काय सांगतोस त्याला महत्त्व नाही, तू कसं सांगतोस याला महत्त्व आहे. तू वस्तू विकत असतोस म्हणजेच स्वतःला विकत असतोस.

दिग्दर्शक आधीच सांगून जातो की निक्सन यांना त्यांची बाजू नीटपणे मांडता न आल्यानं ते बदनाम झाले.

नंतर पटापट काही सेकंदांच्या दृश्यामध्ये वॉटरगेटमधली ऑफिसफोडी दाखवली जाते. त्या नंतर पुढला चित्रपट साडेतीन तास निक्सन यांचं अख्खं जीवन चित्रित करतो.

प्रकरण कोर्टात असतं. व्हाइट

हाऊसमध्ये प्रेसिडेंटांची सगळी संभाषणं टेप करण्याची एक गुप्त व्यवस्था आहे हे कोर्टाला कळतं. निक्सन यांना वॉटरगेटची माहिती होती हे सिद्ध होण्यासाठी कोर्टाला त्या टेप्स हव्या असतात. त्या टेप्स कोर्टाकडं गेल्या की आपण मेलो हे निक्सनना कळत असतं. त्यामुळं ते जाम वैतागलेले असतात. टेप्स द्यायच्या की नाही, नाकारायच्या तर कसं, इत्यादी गोष्टी ठरवण्यासाठी ते आपल्या चीफ ऑफ स्टाफला, म्हणजे प्रेसिडेंटनंतर दुसऱ्या क्रमांकाच्या प्रमुख अधिकाऱ्याला, म्हणजे जनरल हेग यांना बोलावतात.

पाऊस कोसळत असतो. अंधारी रात्र असते. निक्सन अंधुक प्रकाशाच्या खोलीत दारू पीत बसलेले असतात आणि जनरल हेग त्यांच्याकडं पोचतात.

हेग एक स्पूल निक्सनना देतात. निक्सनना ते नीट हाताळता येत नाही, ते जमिनीवर पडतं.

निक्सन, मी पाहतो टेप्सचं असं म्हणून जनरल हेगना जायला सांगतात. जनरल हेग दरवाजा उघडून बाहेर पडत असतात. निक्सन त्यांना म्हणतात तुमच्या व्यवसायात, जाताना पिस्तूल सोडून जायची पद्धत असते ना.

लष्करात एखाद्या माणसाला शिक्षा म्हणून ठार मारायचं असतं तेव्हा त्याला एखाद्या खोलीत नेतात, त्याच्या हातात पिस्तूल देतात आणि त्याची त्यालाच आत्महत्या करायला सांगतात.

निक्सन टेप चालवताना गोंधळ करतात. स्वतःलाच शिव्या हासडतात. औषधाची बाटली घेतात, थरथरत्या हातांमुळं बाटली जमिनीवर पडते, गोळ्या जमीनीवर पसरतात.

निक्सन यांचं दारू पिणं, धांदरपटणा, आपला शेवट जवळ आलाय हे जाणवणं... या सुरुवातीच्या दृश्यांतून आपल्याला कळतं. तिथून फ्लॅश बॅक सुरु होतो.

चित्रपटभर निक्सन आपल्या सहकाऱ्यांशी बोलत असतात आणि मधे मधे पूर्वायुष्याचा फ्लॅशबॅक येत रहातो. त्या फ्लॅशबॅकमध्येही वर्तमानातली माणसं येत रहातात. आपला गोंधळ उडतो.

निक्सन यांचं लहानपण कष्टात, गरिबीत गेलेलं असतं. त्यांचे दोन भाऊ क्षयानं मेलेले असतात. गरिबीमुळं निक्सनना उत्तम शिक्षण घेता येत नाही. घोर मेहनत करत करत ते संसदेत पोचतात. तिथं दोन टर्म्स ते आयझेनहॉवर यांचे व्हाईस प्रेसिडेंट राहतात. नंतर १९६० साली केनेडीच्या समोर निवडणूक हरतात. पुन्हा १९६२ साली ते निवडणूक हरतात. राजकारण सोडून जातात. पण शेवटी राजकारणी माणूस. मित्र त्यांना आग्रह करतात, १९६८ साली ते प्रेसिडेंट होतात.

१९७२ साली पुन्हा निवडणूक लढतात, प्रचंड बहुमतानं प्रेसिडेंट होतात.

१९६८ ते १९७२ या काळात निक्सन जाम लफडी करतात, कायदे मोडतात, विरोधकांना बदनाम करण्याचे खेळ करतात, विरोधकांच्या कार्यक्रमात माणसं घुसवून कार्यक्रम उधळवून लागतात. निवडणूक जिंकण्याच्या खटपटीत ते डेमॉक्रॅटिक पक्षाचं ऑफिस फोडतात, तिथली माहिती पळवण्याचा प्रयत्न करतात. दरोडेखोरांना पैसे निक्सन यांच्याच निवडणूक फंडातून दिलेले असतात. प्रकरण दडपण्याचा प्रयत्न करतात, न्याय प्रक्रियेत अडथळे आणतात. हा गुन्हा गंभीर असल्यानं त्यांची इंपीचमेंट होण्याची पाळी येते. डोक्यावरून पाणी जाण्याची वेळ येते आणि निक्सन राजीनामा देतात.

निक्सन यांचं व्यक्तिमत्त्व, त्यांचं अंतरंग दिक्दर्शक ऑलिव्हर स्टोन यांनी छोट्या छोट्या दृश्यांतून जागोजागी मांडलंय.

निक्सन अस्वस्थ झाले, संकटग्रस्त झाले की त्यांच्या ओठावर, नाकाखालच्या भागात घाम येतो.

आरोप झाले की निक्सनना त्यांचा भाऊ इंजेक्शन घेत असताना जिवाच्या आकांतांन ओरडताना दिसतो.

व्हाइट हाऊसमध्ये निक्सन बैठकीत असतात. बिनसतं. निक्सन चिडतात. फायली फेकतात, ग्लास भिरकावतात.

व्हाइट हाऊसमधल्या दालनातून निक्सनना बाहेर पडायचं असतं. बाहेर जायच्या दरवाज्याऐवजी बाथरूमचा दरवाजा उघडतात.

निक्सनना खोलीच्या बाहेर पडायचं असतं. दार उघडण्यासाठी ते दाराच्या मुठीला हात घालतात. मूठ निखळून हातात येते. निक्सन म्हणतात धिस प्लेस ईज ए शॅबल्स (सारं काही मोडकळीला आलंय).

मोठंच्या मोठं दालन. त्यात मोठंच्या मोठं डायनिंग टेबल. टेबलाच्या एका टोकाला निक्सन आणि दुसऱ्या टोकाला त्यांची पत्नी. केवढं अंतर. भांडण होतं.

मुलाखत हा फॉर्म नाटकाला जवळचा. दोन माणसं समोरासमोर बसून झालेलं वाक्युद्ध. संवाद हाच नाटकाचा प्राण असतो. संवाद आणि स्वगतं. संवादाची ताकद लक्षात घेऊन २००६ मध्ये पीटर मॉर्गन यांनी त्या विषयावर त्याच शीर्षकाचं नाटक ब्रिटिश नाटकघरात सादर केलं. ते गाजलं. त्या नाटकाचा चित्रपट म्हणजे प्रस्तुत 'फ्रॉन्ट निक्सन'.

निक्सन कर्मचाऱ्याला बोलावतात. सांगतात की पत्नीचं जेवण झालंय, त्यांच्या पुढली डिश उचलून न्या. बाहेर घालवण्याची अशी पद्धत.

एक पार्टी असते. तिथं एक एक मादक स्त्री निक्सनच्या मांडीवर हात ठेवते. निक्सन तिचा हात बाजूला करतात, म्हणतात की मी त्यातला नाही.

एकदा निक्सन अपयशानं पार खचलेले असतात. त्यांना थोडं खूश करण्यासाठी, व्यथांपासून दूर नेण्यासाठी, पत्नी त्यांना सुचवते की चला, सेक्स करू या. निक्सन तडकतात. म्हणतात, मी केनेडी नाहीये. जॉन एफ केनेडी यांचं भव्य पोर्ट्रेट दिसतं. त्याच्या खाली निक्सन उभे असतात. दोघांमधला फरक दृश्यात दिसतो.

अब्राहम लिंकन यांचा भव्य पुतळा. निक्सन पुतळ्याच्या पायथ्याशी उभे असतात. डॉंगराच्या तळाशी एखादी लहान फीगर असावी तसं दिसतं.

चिडलेले निक्सन म्हणतात- हा देश खड्ड्यात चाललाय, मीच तो वाचवू शकतो.

सगळं जग माझा द्वेष करतं, निक्सन म्हणतात.

व्हाइट हाऊसचं भव्य दालन असतं. प्राचीन ग्रीक-रोमन वास्तूसारखं. छत आकाशाला भिडलेलं असतं. आपण छताला चिकटून खाली पहात असतो आणि खाली निक्सन उंदराएवढे दिसतात.

निक्सनना कळून चुकलंय की आपण गैर वागलोय. त्यांना भास होतो की समोर आई आहे. आई म्हणते तू बदललायस.

एकदा निक्सन बाहेर पडायला तयार नसतात. म्हणतात बाहेर अंधार आहे, मला अंधाराची भीती वाटते.

स्टोननी किती तरी दृश्यं अंधारात, अंधुक प्रकाशात दाखवलीत. 'रोड टू पर्डिशन' हा टॉम हॅक्सचा चित्रपट किंवा राम गोपाल वर्माचा 'सत्या' आठवून पाहावा. चित्रपटांत गुन्हे काळोखात दाखवतात. त्यामुळ त्याला एक रहस्याचा स्पर्शही होतो.

चित्रपट जसजसा पुढं सरकतो तसतसं कळतं की निक्सन हा एक तद्दन राजकारणी माणूस आहे. त्याला सत्ता हवीय. सत्ता मिळवण्यासाठी आणि टिकवण्यासाठी तो वाटेल ते करायला तयार आहे. सर्व लोक आपल्याला बुडवायला निघाले आहेत असं त्याला वाटतं.

निक्सन यांचा कोणावरही विश्वास नाही, सगळ्यांबद्दल संशय, पत्नीसकट. किसिंजरवर संशय. व्हाइट हाऊसमधल्या बातम्या किसिंजर फोडतो असं निक्सनना वाटतं. धाडसी परदेश धोरण आपणच घडवतो आणि किसिंजर मात्र लोकांना सांगतो की ते धोरण आपलंच आहे, असं निक्सनना वाटतं.

नात्यांनाही सत्तेच्या हिशोबातच महत्त्व आहे, पत्नींही त्यांच्या सत्तेच्या घोडदौडीत एकतरफि पद्धतीनं फरपटायचं आहे. जे त्याला पूर्ण स्वीकारतात तेच त्याच्या बरोबरचे. त्यांची एक मुलगी त्यांना पूर्णपणे स्वीकारते. कारण ती भाबडी असते.

केनेडीसमोर आपण हरलो याचा कायमस्वरूपी सल

निक्सनना असतो. केनेडी देखणे, आपण ओबडधोबड. केनेडी हार्वर्ड, प्रिन्स्टनमधे शिकलेले आपण एका सामान्य व्हिडियर कॉलेजात शिकलो. केनेडी प्रचंड श्रीमंत, आपण गरिबीत वाढलो. केनेडींवर बायका फिदा असतात, आपल्यावर कोणी प्रेम करत नाही.

प्रत्येक बाबतीत, पदोपदी, केनेडी आपल्याला हरवतात असा एक गंड शेवटपर्यंत निक्सनमधे होता.

न्यून गंड आणि आपला छळ होतोय असाही गंड.

साडेतीन तासाच्या या चित्रपटात लहानपण, १९४६ ते १९७३ एवढा मोठा काळ, अमेरिकेचं राजकारण, अमेरिकेचे कित्येक प्रेसिडेंट्स इत्यादी सारं आहे. चीन आहे, व्हिएतनाम आहे, कंबोडिया आहे, रशिया आहे, क्यूबा आहे, अनेक कट कारस्थानं आहेत.

मोठा विषय, असंख्य पैलूंचा माणूस आपल्याला साडेतीन तास पाहवतो हे स्टोन यांचं कसब आहे. ते त्यांनी अनेक शैलींचं मिश्रण करून जमवलंय. डॉक्युमेंटरी प्रमाणं अनेक वास्तव दृश्यं त्यांनी जुन्या टीव्ही कव्हेरेजमधून आणि वर्तमानपत्रांच्या कात्रणातून वापरलीत. त्यामुळं काळाच्या पड्टीवर चित्रपट पटकन पुढं सरकू शकतो.

चित्रपटभर ब्लॉक अँड व्हाइट क्लिप्स वापरल्यात, केवळ फ्लॅश बॅक म्हणून नव्हे तर अनेक वेळा ताज्या घटनेचाही एखादा तुकडा एखाद दोन सेकंदात वापरलाय. कधी कधी फार वेगानं दृश्यं सरकतात, आपल्याला त्यांचा अर्थ उमजायच्या आत पुढलं दृश्य येतं.

दिग्दर्शक आपल्याला कथानकात गुंतू देत नाही, कथा नायकाचा द्वेष किवा भक्ती करू देत नाही, तो आपल्याला सतत तटस्थ करतो, आपण चित्रपट पाहतोय, आपण खूप वर्षांपूर्वीच्या घटना आपल्या काळात पाहतोय याची जाणीव करून देतो. स्टोन यांचं हे शैली-वैशिष्ट्य मानता येईल.

निक्सनची भूमिका अँथनी हॉपकिन्सने केलीय. हॉपकिन्स

आणि निक्सन यांचं दिसण्यात साम्य नाही. अवघडलेले खांदे, दोन्ही हात वर करून दोन बोटांनी व्ही दाखवणं, निक्सन क्रूसावर असल्यासारखे नेहमी दिसतात ही वैशिष्ट्यं हॉपकिन्स ते दाखवत नाहीत. हॉपकिन्सचा निक्सन वेगळाच दिसतो. हॉपकिन्सनी 'टू पोप्स' मधे केलेला पोप पहावा. 'फादर' मधे केलेली म्हातान्या बापाची भूमिका पहावी. काय काय चमत्कार करू शकतो हा नट.

राजकीय विषय ही दिग्दर्शक स्टोन यांची खासियत आहे. त्यांनी व्हिएतनाम, स्नोडेन या विषयांवर चित्रपट केलेत. जॉन एफ केनेडींचा खून अमेरिकन सरकारनंच घडवून आणला असे पुरावे मांडणारा स्टोन यांचा 'जेएफके' हा चित्रपट गाजला होता. त्या चित्रपटात त्यांनी आडून आडून सूचित केलं होतं की निक्सन यांचा केनेडी यांच्या खुनाशी संबंध होता. तीच गोष्ट याही चित्रपटात स्टोन यानी सूचित केली आहे.

राजकीय चित्रपट करायला, प्रेसिडेंट वगैरे लोकांवर गंभीर आरोप सूचित करायला अमेरिकन सिनेमावाले कचरत नाहीत हे स्टोन यानी अनेक वेळा दाखवून दिलं आहे.

निक्सन. दिग्दर्शक - ऑलिव्हर स्टोन. निक्सनची भूमिका - अँथनी हॉपकिन्स.

❦ ❦ ❦

फ्रॉस्ट निक्सन. २००८.

एका पुढाऱ्याची दोन तासाची मुलाखत, या विषयावर एक अख्खा चित्रपट होऊ शकतो ?

मुळात डेविड फ्रॉस्ट यांनी निक्सन यांची २९ तासाची मुलाखत १९७७ साली घेतली. वॉटरगेट प्रकरणी बदनाम झालेल्या, राजीनामा दिलेल्या एकमेव अमेरिकन अध्यक्षीय मुलाखत.

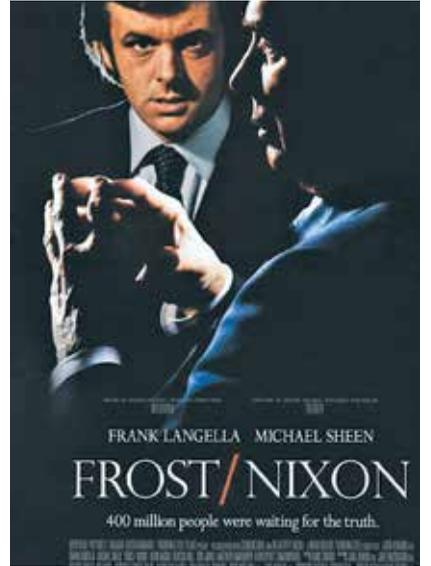
मुलाखत हा फॉर्म नाटकाला जवळचा. दोन माणसं समोरासमोर बसून झालेलं वाक्युद्ध. संवाद हाच नाटकाचा प्राण असतो. संवाद आणि स्वगतं. संवादाची ताकद लक्षात घेऊन २००६ साली पीटर मॉर्गन यांनी त्या विषयावर त्याच शीर्षकाचं नाटक ब्रिटिश नाटकघरात सादर केलं.

ते गाजलं. त्या नाटकाचा चित्रपट म्हणजे प्रस्तुत 'फ्रॉस्ट निक्सन'.

नाटकाबाबतीत मंचाच्या मर्यादित स्पेसमधेच आपण कथानक पहाणार असतो याची तयारी प्रेक्षकांनं केलेली असते. सिनेमा पहाताना प्रेक्षक मंचाच्या चौकटीत रहायला तयार नसतो. त्याला साऱ्या जगात फिरायचं असतं, क्लोज अप हवे असतात, कथानक घडतं ती जागा, ते वातावरण त्याला पहायचं असतं.

फ्रॉस्ट निक्सन सिनेमा करणं हे आव्हानच होतं.

पीटर मॉर्गननी आपल्याच नाटकावरून पटकथा लिहिली आणि त्यातून सिनेमा झाला.

एकाच विषयावर, एकाच कथानकावर १९७७ साली टीव्ही सीरियल, २००६ साली नाटक, २००८ साली सिनेमा.

डेविड फ्रॉस्ट हे टीव्हीवर मुलाखती घेणारा पत्रकार प्रेसिडेंट निक्सनच्या एजंटला फोन करून मुलाखत घ्यायचीय म्हणतो. निक्सननी पैसे मागितले. फ्रॉस्टनी ६ लाख डॉलर देऊ केले.

निक्सन खूश झाले. त्यांना पैशाची अडचण होती. एवढी रक्कम तुम्ही स्वतःच्या खिशातून तर देत नाही आहात ना असं निक्सननी विचारलं.

फ्रॉस्ट म्हणाले छे छे कार्यक्रमातून पैसे

निघणार आहेत.

निक्सननी विचारलं कार्यक्रमाचं बजेट काय.

अडखळत फ्रॉस्ट म्हणाले कार्यक्रमाचं बजेट २ कोटी डॉलरचं आहे.

निक्सन यांचं व्यक्तिगत जीवन, त्यांचं देशी धोरण, त्यांचं परदेश धोरण आणि वॉटरगेट प्रकरण असे चार मुद्दे मुलाखतीत घेण्यावर सहमती झाली. पैकी वॉटरगेट २५ टक्के असेल यावर एकमत झालं, करारात तसं नोंदण्यात आलं.

मुलाखत सुरु होण्यापूर्वी फ्रॉस्ट आणि निक्सन यांच्या भेटी होतात. दोघंही एकमेकाला जोखत असतात, समोरच्याची काय तयारी आहे, समोरचा आपल्या समोर टिकेल की नाही याचा अंदाज दोघं घेत असतात.

फ्रॉस्ट हा टीव्हीसाठी मुलाखती घेणारा माणूस. लोकप्रिय आणि गाजलेला. निक्सन हा सर्वशक्तीमान प्रेसिडेंट. कुस्ती. फ्रॉस्ट तसा काडी पैलवानच म्हणायचा. निक्सन म्हणजे दारासिंग. कुस्ती जाम इंटरेस्टिंग होणारच.

पहिले तीन भाग ठीक पार पडतात, शेवटच्या नाट्यमय वॉटरगेटशी मुलाखत पोचते. दिवसभर घोर मेहनत करून फ्रॉस्ट झोपलेले असतात आणि मध्यरात्रीच्या सुमाराला फोन वाजतो. फोनवर निक्सन असतात. निक्सनवर व्हिस्कीचा प्रभाव असतो.

निक्सन फ्रॉस्टना म्हणतात, उद्या खरं युद्ध आहे. तू किंवा मी यातला एकच टिकेल. जो जिंकेल त्याचं करियर पुन्हा सुरु होईल आणि जो हरेल त्याचं जीवन उजाड होईल. मीच जिंकणार आहे.

मुलाखत सुरु होते. फ्रॉस्ट आरोप करतात की वॉटरगेट प्रकरणातलं त्यांचं वागणं म्हणजे न्याय प्रक्रियेत बाधा आणणं आहे आणि तो गंभीर गुन्हा आहे.

फ्रॉस्टचा हा हल्ला निक्सनना अपेक्षितच असतो. ते म्हणतात- न्याय प्रक्रियेत बिलकूल अडथळा आणला नाही. या बाबतीतले सारे कागद प्रसिद्ध झाले आहेत, न्यायालयासमोर आलेले आहेत.

निक्सन आपण जिंकलो अशा थाटात सुखावतात.

फ्रॉस्टनीही तयारी केलेली असते. आजवर प्रसिद्ध न झालेलं एक संभाषण ते निक्सनसमोर उघड करतात.

निक्सन चिंतेत पडतात. पुरावा खोटा आहे असं त्यांना म्हणवत नाही.

आता फ्रॉस्ट आक्रमक होतात. त्यांच्यावर बेकायदेशीर वर्तनाचा आरोप करतात.

निक्सन यांचा तोल जातो. ते म्हणतात, प्रेसिडेंट जे काही करतो ते नेहमी कायदेशीरच ठरतं, प्रेसिडेंटनं केलेली कोणतीही गोष्ट बेकायदेशीर नसते. मी बेकायदेशीरपणे वागलेलो नाही. ही माझी पक्की भूमिका आहे. दुर्दैव असं की लोकांना माझी भूमिका पटत नाही.

निक्सन यांचे सहकारी मुलाखत थांबवतात. निक्सन भावनाविवश होऊन काही तरी कबूल करून बसतील अशी भीती त्यांना वाटत असते. शेजारच्या खोलीत जाऊन सहकारी निक्सनशी चर्चा करतात.

तणाव आणि चिंताग्रस्त निक्सन खुर्चीवर बसतात.

मुलाखत पुन्हा सुरु होते.

फ्रॉस्ट म्हणतात- आधीच्या मुद्द्यापासून सुरु करू. तुम्ही त्या काळात जे वागलात त्याचं वर्णन तुम्ही चुका अशा शब्दांत करता. त्या पलीकडं तुम्ही जाणार का? लोकांच्या दृष्टीनं चूक हा शब्द अपुरा आहे.

आता निक्सन गुगली टाकतात. फ्रॉस्टनाच ते विचारतात बरं मग कोणता शब्द तुम्ही वापराल?

असं काही तरी निक्सन बोलतील असं फ्रॉस्टनी कल्पिलेलं नसतं, त्यामुळं अशा प्रश्नाला उत्तर द्यायची तयारी त्यांनी केलेली नसते.

फ्रॉस्ट गोंधळतात. अरे देवा, असं म्हणतात.

हातातलं पॅड खाली टाकतात.

बिना तयारीचं एक्सटेंपोर बोलू लागतात. "मी चुकांच्या पलीकडं

वागलो आहे, मी अध्यक्षपदाच्या अधिकाराचा गैरवापर केला आहे, मी अमेरिकन जनतेला विनाकारण छळलंय, मी जनतेची क्षमा मागतो- लोकांना हे तुमच्याकडून ऐकायची इच्छा आहे... आणि तुम्ही जर तसं कबूल केलं नाही तर उरलेलं आयुष्य तुम्ही पछाडलेले रहाल...

निक्सन विचार करतात. सावकाश मोजून मापून बोलतात- मी चुका केल्या, भयानकपेक्षा जास्त भयानक चुका केल्या. एका प्रेसिडेंटला न शोभणाऱ्या. पण त्या वेळी मी भयानक परिस्थितीच्या कचाट्यात सापडलो होतो तुम्ही ज्याला दडपादडपी म्हणतात त्यात मी गुंतलो. त्या चुकांबद्दल मला फार खेद आहे. कोणी कल्पना करू शकत नाही की प्रेसिडेंटपदाचा राजीनामा द्यायला लागणं म्हणजे काय असतं. पण तुमची इच्छा असेल की मी गुडघे टेकावे आणि क्षमा मागावी तर ते माझ्याकडून होणार नाही.

फ्रॉस्ट विचारतात पण अमेरिकन जनतेचं काय?

ओतप्रोत क्लेषांनं निक्सन म्हणतात- मी माझ्या मित्रांना दगा दिलाय. मी अमेरिकन जनतेला दगा दिलाय. तरुणांचं स्वप्न असतं, ध्येय असतं, अमेरिकन सरकारची सेवा करण्याचं, आता ते तरुण म्हणतील सरकार भ्रष्ट आहे. ते ओझं मला आयुष्यभर बाळगावं लागणार आहे माझं राजकीय जीवन संपलं आहे...

निक्सन मोडलेले असतात, हवा जाऊ लागल्यावर जसं फुग्याचं रूप बदलत जातं तसा निक्सनचा चेहरा होतो. निक्सन कॅमेरा टाळू पहातात. ते रडतील की काय असं वाटू लागतं.

असा क्षण येईल असं फ्रॉस्टनाही वाटलेलं नसतं. त्यांच्याही डोळ्यात पाणी येईल असं वाटतं.

मुलाखत संपते.

या मुलाखतीनंतर निक्सन यांचं सार्वजनिक जीवनच संपलं. ते पुन्हा कधी घराबाहेर पडले नाहीत, विजनवासात गेले.

एका परीनं हा फ्रॉस्ट यांचा विजय होता, पत्रकारितेचा

विजय होता. आणि तो विजय मुलाखत संपताक्षणीच शेजारच्या खोलीत त्यांनी साजरा केला. मिठ्या मारल्या, शॅपेनचा फेस हवेत फवारला.

फ्रॉस्ट या पत्रकाराची आयुष्यातली मोठी कामगिरी आणि निक्सन या प्रेसिडेंटचं राजकीय आयुष्य खतम.

मुलाखत संपते.

परतताना पत्रकार फ्रॉस्ट निक्सन बाय बाय करण्यासाठी भेटायला जातात.

निक्सन फ्रॉस्टचं कौतुक करतात, त्यांना सुयश चिंततात. पण जाता जाता एक शिवी देतात, सन्स ऑफ होअर्स (रांडेच्छ्या).

समोर फ्रॉस्टची मैत्रीणही असते.

तिच्याकडं पाहून अपशब्द वापरल्याबद्दल क्षमा मागतात. मी सन ऑफ बिच म्हणणार होतो. बिच म्हणजे कुत्री. कुत्रीच्या पिल्ला असं म्हणून प्राण्याचा अपमान केलेलं माझ्या सहकाऱ्यांना आवडत नाही, म्हणून रांडेच्छ्या असं म्हणतो पण एक सांगतो तू एक लायक विरोधक आहेस

फ्रॉस्ट जायला निघतात. निक्सन त्यांना पुन्हा बोलावतात मला तुमच्याशी मिनिटभर बोलायचंय.

फ्रॉस्टना प्रश्न पडतो की आता हे गृहस्थ आणखी काय मुक्ताफळ उधळतायत.

निक्सन विचारतात. तुमच्या त्या पाटर्चा वगैरे झाल्या. तुम्ही त्या एंजॉय करत होतात का हो?

फ्रॉस्ट म्हणतात- हो

तुम्ही भाग्यवान आहात. तुम्हाला ती मजा लुटता येते. आमच्या नशिबी मात्र कायम इंटलेक्चुअल गंभीर चर्चा असतात असो. पण एक सांग. त्या रात्री खरोखर मी तुम्हाला फोन केला होता?

फ्रॉस्ट बुचकळ्यात. हो म्हणतात.

त्या वेळी आपण काही महत्वाची चर्चा वगैरे केली होती काय?

फ्रॉस्ट चकीत होतात. म्हणतात चीजबर्गर

निक्सन गोधळात पडतात.

विचारतात- चीजबर्गर?

एका पुढ्याची दोन तासाची मुलाखत, या विषयावर एक अख्खा चित्रपट होऊ शकतो? मुळात डेविड फ्रॉस्ट यांनी निक्सन यांची २१ तासाची मुलाखत १९७७ साली घेतली. वॉटरगेट प्रकरण बंदनाम झालेल्या, राजीनामा दिलेल्या एकमेव अमेरिकन अध्यक्षाची मुलाखत.

त्यांना गोंधळात ठेवत फ्रॉस्ट त्यांचा निरोप घेतात.

मुलाखत हा मुख्य विषय. तो फुलवण्यासाठी फ्रॉस्ट, त्याचे सहकारी, त्याची मैत्रीण ही पात्रं तयार करण्यात आली. निक्सन आणि त्यांचे सहकारी रंगवण्यात आले. म्हटलं तर हे सारं काल्पनिक, म्हटलं तर सहज घडण्यासारखं.

आदल्या रात्री खरोखरच निक्सननी फोनवर नाट्यमय धमकी दिली होती काय? निक्सनचे सहकारी म्हणतात की तसं काही घडलेलं नाही. पण ते कबुली देतात की मुलाखतीच्या दरम्यानच्या काळात निक्सन आणि फ्रॉस्ट यांचं फोनवर बोलणं होत असे.

चित्रपटाची खरी ताकद पटकथेत असते. पटकथा दृश्यानीच भरलेली असते. फ्रॉस्ट यांचे इटालियन बूट, त्याला लेस नसणं, त्याला एक सोनेरी बकल असणं, त्यातून फ्रॉस्ट हे थोडेसे बायकी आहेत असं वाटणं आणि तसा उल्लेख निक्सननी करणं ही गोष्ट घडली नसेल, पण घडूही शकते. चित्रपटात ती पहाताना फार मजा येते. आपल्या आवडी निवडीची

आणि दिसण्याची निक्सननी केलेली टिंगल फ्रॉस्टना झोंबलेली असते. फ्रॉस्ट चित्रपटाच्या शेवटल्या दृश्यात तेच शूज निक्सनना भेट देतात.

मायकेल शीननी फ्रॉस्टचं काम केलंय. ते मुख्यतः थेटरचे आहेत. निक्सनची भूमिका फ्रँक लॅंगेला यांनी केलीय. तेही थेटरचेच. दोघेही वेल्समधले आहेत. दोघांवरही लॉरेन्स ऑलिविये, रिचर्ड बर्टन यांच्या शैलीचा; खणखणीत, आवाजाच्या सर्व पट्ट्या वापरण्याच्या शैलीचा प्रभाव आहे. नाटकात त्यालाच तर महत्त्व असतं. नाटकात दृश्य कमी ऐकणं जास्त असतं. म्हणूनच नाटकात आवाज, शब्दफेक फार महत्वाची असते आणि सिनेमात चेहरा, हावभाव महत्वाचे. लॅंगेला आणि शीन दोघांनीही नाटक आणि सिनेमा या दोन्ही माध्यमांच्या गरजा छान लक्षात घेऊन अभिनय केलाय. फ्रॉस्ट निक्सनमध्ये दोघांच्या चेहऱ्याचे क्लोज अप सगळा पडदा व्यापतात, दोघांच्या चेहऱ्यांमधलं द्रव्य पडद्यावर पहाणं हा एक फार आनंदाचा भाग बनून जातो.

फ्रॉस्टचं काहीसं नखरेल आणि बायकी असणं. पण अत्यंत तीक्ष्ण, समोरच्या माणसांमधे घुसणारी धारदार नजर.

निक्सन यांचा विचारात गढलेला, त्रासलेला, चिंताग्रस्त, आक्रमक चेहरा आणि डोळे.

विषय राजकीय. एका असाधारण व्यक्तीचं अनेकांगी जीवन. मर्यादित वेळात एका मुलाखतकाराबरोबर घडलेल्या चकमकीतून दाखवणं.

फ्रॉस्ट निक्सन. दिग्दर्शक - रॉन हॉवर्ड. फ्रॉस्टची भूमिका- मायकेल शीन. निक्सनची भूमिका - फ्रँक लॅंगेला.

❧ ❧ ❧

मार्क फेल्ट - २०१७

The Man Who Brought Down the White House.

मार्क फेल्ट हे गुन्हांचा छडा लावणाऱ्या एफबीआय या खुफिया अमेरिकन संस्थेचे संचालक.

खुफिया शब्द छान आहे. गुप्ततेनं पोलिसगिरी करणारा माणूस. गुन्हाचा तपास लावणारा माणूस.

वॉटरगेट या इमार्तीतल्या डेमॉक्रॅटिक पक्षाच्या कचेरीत पाच डाकू घुसले. तिथली कागदपत्रं पळवायचा त्यांचा विचार होता, फोन टॅप करणारी आणि संभाषणं रेकॉर्ड करणारी उपकरणं तिथं बसवायचा त्यांचा विचार होता. जमलं नाही, पकडले गेले, तिथून सारं वॉटरगेटचं रामायण सुरु झालं.

पहाटे अडीचला ही घटना घडली, पोलिसांनी डाकूना पकडलं. या घटनेची नोंद लागोलग स्थानिक पोलिस ठाण्यात झाली. सक्काळी सक्काळी पांघरुणात असतानाच खुफिया प्रमुख मार्क फेल्ट याना फोननं उठवलं. दरोडेखोरी झालीय. प्रकरण गंभीर आणि गुंत्याचं वळण घेतंय, तुम्ही ताबडतोब ऑफिसात आलात तर बरं होईल.

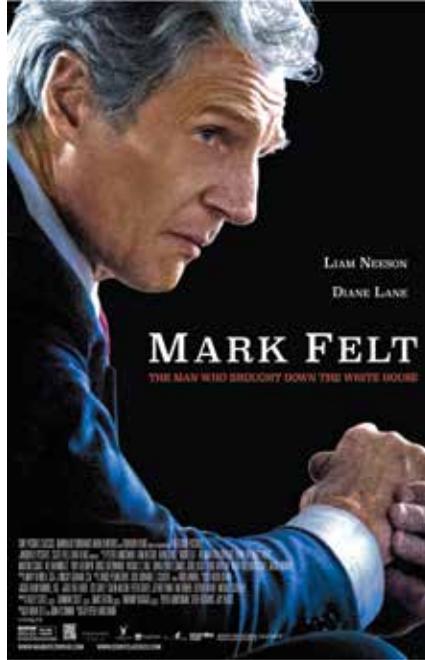
फेल्ट वॉशिंग्टनमधल्या एफबीआय ऑफिसात पोचले. एफबीआय एजंटनं प्लास्टिकच्या पिशवीत ठेवलेली उपकरणं, हत्यारं, डाकूच्या खिशात सापडलेल्या वहा फेल्ट यांच्यासमोर ठेवल्या. एका डाकूच्या वहीत थकअशी नोंद होती. थक म्हणजे व्हाइट हाऊस. व्हाइट हाऊसमधेच काम करणाऱ्या एका माणसाचं नाव त्या वहीत होतं.

तीस वर्ष एफबीआयमधे अगदी तळापासून काम केलेल्या फेल्टना क्षणभरात सारी गोष्ट लख्ख समजली. दरोडेखोरी.

१९५२ ते १९६० या काळात व्हाइस प्रेसिडेंट असताना निक्सन सीआयए आणि एफबीआयमधल्या लोकांचा वापर करत होते. क्यूबात हस्तक पेरून कॅस्ट्रोच्या खुनाची व्यवस्था त्यांनी केली होती. नंतर १९६८ मधे स्वतः प्रेसिडेंट झाल्यावर देशभर उसळलेल्या आंदोलनांमधे हस्तक घुसवून आंदोलन बदनाम करण्याचा उद्योग निक्सन यांनी केला होता. डॉ. मार्टिन लूथर किंग यांच्या सेक्ससवयी शोधून काढून त्यांना बदनाम करण्याचा उद्योग निक्सननी केला होता. पॅट्रॉन पेपर्स

शोधणाऱ्या डॅनियल एल्सबर्ग या पत्रकारावर ससेमिरा लावून त्याला मारण्याचा, बदनाम करण्याचा प्रयत्नही निक्सन यांनी केला होता. हे सारं फेल्ट यांना माहीत होतं. कारण त्यांच्याच खात्यातून हा उद्योग झाला होता.

वॉटरगेट झालं तेव्हा एफबीआयचे संचालक हुव्हर वारले. निक्सननी फेल्टना डावललं आणि तिसऱ्याच माणसाला एफबीआयचा संचालक केलं. याचंही अतीव दुःख फेल्ट यांना झालं होतं. त्यांची पत्नी त्यांना राजीनामा द्यायला सांगत होती. तरीही मन घट्ट करून फेल्ट एफबीआयमधे राहिले.

या सगळ्या पार्श्वभूमीवर आधीपासूनच परिचित असलेल्या बॉब वुडवर्ड या वॉशिंग्टन पोस्टच्या बातमीदाराला फेल्ट यांनी वॉटरगेट तपासात मदत केली. आपण कुठंही सापडणार नाही याची काळजी घेत, कायद्याचं उल्लंघन न करता, मोठ्या खुबीनं ते वुडवर्ड यांना दिशा दाखवीत.

वुडवर्ड यांच्या दारात सकाळी टाइम्स येत असे. टाइम्सच्या विसाव्या पानावर खूण करून केव्हा भेटायचं ती वेळ ते

लिहीत आणि मध्य रात्रीनंतर दोन वाजता एका गॅरेजमधे वुडवर्डना भेटत. कोणतीही माहिती, कोणतंही नाव, कोणताही टेलिफोन नंबर ते कधीही कागदावर लिहून देत नसत, कोड्यातल्या भाषेत बोलत. तुम्ही परिघावर फिरत आहात, केंद्राकडं जा; तुमचा गंधळ उडवला जातोय, मुख्य विषयापासून तुम्हाला दूर ठेवलं जातय; धागे दोरे अगदी वरपर्यंत पोचले आहेत... अशा भाषेत ते मार्गदर्शन करत.

वुडवर्ड फेल्टला विचारी, कोण माणसं गुंतली आहेत ते सांगा. फेल्टचं उत्तर असे, फॉलो द मनी. पैसा कुठून येतो आणि कुठं जातो त्याचा तपास करा, तुम्हाला सर्व सापडेल. शेवटपर्यंत फेल्ट त्यांच्या मंत्राला चिकटून राहिले. एकदाच त्यांनी वुडवर्ड आणि बर्नस्टीनना सांगितलं की तुमच्या जिवाला धोका आहे.

हे सारं चित्रपटात त्या त्या प्रसंगांत टिपलेलं आहे. काळोखातल्या गॅरेजमधे फेल्ट अंधुक दिसतात. चित्रपटात अनेक दृश्य अंधुक प्रकाशात आहेत, निळ्या हिरव्या रंगांच्या छटात आहेत. गुन्हा आणि रहस्य यांना पोषक अशी रंगप्रकाश योजना. लिआम नीसन हा नट फेल्टच्या भूमिकेत घुसलेला आहे. गंभीर, लांब नाक, खोलवर गेलेले डोळे. अगदीच इलाज नाही म्हणून संथपणे अगदी कमी बोलणारा. एकाद्या कंपनीत अत्युच्च पदावर काम करणाऱ्या एक्झिक्युटीव सारखे दिसतात. कित्येक दृश्यांत नीसन पूर्ण पडदा व्यापतात.

फेल्ट यांच्या हाताखालचे एजंट दुनियाभर फिरत असतात. ते घरं फोडतात, ते चोरून संभाषणं ऐकतात, ते वणवण भटकत माणसांशी बोलतात, ते बंदूक उगारून डाकूना पकडतात. या उद्योगातून मिळणारी माहिती दररोज फेल्ट यांच्या टेबलावर येत असते. यातले कित्येक उद्योग फेल्ट यांच्या सांगण्यावरून किंवा परवानगीनं किंवा काण्याडोळ्यानं घडलेले असतात. एकेकाळी आपलेच एजंट बरोबर काम

करतात की नाही याची तपासणी, म्हणजे अंतर्गत पोलिसगिरीही फेल्ट यांनी केलेली असते. असं हे सारं अतीशय थरारक प्रकरण. पण फेल्ट यांचा वावर मात्र अतिशय थंड.

फेल्ट यांचे वरिष्ठ हूवर मेल्याची बातमी एक सहकारी फेल्टना सांगतो. फेल्ट अगदी थंडपणे सांगतात, कामाला लागू. म्हणजे काय तर हूवर यांनी जमा केलेली गुप्त महत्वाची माहिती नष्ट करा, कागदाच्या चिंध्या करा, फायली जाळा.

खुफियागिरीच्या नादात सतत घराबाहेर, पत्नी त्यामुळं वैतागलेली. एकदा ते काही उद्योगात अडकलेले असतात, रात्री घरी येत नाहीत. सकाळी घरी परतल्यावर पत्नी म्हणते अहो किती फोन केले, किती निरोप दिले, होतात कुठं? चिंता वाटते. फेल्ट यांच्या चेहऱ्यावर वा हालचालीत कोणताही चढउतार होत नाही, ते थंडपणे सांगतात की जरा काम होतं त्यामुळं येता आलं नाही.

१९६० नंतरच्या धामधुमीत फेल्ट यांची तरुण मुलगी आंदोलनात सामील होते, डावी-क्रांतिकारक होते, घर सोडून निघून जाते. फेल्ट तिचे शक्य पत्ते आणि मित्र शोधून काढतात, एनव्हेलपवर ते पत्ते लिहितात, त्यावर स्टॅप चिकटवतात. सर्व एनव्हेलप काही दिवसांनी माणूस सापडलं नाही असं म्हणत परत येतात. परत आलेले एनव्हेलप निर्विकारपणे फेल्ट बाजूला ठेवतात. जणू कुठून लग्नाबिग्राची आमंत्रण आलीयत. पण आतून त्यांची खुफियागिरी चाललेलीच असते. एक एफबीआय एजंट मुलीचा, जोनचा, पत्ता कळवतो. फेल्ट एजंटचं ऐकून घेतात, शांतपणे त्याला म्हणतात- तू मला भेटलेला नाहीस, तू मला काही सांगितलेलं नाहीस. कळलं? जा.

फेल्ट मुलीकडं जातात. त्या वेळी डोळ्यात थोडंसं पाणी. नातवाला हवेत उडवतात. नातू आपल्या पत्नीकडं सोपवतात आणि एवढंच

१९५२ ते १९६० या काळात व्हाइस प्रेसिडेंट असताना निक्सन सीआयए आणि एफबीआयमधल्या लोकांचा वापर करत होते. क्यूबात हस्तक पेरून कॅस्ट्रोच्या खुनाची व्यवस्था त्यांनी केली होती. नंतर १९६८ मधे स्वतः प्रेसिडेंट झाल्यावर देशभर उखळलेल्या आंदोलनांमधे हस्तक घुसवून आंदोलन बटनाम करण्याचा उद्योग त्यांनी केला होता.

म्हणतात- बाई, हा घ्या तुमचा नातू बस.

फेल्ट यांचा संबंध येतो कुठं तर ते वॉटरगेट प्रकरणात गुप्त माहिती पुरवतात तिथं. ही माहिती देणारा माणूस कोण याबद्दल जगभर कुतूहल असतं. माहिती देणारा माणूस डीप थोट आहे असं बुडवई लिहीत असत. बर्नस्टीन, बुडवईची पत्नी आणि कार्यकारी संपादक बेन ब्रॅडली यांनाच फक्त डीप थोट कोण हे माहीत असतं. तर वॉटरगेट हे प्रकरण मुळाशी असलं तरी ते घडण्यातला एक महत्वाचा माणूस म्हणून मार्क फेल्ट यांच्यावर हा चित्रपट.

पूर्ण चित्रपट शांतपणे रहस्यपटासारखाच सरकत जातो.

डीप थोट कोण आहे यावर अमेरिकेत नेहमी चर्चा चाले, शेकडो शक्यता लोकांनी लिहिल्या. फेल्ट १९७४ साली निवृत्त झाले आणि कॅलिफोर्नियात स्थिर झाले. निक्सन १९९४ साली वारले. त्यामुळं वॉटरगेट कायमचं संपलं. आता तरी तुम्हीच डीप थोट होतात असं जाहीर करा असं सांगायला बुडवई फेल्टना भेटले. नाव उघड झालं तर आपल्या कुटुंबीयांना त्रास होईल असं फेल्टना वाटे. नाव जाहीर झालं

तर आपल्याला देशद्रोही म्हणतील की हीरो म्हणतील याचा विचार फेल्ट करत असत. माहितीचा उगम सांगायचा नाही या तत्वाला अनुसरून बुडवई शांत राहिले, त्यांनी रहस्य टिकवलं.

२००५ साली फेल्ट यांनी व्हेनिटी फेअर या नियतकालिकाला आपणच डीप थोट आहोत असं जाहीर केलं. बुडवईनी ते कबूल केलं आणि फेल्ट यांचे आभार मानले.

२००६ साली टॉम हॅक्स यांनी या विषयावर चित्रपट करायचं ठरवलं, हक्क घेतले. जमलं नाही.

२०१७ साली हा चित्रपट प्रदर्शित झाला. गंमत म्हणजे त्याच वर्षी पॅटॅगॉन पेपर्स वॉशिंग्टन पोस्टमध्ये प्रसिद्ध करण्याच्या घटनेवर आधारलेला 'पोस्ट' हा चित्रपट प्रसिद्ध झाला. पॅटॅगॉन पेपर्स प्रसिद्ध झाले आणि पाठोपाठ वॉटरगेट घडलं. दोन्हीच्या मुळाशी निक्सन आणि वॉशिंग्टन पोस्ट. एकमेकाशी संबंधित विषयावर एकाच वेळी दोन चित्रपट. पैकी पोस्टला त्या वर्षी ऑस्कर मिळालं.

मार्क फेल्ट. दिग्दर्शक - पीटर लॅडेसमन. मार्क फेल्टची भूमिका - लियाम नीसन.

तर असे हे रिचर्ड निक्सन यांच्या जीवनावरचे चित्रपट.

यातले बरेचसे चित्रपट निक्सन जिवंत असतानाच पडद्यावर आले.

निक्सन यांच्या भक्तगणांनी किंवा त्यांच्या पक्षातल्या लोकांनी ओरड केली नाही, चित्रपटावर बंदी घाला अशी मागणी केली नाही, दंगे केले नाहीत.

खुद्द निक्सननी चित्रपट पाहिले आणि त्यात सत्य नाहीये अशी प्रतिक्रिया दिली. बरस.

एका अध्यक्षावर सिनेमे करतात. त्यात अध्यक्षाच्या चिंधड्या उडवलेल्या असतात.

अमेरिकेत राजकारण ही पवित्र गाय मानली जात नाही. ■

डॉ. प्रतिभा जाधव
सामाजिक कार्यकर्त्या

आसवांची ही दिवाळी... स्वप्न उद्याचे त्यांच्या भाळी

कोरोनानंतर यंदा दोन वर्षांनी दिवाळीत सर्वत्र आनंदाचं-उत्साहाचं वातावरण भरून राहिलं आहे. प्रत्येक जण या दिवाळी सणाला सामोरा जायला उत्सुक आहे. पण समाजातील प्रत्येकाच्या घरी हा आनंद-उत्साह आहे? कोरोना काळात ज्यांचे नवरे वारलेत, अशांच्या घरी तर यंदाही दुःखाचीच दिवाळी असणार आहे. परिणामी दिवाळी असून त्यांचं घर यंदाही अंधारातच असणार आहे. आपण त्यांचा हा अंधार दूर करू शकतो का ?

आपल्याकडे सण उत्सवांचे एक वेगळे आकर्षण आहे. मुळात भारतीय लोक उत्सवप्रिय आहेत. सणांचे शास्त्रीय आधार मानणारी जाणणारी एक पिढी होती, आता मात्र बदलणारे वारे सण-उत्सवांतही सोईच्या बाबींचा शिरकाव करू लागले आहेत, ही आजच्या काळाची शोकांतिका आहे. नवीन कपडे, गोड धोड, नातेवाईक एकत्र जमणे,

मौजमजा, नवीन खरेदी, प्रवास आणि धमाल असे साधारण पारंपरिक वातावरण घराघरांत असते. रोजंदारीवरील कुणी मजूर असो वा तालेवार धनाढ्य, सगळ्यांसाठीच सण म्हणजे आनंद आणि 'रोजमर्चाच्या जिदगीत' बदल, ताजेतवानेपण असते. प्रत्येक वर्षी सणांच्या नाना स्मृती जतन होतात. आता तर 'स्मार्टफोनमुळे' कित्येक क्षण कॅमेरात सहज कैद केले

जातात. 'रहे न रहे हम महका करेंगे...' अशी काही जादू त्या क्लिक्समध्ये असते.

स्मृती-आठवणी यांच्या रूपात माणसाला कालभ्रमणाचे एक वरदान लाभले आहे. गतकाळातील सणांची अमुक एक गोष्ट, पेहराव, घटना, फराळ, पाहुणे, बेरोजगारी, नाजूक बिकट परिस्थितीची धग, नवीन घरात झालेली पहिली दिवाळी, लग्नानंतरची वा साखरपुड्यानंतरची पहिली दिवाळी, पहिल्या अपत्यासह साजरी झालेली दिवाळी अशा अनेक बाबी आपल्या स्मृतिकोशात असतात. परदेशातील दिवाळी वा गावाकडची दिवाळी, मित्र-मैत्रिणींच्या सान्निध्यातली दिवाळी, सासरच्या गोतावळ्यातील दिवाळी ते अगदी कोरोनानंतरची पहिली दिवाळी इथपर्यंत आज हा प्रवास येऊन ठेपलेला आहे.

आज कितीतरी कुटुंबांत मागच्या दिवाळीला असलेले चेहेरे यात आहेत. कोरोना आला काय आणि काहीही कळायच्या आता माणसे घेऊन गेला काय!

"गेल्या वर्षी मालक होते, पीक जरा बरं आलं होतं म्हणून कधी नव्हं ते लै खूश व्हते. औंदा संगीचं लगीन जोरात करू म्हनले व्हते. पैसा नाय म्हणून शिक्षण अर्ध्यावर सोडलं असं जलमभर पोरीनं मन मारलं. कधी कशाचा हट्ट नव्हता. संगीचा समजूतदारपणाचा आमच्या मालकाला अभिमानच व्हता. तिचं लगीन तरी चांगलं करून देऊ असं ठरवल्यालं, पण हा मुडदा कोरोना आला अन् साऱ्या घराची राखरांगोळी झाली बगा. मालकाच्या दवाखान्यासाठी जमीन एकाला लिहून दिली अन् मालकाला पैसा लावला. पण मालक वाचले न्हाईत. मालकाची सारी व्यवस्था पाहणारा एकुलता लेकही पाठोपाठ गेला आणि पाठी हे पांढरं कपाळ घेऊन संगीसोबत दुसऱ्याच्या शेतावर मजुरी करत मी दिवस काढतेय. आता लै येळा वाटतं, संगी

कोरोनामुळे दहा महिन्यांच्या संसारात तिचं आयुष्य एका टोकदार वळणावर उभं आहे. मानसिक शारीरिक फरफट होत गेली आणि तिचा गर्भपातही झाला. सासरच्या घरात वाटा मिळावा म्हणून ती कोर्टात लढतेय, ऐन दिवाळीत केसची तारीख आहे. आता कसला सण आणि कसली दिवाळी? दहा महिन्यांत होत्याचे नव्हते झालेय...

शिकली असती तर...? लग्न लावायलाही पैका नाही म्हणून तिचं ठरलेलं लग्नही मोडलंय. कोरोनाआधीची ती आमची सुखाची शेवटची दिवाळी होती बरस!" कोरोनात पती गमावलेल्या कांताबाई आपली वेदना बोलून दाखवत होत्या. मध्येच डोळ्याला पदर लावून आसवं टिपत होत्या.

प्रीतीची पाच आणि सात वर्षांची दोन्ही मुलं आजही बाबांची वाट बघताहेत. त्यांना अजूनही वाटतं- बाबा इतर दिवशी आले नाहीत, पण दिवाळीला नवीन कपडे खूप फटाके खाऊ घेऊन नक्की येतील. दोघेही आईला सारखे भंडावून सोडत विचारतात, बाबा दिवाळीत नक्की येतील ना गं आई? प्रीती त्यांच्या ह्या प्रश्नावर निरुत्तर होत मुलांचे मन वळवत दुसरेच काही सांगू लागते. तरीही नाही ऐकलं तर चिडते. आपली आई अशी का वागते? त्या इवल्या जीवांनाही कळत नाही.

अमेय गेला तेव्हा उमा सहा महिन्यांची गर्भर होती. जेमतेम दहाच महिन्यांचा संसार. दोघेही उच्चशिक्षित, पण नोकरी नाही म्हणून कुठेतरी तात्पुरते काम

करून दिवस ढकलत होते. बाळाची चाहूल लागली आणि ओसाड आयुष्य त्यांना आता हवंसं वाटू लागलं. अमेय कोरोना लॉकडाऊनमध्ये होमगार्डमध्ये कोरोना योद्धा म्हणून कर्तव्यावर होता आणि तिथेच बंदोबस्तावर असताना त्याला कोरोना संसर्ग झाला. अमेयच्या सावत्र आईने बापाच्या निवृत्ती वेतनातील दमडीही उपचारासाठी दिली नाही आणि अमेय शेवटी उपचारविना वारला. वडील असते तर कदाचित ही वेळ आली नसती. आयुष्यभर संसार करून बायांना काही मिळत नाही; तू तर दहाच महिन्यांपूर्वी लग्न होऊन आली आहेस. तुझा नवरा गेला आता तुझं इथं काय उरलंय. असं शेवटचं बोलून सासूने तिच्यासाठी त्या घराचे दरवाजे कायमचे बंद केले आहेत. त्याच दरम्यान उमाची आईही या साऱ्या तणावात गेली. उमा कर्ज काढून, उसनवारी करत कोर्टात केस लढतेय. तिला राहत्या घरात वाटा पाहिजे आहे. दहा महिन्यांच्या संसारात तिचं आयुष्य एका टोकदार वळणावर उभं आहे. मानसिक शारीरिक फरफट होत गेली आणि तिचा गर्भपातही झाला. सासरच्या घरात वाटा मिळावा म्हणून ती कोर्टात लढतेय, ऐन दिवाळीत केसची तारीख आहे. आता कसला सण आणि कसली दिवाळी? दहा महिन्यांत होत्याचे नव्हते झालेय...

शोभा घरातून पळून आली आणि शेखरबरोबर आंतरजातीय विवाह केला. शेखरच्या घरच्यांनी तिला स्वीकारले नाहीच आणि माहेरचे दरवाजेही कायमचे बंद झाले होते. शेखर खासगी कंपनीत काम करत होता. अशात दोन वर्षांची मुलगी व सहा वर्षाचा मुलगा यांच्यासह सुखी संसार सुरू होता. कोरोनात शेखर गेला. सासरी-माहेरी थारा नाही. शेवटी एका सामाजिक संस्थेने त्यांना निवारा दिला. घरातली भांडीही तिला गुजराण करण्यासाठी विकावी लागली होती. यंदाची त्यांची दिवाळी आधारश्रमात असेल आणि

भरल्या डोळ्यांनी शेखरसोबतचे मागील सारे दिवाळसण शोभा आठवत जाईल. आता आधारश्रमच तिचं घर. डोईवरचं छप्पर गेलं, घर नाही आणि ज्याच्यावर जीवापाड प्रेम केलं आता तोही नाही. किती भकास असेल नाही तिची ही दिवाळी? आता तिच्या मुलांची सणाची संकल्पनादेखील आधारश्रमातच पक्की होत जाईल, कारण घरातली दिवाळी कळायला घर लागतं ना!

ते दोघे सुतारकाम करायचे, तो भारी उत्साही, जिंदादिल माणूस होता. स्वतःसाठी लवकर चप्पल घेणार नाही की कपडे, पण बायको अन् पोसणा मात्र गल्लीत उठून दिसले पाहिजेत त्याला. भागीदारीत खासगी उद्योगधंदा चालवायचा, पण गड्याला सामाजिक कार्याची आवड होती. दरवर्षी खूप सारा किराणा आणून फराळ बनवू लागायचा बायकोला. पिशव्यांत पॅक करून वाटून यायचा पाड्यावर, तांड्यावर अन् अनाथाश्रमात. म्हाताच्याकोताऱ्यांचे आशीर्वाद घ्यायचा, पाड्यावरले आदिवासी त्याची दरवर्षी आतुरतेने वाट बघायचे. धंद्यात बरकत यावी म्हणून रात्रंदिवस झटायचा. कारण अनाथ असलेल्या त्याने 'अभावाचे' टोकदार दुःख सोसलेले होते. धंद्यांतील भागीदाराला भावापेक्षाही अधिक जीव लावायचा. हा कोरोनाच्या संसर्गाने गलितगात्र असताना भागीदाराची बुद्धी फिरली आणि ह्याला फसवून तोच सर्वेसर्वा झाला. आज याची बायको-पोरं वाट बघतायत कुणी येईल का मदतीला? रोजगार शोधतायत घरातील चूल पेटावी म्हणून! ह्या दिवाळीत कदाचित ते कुणाच्या तरी घरून येणाऱ्या फराळाची वाट बघतील, त्या पाड्यावरल्या बांधवांसारखी! किंवा फराळच गोड लागणार नाहीये त्यांना. त्यांच्या आयुष्यात सध्या काळोख आहे चौफेर, तिथे रोषणाई कशी येईल?

कोरोनाच्या लाटेत अनेक कुटुंबप्रमुख कर्ते लोक गेले, घरातील स्त्रियांना

दगावलेल्या पुरुषांचे ना आर्थिक-व्यावसायिक व्यवहार माहीत होते, ना बँका-कागदपत्रांची प्रक्रिया! अगदी शिकलेल्या स्त्रियाही अनेक कामांसाठी नवऱ्यावर अवलंबून असत. व्यवहाराच्या दृष्टीने निरक्षर, आत्मविश्वासाचा अभाव, त्यामुळे ह्या अचानक कोसळलेल्या

बघा नं ही दिवाळी, किती रंगांची किती ळंगांची. किती कचडी किती काळोखी. किती नाना रूप आहेत तिची. कुणाच्या घरात रोषणाई तर, कुणाच्या घरात मिट्ट काळोख. कुणाच्या मनात आनंद-हर्ष तर, कुणाच्या मनात जखमांची ठसठस. कुणासाठी सोहळे असतात खास तर, कुणाचे उत्सवही भकास.

संकटाने त्या कोलमडून पडल्या. भीती-असुरक्षिततेच्या सावटाखाली गेल्या. तर काहींनी आलेली वास्तव परिस्थिती स्वीकारली. समोर अंधारवाट असली तरी

जगण्याची उमेद धरणाऱ्या, नियतीचा बोचक रक्तबंबाळ प्रहार झेलणाऱ्या, लेकरांसाठी आई आणि बाबा दोन्ही भूमिका खंबीरपणे निभवणाऱ्या सक्षम कोरोना विधवा महिलाही यात आहेत. त्यात पुण्याच्या रूपालीचा, नांदेडच्या प्रीतीचा, उस्मानाबादच्या मीनाचा,

पुण्यातील वनिता, नगरच्या वैशाली आणि इतर काही एकल महिलांचाही उल्लेख करावा लागेल.

तो असताना नटणारी, सजणारी, सतत उत्साही असणारी प्रिया यंदाही तशीच तयार होणार आहे. बाहेर वावरताना स्व-संरक्षणासाठी सारे सौभाग्यालंकार ती वापरते. त्याच्या जागेवर अनुकंपा तत्त्वावर काही दिवसांत ती रुजू होईल. एकुलता लेक कोरोनात दगावलेल्या वृद्ध सासू-सासऱ्यांचा ती आधार बनून राहतेय. तो असताना जशी व्हायची तशी यंदाची दिवाळी करणार हे निश्चित. कारण तरुण मुलगा म्हाताऱ्या आईबापाच्या डोळ्यांदेखत जातो, यापेक्षा मोठी यातना त्यांना कोणती असू शकते? घरात रितेपण भरून आहे आणि ते घर आता पूर्वीसारखं हसत नाही. ते तिला आता हसवायचं आहे..!

विद्या सासरी एकत्र कुटुंबात गावाकडे राहणारी आणि तो सैन्यात दूरच्या राज्यात. वर्षातून दोन-तीन वेळा घरी यायचा. गावाजवळ बदली व्हावी म्हणून प्रयत्न करत होता. पण

योग काही जमून येत नव्हता. तरी बरे या स्मार्ट फोनमुळे व्हिडिओ कॉलची सुविधा होती, म्हणून मुलांना मोठं होताना तो पाहत होता, बोलत होता. पत्र आणि टेलिफोनच्या काळात तर हे सुख नव्हतंच. शाळेत आज काय घडलं? हे सांगताना बाप जणू समोरच आहे असं पोराना वाटायचं, पण फोन ठेवताना मात्र बापाचा स्पर्श गालावर, कपाळावर व्हावा असं पोराना प्रकर्षाने वाटायचे; इथं तर स्मार्ट फोनलाही मर्यादा आहेच की! बापलेकांचा प्रेमसंवाद ऐकताना ती मोबाइलच्या स्क्रीनवर दिसणाऱ्या त्याच्या डोळ्यांत एकसारखी बघत राहायची. मुलं तरी आपल्या भावना बापाला भडाभडा सांगत, पण ती कशी व्यक्त होणार होती? फोन ठेवताना ती एवढेच म्हणायची, या लवकर तुमची वाट बघतोय आम्ही! यातच काय ते तो समजून जात असे. शेवटचा फोन झाला तेव्हा तो म्हणाला होता, या दिवाळीत येतोय नक्की. पंधरा दिवसांची सुट्टी मंजूर होईल असं वाटतं. तो असे बोलल्यापासून सारं घर आनंदात न्हाऊन निघालं होतं. कारण दोनच महिन्यांवर दिवाळी येऊन ठेपली होती. बाबा येणार असं पोरं गल्लीभर मित्रांना सांगत सुटली होती. कॅलेंडर बघून मुलं रोज दिवाळीला शिल्लक दिवस मोजत. एक एक दिवस कमी होताना त्यांच्या चेहऱ्यावरचा आनंद ओसंडून वाहत असे. दिवाळी पंधरा दिवसांवर आली होती आणि त्याची तब्येत बिघडल्याचा फोन आला. उपचार सुरू आहेत समजले. तरी मुलांना वाटत होते

शेवटचा फोन झाला तेव्हा तो म्हणाला होता, ह्या दिवाळीत येतोय नक्की. पण दिवाळी पंधरा दिवसांवर आली आणि त्याची तब्येत बिघडल्याचा फोन आला. उपचार सुरू आहेत समजले. तरी मुलांना वाटत होते बाबा उपचार घेऊन दिवाळीला घरी परतेलच. पण घडले ते सारे निराळेच! कोरोना संसर्गात तो न भेटता न बोलता निघून गेला होता.

बाबा उपचार घेऊन लवकर बरा होईल आणि दिवाळीला घरी परतेलच. पण घडले ते सारे निराळेच! कोरोना संसर्गात तो न भेटता न बोलता निघून गेला होता. दिवाळीचा वायदा त्याने पाळला खरा, पण त्याच्याऐवजी आले ते त्याचे शव! तो गेला ती दिवाळी सुनी होती. घर पूर्ण अंधारात होतं. यंदा तो जाऊन दोन वर्षे होतील. मुलं दिवाळीचं चुकूनही नाव काढत नाहीत. कारण दिवाळी म्हणताच मुलांना दिवाळीच्या दिवसात सरणावर विसावलेला बाप दिसतो. अलीकडे त्या घराला कोणताच सण नको वाटतो.

बघा नं ही दिवाळी दिवाळी किती रंगांची किती ढगांची. किती करडी किती काळोखी. किती नाना रूपं आहेत तिची. कुणाच्या घरात रोषणाई तर, कुणाच्या घरात मिट्टे काळोख. कुणाच्या मनात आनंद-हर्ष तर, कुणाच्या मनात जखमांची ठसठस. कुणासाठी सोहळे असतात खास तर, कुणाचे उत्सवही भकास. सण म्हणताच कुणासाठी सुखद शीतल जलधारा तर, कुणासाठी भावनांचा

कोंडमारा. कुणासाठी दिवाळी सुखाची जाणीव तर, कुणासाठी प्रिय माणसाची जीवघेणी उणीव! एवढ्या मोठ्या जगात प्रत्येकाची कथा वेगळी, प्रत्येकाची व्यथा न्यारी. वेदनांची जातकुळी भिन्न, गतस्मृतींनी कित्येक चेहरे शून्य-सुन्न!

थकलेले वृद्ध मायबाप उतार वयात आपल्याच मनाची समजूत घालत मनावर दगड ठेऊन आला दिवस जगतायत. विधवा आयाबाया व्यक्तिगत दुःख पचवताना भाऊबंदकीलाही तोंड देतायत. आपल्या हिशशासाठी लढतायत, मुलांची समजूत घालून थकतायत. घरांचे हसे थकलेत. रोजगाराची खात्री नाही. कागदपत्रांसाठी सरकारी कार्यालयांमध्ये नियमित खेटा घालून वैतागल्या आहेत. नवऱ्याच्या विमा रकमेवरही नातेवाईकांच्या नजरा. कितीतरी विधवांकडे 'आपलीच मालमत्ता' म्हणून बघणारे विकृत लोकही आहेतच. असं सारं दुःख पचवून सामाजिक कार्यकर्त्यांच्या सहकार्याने, शासनाच्या नाममात्र मदतीमुळे काही महिला तग धरून आहेत. अनेक क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणात आर्थिक उलथापालथ होत असते, एकल महिलांविषयक योजनांतही अद्यावतीकरण होणे आवश्यक वाटते. काळ हेच प्रत्येक जखमेवर औषध असते हेच खरं. शेवटी जगणे कुणासाठी थांबत नाही, फार फार तर रेंगाळते एवढेच! ■

डॉ. गिरीश जाखोटिया
अर्थतज्ज्ञ आणि
उद्योजक

पुढची तीन दशके शेतकरी, छोटे उद्योजक व कामगारांची!

येणारी तीन दशके ही 'शेतकरी-उद्योजक-कामगारां'ची असली तरी या तीन घटकांना त्याचे फारसे गांभीर्य आलेले नाही. अमेरिका, ब्रिटन, फ्रान्स, जपान सारख्या प्रगत देशांत याबाबतीत थोडीफार जागरूकता आहे. पुढील तीन दशकांचा उत्तम उपयोग करायचा असेल तर या तीन घटकांना स्वतःचे संघटन उभे करण्यासोबतच आपापसातील व्यावहारिक सहकार्य वाढवावे लागेल. बहुतेक देशांमधील शेतकरी हे जागतिकीकरणाच्या रेट्यामुळे व वातावरणीय बदलांमुळे संघटित होऊन आपापले दबाव गट हळूहळू तयार करताहेत. भारतातील परिस्थिती याबाबतीत बऱ्यापैकी निराशाजनकच आहे. शेतकरी, छोटे उद्योजक व कामगार जर सहकारी ढाच्याद्वारे एकत्र आले तर ते आपापसातील सहकार्य व साहचर्य वाढवू शकतील आणि मग भारतातील 'शेतकरी-उद्योजक-कामगारां'ना स्वतःच्या उत्थापनाचा मार्ग सापडेल!

नमस्कार मित्रांनो! जागतिक व्यापाराच्या संघटनेची तीन दशके साधारणपणे संपत आलीत. परंतु जागतिक व्यापार संघटना (जाव्यासं-WTO) ही शिखरसंस्था आज वादविवादाच्या केंद्रस्थानी आहे. 'जाव्यासं' मुळे गेल्या तीस वर्षांत एकूण जागतिक व्यापार दुपटीपेक्षा जास्त वाढला, हे नक्की. यामुळे

जग जवळही आले. परंतु आज एकूण हिशोब करायला गेले तर असे दिसते की 'जाव्यासं'च्या गेल्या तीन दशकांत शेतकरी, छोटे उद्योजक व कामगारांचे फारसे भले न होता, नुकसानच (शोषण) अधिक झाले. काही चांगले अपवाद आहेत. उदाहरणार्थ- जर्मनीतील छोटे उद्योजक व अमेरिकेतील संघटित

शेतकरी अधिक सशक्त झाले. परंतु ज्यांना आपण 'ब्रिक्स' अर्थव्यवस्था म्हणतो (ब्राझील, रशिया, इंडिया, चीन व साऊथ आफ्रिका) यातील या तिन्ही घटकांची एकूण अवस्था ही फारशी चांगली नाही. फक्त 'संघटित कर्मचाऱ्यांचा थोडा अपवाद असू शकतो. संघटित असूनही अमेरिकी कामगारांना गेल्या वीस वर्षांत फारशी पगारवाढ मिळाली नाही. जपानी कामगार व शेतकरी 'जैसे थे' अवस्थेत आहेत, तर उद्योजक मात्र व्यापारी कोंडीत सापडलेत. चीनने 'जाव्यासं'चा पुरेपूर फायदा उचलला, परंतु चिनी शेतकरी बिकट अवस्थेत आहेत. चिनी छोटे उद्योजक हे कम्युनिस्ट पदाधिकाऱ्यांच्या मर्जीवर अवलंबून असतात. चिनी कामगारांमध्ये भवितव्याबाबत एक गंभीर अस्वस्थता आहे. मग गेल्या तीन दशकांत 'जाव्यासं'चा फायदा कुणाला झाला? तर मोठ्या अजस्र कंपन्यांना, त्यांच्या भागधारकांना व वरिष्ठ अधिकाऱ्यांना आणि महाकाय वित्तीय संस्थांना (आणि अर्थात त्यांच्या वारेमाप वाढीत हात धुऊन घेणाऱ्या राजकारण्यांना व सरकारी अधिकाऱ्यांना). चौदा परिणामकारक अर्थव्यवस्थांचा (ज्यांची संस्कृती, राजकीय रचना या भिन्न भिन्न आहेत) अभ्यास केल्यानंतर माझ्या लक्षात आले की यापैकी कुठेही सामान्य माणूस हा सुखी नाही. ८० ते ९० टक्के सामान्य माणसे म्हणजे- शेतकरी, छोटे उद्योजक व कामगार अर्थात शेउका (Farmers, small Entrepreneurs Workers = FEW).

मी माझ्या आगामी ग्रंथात माझी 'FEW Theory' मांडली आहे. येणारी तीन दशके ही निश्चितपणे शेतकरी, छोटे उद्योजक व कामगारांची असणार आहेत. अर्थात याची बरीच ठोस कारणेही आहेत. या तीन घटकांचा

अर्थकारणातील प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष सहभाग खूप कमी झाल्याने

जगभरातील अर्थव्यवस्थांचा संकोच होतो आहे. या संकोचाची चार मूलभूत कारणे अशी- १. सामान्यांची क्रयशक्ती घटल्याने वस्तू व सेवांची मागणी घटली. २. सामान्यांची बचत घटल्याने भांडवल उभारणी घटली व नवी गुंतवणूक घटली. ३. सामान्यांकडूनची खरेदी घटल्याने अप्रत्यक्ष कराची सरकारी कमाई घटली व अर्थसंकल्पीय तूट वाढली आणि ४. सार्वजनिक इन्फ्रास्ट्रक्चरचा उत्पादक उपयोग घटल्याने सार्वजनिक परतावाही घटला. या चारही कारणांबाबतीत वरच्या

२०% संपन्न लोकांनी फारसे काही केलेले नाही. यास्तव जगाच्या अर्थकारणाचा संकोच दूर करून जागतिक अर्थव्यवस्थेला पुन्हा योग्य मार्गावर आणण्यासाठी शेतकरी, छोटे उद्योजक व कामगारांचाच गांभीर्याने विचार करावा लागणार आहे. जागतिकीकरणाने फायदे दहापट वेगाने 'होयरे' घटक घेऊ शकले. 'नाहीरे' घटक त्या तुलनेत खूप दुर्लक्षणीय लाभ उठवू शकले, जो लाभ तीन दशकातील एकूण महागाईने जवळपास नष्ट केला. 'खऱ्या उत्पन्ना'चा (म्हणजे खऱ्या क्रयशक्तीचा) विचार केल्यास जागतिकीकरणाची मोठी किंमत 'शेउका' या तीन घटकांना मोजावी लागली. परंतु गेल्या आठ ते दहा वर्षांत जागतिक अर्थव्यवस्थेला जी उतरती कळा लागली आहे ती श्रीमंतांना व नवश्रीमंतांना

आता भीतीदायक वाटू लागली आहे. शेतकरी, उद्योजक व कामगार (शेउका) या तीनही समूहांची क्रयशक्ती आज मोठ्या दबावाखाली आहे. देशोदेशींचे हे तीनही घटक प्रचंड क्षोभ बाळगून आहेत. सुरुवातीला साधारणपणे २०% लोकसंख्या असलेल्या मध्यमवर्गीयांच्या वाढत्या क्रयशक्तीच्या जोरावर बऱ्याच अर्थव्यवस्था वाढल्या, म्हणजे कंपन्यांचे भागधारक, वरिष्ठ अधिकारी व मोठे उद्योगपती हे मालामाल झाले. यांच्यापेक्षा थोड्या कमी दराने संघटित व सरकारी कर्मचारी सुद्धा संपन्न झाले. परंतु आर्थिक वाढीचे सातत्य टिकविण्यासाठी हे २०% लोक कसे पुरे पडणार? बरं, हेच लोक सामान्यांसोबत सार्वजनिक सेवांमधील व व्यवस्थांमधील सर्व सबसिड्यांचा तितकाच फायदा उचलत आलेत. म्हणजे राष्ट्रीय किंवा सरकारी यंत्रणेने उभे केलेल्या प्रचंड इन्फ्रास्ट्रक्चरला चालविण्यासाठी 'चालू उत्पन्ना'ची भरपाई (काही छोटे अपवाद वगळता) श्रीमंत व उच्चमध्यमवर्गीयसुद्धा पुरेशी करत नाहीत. थोडक्यात काय तर अर्थकारणातील सातत्य हे 'शेउका'ना उन्नत केल्याशिवाय शक्यच नाही.

वरचा हिशोब हा झाला फक्त राष्ट्रीय इन्फ्रास्ट्रक्चरचा. खाजगी क्षेत्राने बनवलेल्या वस्तू व सेवांचा व्यापार आणि त्यातील वृद्धी ही २०% सुखवस्तू लोक पुरी करू शकत नाहीत. प्रचंड वेगाने वाढलेल्या श्रीमंतीची चटक लागलेले ५% लोक हे म्हणूनच किमान सामाजिक व आर्थिक स्थैर्य मिळावे म्हणून हल्ली देशोदेशी स्थलांतर करताहेत. यांना यांचे भविष्य माहीत असल्याने आपल्या भांडवलासोबत (सांस्कृतिक बदलाची फिकीर न करता) हे लोक स्थलांतरातून आपला धोका कमी करण्याचा प्रयत्न करताहेत. परंतु गेल्या काही वर्षांतील भूराजकीय व भूसामाजिक बदलांमुळे हे स्थलांतरही सोपे राहिलेले नाही. बाकी राहिलेल्या ९५% संपन्न लोकांना आपापल्याच देशात राहायचे आहे

आणि संपन्नतेचा घटता दर स्वीकारत संभाव्य जनक्षोभास सामोरे जायचे आहे. काही वर्षे या लोकांनी 'शेउका'ना आर्थिक स्तरावर वर उचलण्यासाठी लागणारे प्रयत्न मान्य केले तर, यांच्या अर्थव्यवस्थांना दशकभराने स्थैर्य प्राप्त होऊ शकेल.

बहुराष्ट्रीय व अन्य कंपन्यांवर झाला आहे. बऱ्याच देशातील छोट्या उद्योजकांचे धंदे या कंपन्यांच्या प्रचंड आकारामुळे व प्रभावामुळे बंद पडले आहेत. यामुळे मोठा रोजगार बुडाला. भारताचाच फक्त विचार केला तर, वार्षिक एक कोटी

या १५% संपन्न लोकांपैकी किती लोक आपला आत्मकेंद्री विचार बाजूला ठेवत नि स्वतःच्या स्वार्थाला थोड्या कालखंडासाठी तिलांजली देत खऱ्या अर्थाने 'राष्ट्र उभारणी'त योगदान देतील, हा मोठा प्रश्न सध्या तरी अनुत्तरितच राहतो.

आता महत्त्वाच्या चर्चेकडे येऊ या. पुढील तीन दशके ही शेतकरी, छोटे उद्योजक व कामगारांचे का असणार आहेत? या प्रश्नाचे उत्तर आणखी खोलात जाऊन पाहू या. बहुराष्ट्रीय व अन्य मोठ्या कंपन्यांनी जगभरात उत्पादने केली, भागधारकांना भरभरून फायदा दिला, परंतु रोजगार निर्मिती पुरेशी केली नाही. स्थानिक पुरवठादारांना आपल्या दावणीला बांधून ठेवले. स्वतःच्या देशांना पुरेसा व योग्य करभरणाही केला नाही. भूराजकीय मानवनिर्मित समस्या व कोरोना सारख्या नैसर्गिक आपत्तींमुळे 'जागतिक पुरवठा साखळीत' मोठेच गतिरोधक निर्माण झालेले. याचाही गंभीर परिणाम

गेल्या तीन दशकांत 'जागतिक व्यापार संघटनेचा फायदा कुणाला झाला? तर मोठ्या अजस्र कंपन्यांना, त्यांच्या भागधारकांना व वरिष्ठ अधिकाऱ्यांना आणि महाकाय वित्तीय संस्थांना. चौदा परिणामकारक अर्थव्यवस्थांचा (ज्यांची संस्कृती, राजकीय रचना या भिन्न भिन्न आहेत) अभ्यास केल्यानंतर माझ्या लक्षात आले की यापैकी कुठेही सामान्य माणूस हा चुक्यो नाही.

विक्रीमागे बहुराष्ट्रीय कंपनी एक नोकरी (रोजगार) निर्माण करते. छोटा भारतीय उद्योजक वार्षिक पंचवीस लाख विक्रीमागे

किमान दोन नोकऱ्या निर्माण करतो. म्हणजे बहुराष्ट्रीय कंपनीच्या आठपट नोकऱ्या छोटा उद्योजक निर्माण करतो. आपला सर्व नफा तो पुन्हा इथेच गुंतवतो. बहुराष्ट्रीय कंपनीच्या आपला बराच नफा मायदेशी वा अन्यत्र गुंतवतात. छोटे स्थानिक उद्योजक व स्थानिक अर्थव्यवस्थेची सांस्कृतिक नाळ हे एकमेकांशी घट्ट जोडलेले असतात. स्थानिक अर्थकारणातील मरगळीशी व सामान्य जनतेच्या आर्थिक शोषणाशी बहुराष्ट्रीय कंपनीला फारसे देणेघेणे नसते. स्थानिक अर्थकारण, रोजगार व संस्कृती सोबतच छोटे उद्योजक व कामगार हे छोट्या शेतकऱ्यांशी जोडले गेलेत. वातावरणीय बदल, पाण्याची कमतरता, 'जाव्यास'चे गरीब शेतकऱ्यांबाबतचे दुटप्पी धोरण, कमी होणारा जमिनीचा कस, बहुराष्ट्रीय कंपन्यांद्वारे शेतीचे होणारे शोषण इ. अनेक कारणांमुळे स्थानीय शेतकरी आता जागे होताहेत व शेतीचे स्थानिक नेटवर्क खूप महत्त्वाचे ठरू लागले आहे.

'शेउका'ची क्रयशक्ती ही स्थानिक पुरवठा, स्थानिक बाजारपेठ व स्थानिक सेवानियोजनांमुळे सुधारणार आहे. या तिन्ही घटकांसाठी ही एक 'विन-विन सिच्युएशन' होऊ शकते. वाढता राष्ट्रवाद, चीन-रशिया-इराण-उ. कोरिया सारख्या देशांचे वाढते बेजबाबदार वागणे, नैसर्गिक ऊर्जेचे घटते साठे इ. गोष्टींमुळे जागतिक अर्थकारणातील परस्पर-विश्वास हा न्यूनतम पातळीला आज पोहोचला आहे. 'परस्परावलंबन' टाळता येणार नाहीच, परंतु तो कमी करण्याकडे हल्ली बऱ्याच देशांचा कल वाढतोय. विकसित देशांच्या वाढत्या नाकर्तेपणामुळे जागतिक मंदी व आर्थिक कुंठावस्थेत आम्ही घुसलो आहोत. दुसऱ्या बाजूला कच्चे तेल, धान्ये, औषधे, राहत्या जागा इ.चे वाढते भाव, खाजगीकरणाला अतिरेक व पुरवठा साखळीतील गतिरोधामुळे एकूण महागाई वाढली आहे. यामुळे

विकसित देश हे गरीब देशांची काळजी न करता अत्यंत मतलबीपणाने आपापले चलन, कर्जपुरवठा, अर्थकारणीय तूट, रोजगार, शेतकऱ्यांच्या सबसिड्या, व्यापारवृद्धी, ढोबळ राष्ट्रीय उत्पन्न इत्यादींची अधिकाधिक काळजी घेताहेत. यामुळेही स्थानिक अर्थकारणाला प्रचंड महत्त्व प्राप्त झाले आहे. वातावरणीय बदल, समुद्राची पातळी वाढणे, औद्योगिक सूज, सर्व प्रकारचे प्रदूषण, वाढती महागाई, इन्फ्रास्ट्रक्चर वरील वाढलेला प्रचंड ताण इ. कारणांमुळे मोठ्या शहरांचे महत्त्व कमी होते आहे. मध्यम व छोट्या शहरांकडे लोकांचा ओढा वाढतोय. एक नवा अर्थकारणीय ढाचा आता वेगाने आकार घेतोय. यास मी इंग्रजीत 'FEW Model' (Farmers, Entrepreneurs Workers' collaborative and cooperative structure) असे नाव दिले आहे. लोक आपल्या गरजा कमी करून, खर्च कमी करून, बचत वाढवून व सांस्कृतिक देवाणघेवाण वाढवून आपला आनंद वृद्धिंगत करू पाहताहेत. यासाठी 'स्थानीय परस्परावलंबन' आता वाढू लागले आहे. युद्धाचे मळभ, कोरोनासारखी नैसर्गिक संकटे, पाण्याचे व ऊर्जेचे दुर्भिक्ष, वाढती महागाई, बिघडलेली हवा आणि ह्रस्वलेले मानसिक स्वास्थ्य या गोष्टी 'शेउका' मधील नवे स्थानिक आश्वासक संबंध ठरवताहेत. बहुराष्ट्रीय व अन्य मोठ्या कंपन्या आणि श्रीमंत लोक आता 'शेउका'चे 'सामुदायिक सहजीवन' ठरवताना फारसे प्रभावी ठरणार नाहीत. भारतासारख्या देशात बहुजनांमधील याबाबतीतले जागरण (व म्हणून अस्वस्थता) वेगाने वाढते आहे.

येणारी तीन दशके ही 'शेउका'ची असली तरी या तीन घटकांना त्याचे फारसे गांभीर्य आलेले आहे असे वाटत नाही. अमेरिका, ब्रिटन,

येणारी तीन दशके ही शेतकरी-उद्योजक-कामगारांची असली तरी या तीन घटकांना त्याचे फारसे गांभीर्य आलेले आहे असे वाटत नाही. अमेरिका, ब्रिटन, फ्रान्स, जपान सारख्या प्रगत देशांत याबाबतीतली जागरूकता वाढते आहे, परंतु ते सुद्धा तुटकपणे. पुढील तीन दशकांचा उत्तम उपयोग करायचा असेल तर या तीन घटकांना स्वतःचे संघटन उभे करण्यासोबतच आपापसातील व्यावहारिक सहकार्य वाढवावे लागेल.

जाती व राजकीय विचारधारांनी इतके विभागलेले आहेत की यांचे 'आर्थिक संघटन' हे खूपच दुरापास्त वाटावे. ब्राझील, इंडोनेशिया, अर्जेन्टिनासारख्या विविध राजकीय प्रणालींच्या देशातील कामगारांचे घडणारे संघटन म्हणूनच आता आश्वासक जरूर वाटते. बहुतेक देशांमधील शेतकरी हे जागतिकीकरणाच्या रेट्यामुळे व वातावरणीय बदलांमुळे संघटित होऊन आपापले दबाव गट हळूहळू तयार करताहेत. भारतातील परिस्थिती याबाबतीतली मात्र आजही बऱ्यापैकी निराशाजनकच आहे. जातिभेद, अंधश्रद्धा व आर्थिक निरक्षरतेमुळे जराजर्जर झालेले शेतकरी राजकारण्यांना स्वतःचा उपयोग करू देतात. परंतु संघटनाचे अराजकीय

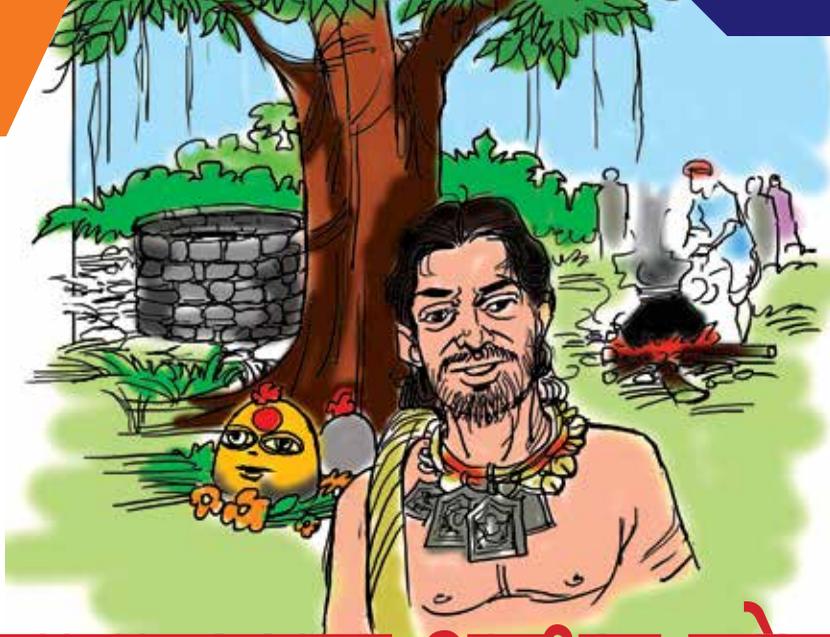

फ्रान्स, जपान सारख्या प्रगत देशांत याबाबतीतले जागरण वाढते आहे, परंतु ते सुद्धा तुटकपणे. पुढील तीन दशकांचा उत्तम उपयोग करायचा असेल तर या तीन घटकांना स्वतःचे संघटन उभे करण्यासोबतच आपापसातील व्यावहारिक सहकार्य वाढवावे लागेल. इतकी दशके यांचा 'छुपा' शोषक हा निष्पूरपणे संघटित राहिला व भविष्यातही राहिल. छोट्या उद्योजकांचे मात्र बलवान संघटनच नाही. यांचे 'चेंबर्स ऑफ कॉमर्स' फारसे प्रभावी ठरलेले नाहीत. असंघटित कामगार तर भाषा, प्रांत,

महत्त्व त्यांना अजूनही कळत वा पटत नाही. शेतकरी, छोटे उद्योजक व कामगार जर सहकारी ढाच्याद्वारे एकत्र आले तर ते आपापसातील सहकार्य व साहचर्य वाढवू शकतील. अमेरिकेतल्या याच तिन्ही घटकांनी आता एकत्र येत तेथील अजस्र कंपन्यांना व त्यांच्या राजकीय आश्रयदात्यांना विनम्र बनवायला सुरुवात केली आहे. भारतातील 'शेउका'ना स्वतःच्या उत्थापनाचे एक नवे समग्र तत्त्वज्ञान देण्याची आता अत्यंत मोठी गरज आहे! ■

समीर गायकवाड
लेखक

गावाकडच्या अद्भुत गोष्टी

माणूस कितीही शहरांत राहिला, तरी त्याला कायमच कधीकाळी गावाकडे पाहिलेल्या, अनुभवलेल्या गोष्टी साद घालत राहतात. गावाकडच्या अशाच काही चित्तचक्षुचमत्कारिक घटितांच्या जागवलेल्या आठवणी...

आखाडात मरीआई आणि म्हसोबाचा रुबाब असतो. तोंडाला शेंदूर फासून अभ्राणात मिरवणाऱ्या पोतराजालाही भाव चढतो. सतराशेसाठ रुढी परंपराच्या डबक्यात लोळणाऱ्या सकल समाजाला आखाड ही पर्वणी असते. ग्रामीण भागात याच्या जोडीला आणखी एक पात्र जोमात असते ते म्हणजे 'साती आसरा'. हे पात्र जरा हॉरर कॅटेगरीत मोडणारे आहे. याची खानेसुमारी स्त्री पिशाच्चात (?) केली गेलीय.

आत्म्याला आणि भूताला लिंग असते का असा खोचक सवाल आपल्या लोकांना पडत नाही. साती आसरा या अप्सरारूपी हडळीच आहेत असं अजूनही अज्ञानात खोल बुडालेल्या समाजाला वाटते. स्त्री पिशाच्च प्रकारामध्ये हडळ या नावातच एक जरब आहे नुसत्या उच्चारानेही काही भोंगळ लोकांना कापरे भरते. जिथे जिथे जलाशय असतात, तिथे तिथे साती आसरा (जलदेवता/ अप्सरा/ हडळी) असतात, अशी लोकधारणा आहे. खरे पाहता साती आसरांच्या भासाची साधी गणिते आहेत. आत्यंतिक शांततेपायी विहिरीत रात्रीच्या वेळी हमखास इको साऊंड येतो, विहीर जितकी खोल तितका आवाज जास्त घुमत जातो.

विहिरींच्या काठालगत लिंब, जांभूळ, वड, पिंपळ, अशोक अशी झाडे हटकून असतात. वारं बेफाम वाहिलं की यांच्या पानांपानातून तऱ्हेतऱ्हेचे आवाज येतात हेच आवाजात विहिरीच्या खोलगटपणामुळे वेगळ्या परिमाणात ऐकू येतात. याच दरम्यान विहिरीजवळून रात्रीच्या वेळी कोणी आंगंतुक जात असेल तर त्याच्या डोक्यात आधीच भीतीचा पगडा बसलेला असतो तो किंचाळतच सुटतो. मग प्रत्येक जण आपापल्या परीने त्यात तिखटमीठ लावून भर घालून सांगून लागतो आणि त्या विहिरीत साती आसरा असल्याचा शोध लागतो.

अगदी या दशकापर्यंत सासुरवाशीण स्त्रियांना विहिरीत, आडात ढकलून मारण्याचे प्रमाण मोठ्या आकडेवारीत होते. याशिवाय असाध्य रोगाने ग्रासलेल्या स्त्रिया त्यांचा दवाखाना नीट न केल्यामुळे विहिरी जवळ कारायच्या ते वेगळंच. एखादी आई आपल्या पोराबाळांना घेऊन जीव द्यायची त्याची तऱ्हा अजून वेगळी आहे. विहिरीत कुण्या बाप्याने जीव दिल्याचे क्वचित समोर येते.

जुन्या काळी आडरस्त्यात अशा विहिरीत अनेक बायकांचे बळी गेले. मग त्यांचे मुडदे तरंगून वर येऊन कुणाच्या नजरेस पडू नयेत यासाठीही साती आसराची भीती

खूप कामी यायची. दळणवळणाची साधने शून्य असायची आणि लोकांच्या मनातल्या भीतीने अशा विहिरीकडे कोणी फिरकत नसे त्यामुळे मृतदेह पार फाटून तुटून गेल्यावर तो प्रकार ध्यानी येई. कुणाची कोण त्यात मरून जायची ते उमजत नसे. मग त्या विहिरीतल्या मृत बाईची जरब आणखी वाढे.

आमच्या गावाकडे कोष्ट्याच्या भल्या मोठ्या विहिरीत आजवर साताठ बायकांनी जीव दिलाय. काहींना ढकलून दिलेय तर काहींवर ती वेळ आणली गेली तर काही मोजक्याच बायका अशा होत्या की ज्यांनी सासुरच्या त्रासास कंटाळून जीव दिला. मात्र हे सगळे मृत्यू एकाच वर्गवारीत नोंदले गेले आणि वरती मल्लिनाथीही झाली की, कोष्ट्याची विहीर बायकापोरींना आत खेचते! तर अशा पद्धतीने 'अमुक तमुक विहीर बाया ओढती' असे सांगायला बापे सर्रास मोकळे होतात.

खऱ्या साती आसरा विहिरीत नसून पुरुषी समाज रचनेच्या उतरंडीत दडून बसल्या आहेत. साती आसरांची पूजा डोळे दिपवणारी असते. त्यासाठी बऱ्यापैकी पैसा, वेळ आणि श्रम खर्च होतात. घरातल्या बाईचा नैवेद्य करून पिड्डा पडतो. माणसांच्या खादाडीच्या सोयीनुसार काही भागात मांसाहारी नैवेद्यही केला जातो. आधी भीतीचे दुकान मांडायचे आणि नंतर त्यातून स्त्रियांची पिळवणूक करायची हा यातला ठळक मुद्दा. जनतेच्या मनातील भीतीचा फायदा घेऊन लोक एखाद्या चांगल्या स्त्रीला भूत पिशाच ठरवून वा जादूटोणा करणारी ठरवून मरेपर्यंत मारतात. एखादी मानसिक संतुलन बिघडलेली मुलगीसुद्धा याची बळी ठरते. विशेष बाब म्हणजे आषाढ सरला की उकिरड्याजवळचे म्हसोबा आणि मरीआई अपूजनीय होतात. त्यांना नैवेद्य घेऊन येणारे रोडावत जातात. कुत्री देखील तिथे पाय वर करून जातात तर पाण्यात साती आसरा वर्षभर आराम करतात. इकडे पोतराज मंडळी अन्नाला महाग

होतात. एखादा पडका वाडा, नदी, डोह, ओढा, विहीर, तळी यासारख्या पाण्याच्या ठिकाणी साती आसरा राहतात असं अजूनही खेडोपाडी मानलं जातं. ही एक भयंकर अंधश्रद्धा आहे.

जे लोक साती आसरांची बाधा झाल्याचा दावा करतात त्यांना बांगड्यांचा आवाज, बाळ रडण्याचा आवाज येणे असे भास होतात. काहींना बऱ्याच वेळा केस जळल्याचा वास येतो. वास्तवात हा सारा मनाचा खेळ असतो.

आसरा हा शब्द अप्सरा या शब्दाच्या अपभ्रंशातून तयार झाला आहे. या आसरांना दृश्यमान होण्याची हौस नसते असे सांगितले जाते. फक्त झपाटणे हा प्रकार दिसतो. निपुत्रिक स्त्री, जिवंतपणी जेवण न मिळाल्याने उपाशी राहणाऱ्या स्त्रिया, जेवणाची प्रचंड आस असणाऱ्या स्त्रिया यांची या प्रकारात लोक गणना करतात.

गंमत म्हणजे आपल्याकडे 'निपुत्रिक' हाच शब्द रुढ आहे, 'निकन्धिक' असा शब्द आजवर तरी मी वाचला नाही. असो. तर निपुत्रिक पुरुषाला मात्र अशी कुठली बाधा कधीच कशी काय होत नसावी याचे शास्त्र काही केल्या कळत नाही! काही लोक तर याची पुढची पायरी गाठून सांगतात की, साती आसरा हा प्रकार पवित्र (!) आहे त्यामुळे यांना फक्त झपाटणे इतकेच माहीत आहे.

हा प्रकार झाल्यानंतर स्नान करून येताच डोळे लाल भडक होणे, जबर विस्मरण होणे असे प्रकार होतात अशी अंधश्रद्धा आहे. वास्तवात संशोधकांच्या मते पुरातन काळी याचे स्वरूप मातृसत्ताक आदिम निसर्गपूजनासारखे होते जे कालौघात भ्रष्ट करून विद्रूप केले गेले. यांची संख्या सात आहे असे म्हणतात म्हणून यांना साती आसरा म्हटले जाते. भरीस भर म्हणजे या साती आसरांना एक भाऊ असल्याचे मानले जाते. त्याचे नाव 'झोर्टिंग' असे सांगितले जाते. प्रसूतीनंतर लगेच मृत्यू

पावलेल्या स्त्रिया, रजस्वला, विधवा स्त्रिया यांना साती आसरा झपाटून टाकतात आणि विहिरीत बोलावून मारतात असं आजही समजलं जातं. बाईला जिवंतपणे पाण्यात ढकलून ठार मारण्यासाठी किती मोठं कुभांड आपल्या लोकांनी रचलं आहे याची या सर्व प्रकारावरून कल्पना येते.

विशेष गोष्ट म्हणजे आता मध्यम आणि मोठ्या आकारांच्या शहरात देखील आखाडपूजेचे स्तोम वाढताना दिसू लागलेय. शिकले सवरले लोक देखील वाजत गाजत यात सामील होताना दिसताहेत. गळक्या परंपरांचे मडके डोक्यावर वाहणारा आपला समाज कधी शहाणा होणार याचे नेमके उत्तर काही केल्या मिळत नाही हे खरेच आहे.

***

खेड्यांनी मातकटलेल्या रस्त्यांच्या कडेने घराघरातून वाहणारं मोरीचं पाणी उघड्या गटाराला मिळते जिथं माशा अन डास चिलटांचे स्वतंत्र विश्व असतं. गावाला फेरी घालत हे गटार गावातल्या ओढ्यापाशी जाते. दरसाली ओढ्याला वरुणराजाच्या कृपेनुसार वेगवेगळे रुपडे मिळते. 'ओढ्याजवळच्या हिरव्याजर्द पानवेली म्हणजे गावातल्या मेलेल्या माणसाचेच झाडातले जल्म' असे लहानपणापासून ऐकलेले. त्यामुळे त्या पानवेलींची पाने कोणी तोडत नसत. या समजाला दृढ करणारे कारणही तसेच असते. बहुतेक गावात स्मशानभूमीसाठी वेगळी रुक्ष जागा नसते. अजूनही बऱ्याच गावांत कुठे मयत झाली तर त्याचे क्रियाकर्म ओढ्यापाशी होते. गावातली घाण अन पावसाचे दान पोटात घेऊन नदीला मिळणारा ओढा गावातली माणसे देखील आधी त्याच्या मातीतल्या कणाकणात कालवतो अन मग आपल्या पोटाशी धरून नदीला घेऊन जातो. मग ती चंद्रभागा असते नाही तर गोदावरी, कृष्णा, पंचगंगा. पण तिचे पाणी आपल्याला समिंदराला नेते अशी धारणा.

खेड्यांतील पूर्वीची बायकापोरींची नावे

म्हणजे जणू नदीची रूपे असत- कालिंदी, कावेरी, चंद्रभागा, यमुना, सरस्वती, गंगा, नर्मदा, भीमा, गोदावरी, सावित्री, कृष्णा अशा किती तरी नद्या घरोघरी जन्म घ्यायच्या! काय कारण असेल बर यामागचं?

खेड्यांमधली पिकली पानं सांगतात की, नदी म्हणजेच बाईमाणूस, नदी म्हणजेच आई अन् नदी म्हणजेच मुलगी, बहीण! माणूस मरतो तेव्हा गावकुसाच्या ओढ्यातून त्याची राख अस्थी पंचक्रोशीला वेढा घालून कधी चिखलाच्या तर कधी खळाळत्या पाण्यातून नदीला जाऊन मिळते. नदी ती आपल्या पोटाशी धरते, आपल्या शेकडो हजारा पिढ्या नद्यांनी पोटात घेतल्यात, नदी हीच आपली माय! म्हणून घरात पोर जन्मली तर तिचं नाव स्वाभाविकतः नदीच्या नावावरून ठेवलं जायचं! हे भोळेपण अतिशयोक्तियुक्त असले तरी त्यातला सच्चेपणा अगदी अस्सल होता, अगदी नदीच्या निर्मळ मनासारखा!

गावोगावच्या ओढ्यांना पाणी आलं की ते नदीत जाऊन मिसळतं, तिथून समिंदराच्या पोटात जातं. त्याच पाण्याची वाफ होऊन दरसाली पाऊस पडतो आणि ओढ्याच्या काठी असलेल्या पानवेली तरारून फुलतात. या वेलींवरची पाने फुले म्हणजे आपले पूर्वज जे पुन्हा आपल्या भेटीला आलेत अशी धारणा गावाकडे असते. त्यामुळे ओढ्यातील पानवेली तोडल्या जात नाहीत.

यंदा पावसाने चांगलाच जोर पकडलाय, ओढ्यातलं पाणी तुफान वाढलं असेल, पानवेली न्हाऊन स्वच्छ लखलखीत झाल्या असतील. पानाफुलांच्या देठाशी आणि पाण्याच्या प्रवाहाशी असणाऱ्या काही गावश्रद्धा अगदी भोळसट कालबाह्य असल्या तरी त्यातलं सत्व जगण्याचं आणि प्रेमाचं होतं हे कधीही नाकारता येणार नाही.

***

खेड्यांत धुळवडीचा दणका भारी असतो. आदल्या दिवशीच्या होळीचा आर विझत आलेला असला तरी त्यात विस्तवाचे निखारे

आमच्या गावाकडे कोष्ट्याच्या भल्या मोठ्या विहिरीत आजवर साताठ बायकांनी जीव दिलाय. काहीना ढकलून दिलेय तर काहीवर ती वेळ आणली गेली तर काही मोजक्याच बायका अशा होत्या की ज्यांनी सासरच्या त्रासास कंटाळून जीव दिला. मात्र हे जगळे मृत्यू एकाच वर्गवारीत नोंदले गेले आणि वरती मल्लिनाथीही झाली की, कोष्ट्याची विहीर बायकापोरींना आत खेचते!

असतात, त्या निखान्यांवर पाण्याने भरलेली घरातली पातेली, हुंडे ठेवले जातात. मग पाणी किंचित कोमट होतं. त्याच पाण्याने राहिलेला आर विझवला जातो. चांगला रंगड चिखल केला जातो. उरलेलं गरम पाणी घरी नेलं जातं. या पाण्याला विशेष गुणधर्म असतो अशी एक जुनाट बात यामागे असते. दरम्यान घरोघरी लाल रश्याचा बेत होतो. पूर्वी हरेक घरी चुली असत तेव्हा अख्ख्या गावात पिसाळलेल्या वासाचा जाळ व्यापून असे. आता सिलेंडर महाग झाल्याने पुन्हा सरपण आणि चुली दिसू लागल्यात, मातीचा लेप लावलेल्या पातेल्यात आधण ठेवलं जातं. सकाळीच पडलेले वाटे रटरटून शिजतात. जमेल तसे घसे 'ओले' होतात. ताटं वाढली जातात. बुझीत कांदा फुटतो, करकचून लिंबू पिळले जातात. नाकातून पाणी येईपर्यंत तिखट जाळ रस्सा भाकरीचा कुस्करलेला काला दाबून हाणला जातो. पोटं तटतटून गेली की वेशीपाशी पसरलेल्या होळीच्या चिखलात मस्ती सुरू होते. पार एकमेकाला लोळवून अंगाखांद्यांवर चिखल लेपला जातो. हौसे-गवसे-नवसे त्या चिखलात पाणी ओतत राहतात. चिखल

काही केल्या हटत नाही. गावकीचे एकेक जथे येत राहतात. वरच्या खालच्या आळीतले मधल्या गल्लीतले सगळेच येतात, कचकून शिवा हासडल्या जातात. काहींची बाचाबाचीदेखील होते, काही हमरातुमरींवर येतात मग केसाची चांदी झालेली गावातली जुनी शिसवी लाकडं मधी पडतात आणि तंटा वाडू देत नाहीत. काहींची जुनी भडास बाहेर निघते. पार सात पिढ्यांचा उद्धार केला जातो. मग शहाणी सवरती मंडळी त्यांचं भांडण मिटवून देतात.

कैक दिवसापासून एकमेकांच्या बांधावर कुन्हाडी परजणारे हात एकमेकाला चिखल लावतात. काहींची नशा इतके चढते की पायजामे फाडले जातात, सदऱ्यांचे हातुपे टरकावले जातात, फाटलेल्या कपड्यांची लक्करे विजेच्या तारांवर नाहीतर वेशीतल्या पिंपळावर भिरकावली जातात. काही तराट झालेली दोनचार जण तिथंच लोळत पडतात. उन्हे वरकड होतात आणि वेस ओस पडते. दिवसभराच्या कामाने थकलेल्या बायका माजघरात पाठ टेकतात तर कर्दमल्या अंगाने घरात शिरलेली पुरुष मंडळी न्हाणी घाण करून बायकांचं काम वाढवून ढेलजेत निजायला मोकळी होतात. दिवस कलण्याच्या बेतात आला तरी जांभया जारी असतात, नंतर घरोघरच्या गड्यांचं घोरणं हळूहळू आकसत जातं. पडवीवर चुळा भरून माणसं ताजीतवानी होतात. सांजप्रहरी मंदिराच्या कळसाला स्पर्श करून दर्गाच्या मिनारांहून केशरी प्रकाश किरणे तिरपी होत लयाला जातात. वेड्या वाकड्या भरगच्च झाडांच्या सावल्या मातीत विरून जातात. पाखरांची किलबिल अन् गार्थींच्या गळ्यातल्या घंटांचा नाद एकजीव होऊन आसमंतात घुमत राहतो. पाकोळ्या सांदीत विसावतात, आपापल्या फटीत कपारीत पारवे निश्चल होऊन जातात.

काहीशा आळसावलेल्या पावलाने अंधार गावात शिरतो, वेशीपाशी

पारावर बसलेल्या कष्टकऱ्यांच्या गप्पा कान देऊन ऐकतो. जुनी माणसं आजच्या दिवशी एकेक तंटे बखेडे कसे निकाली निघाले याचे गणित मांडू लागतात. कुणी एक भावनावश झालेला फाटक्या धोतरातला जीव भाऊबंदकी संपल्याचे कबूल करू लागतो, अंधाराचे डोळे पाणवतात !

रात्र गडद होत जाते. गाव गाढ झोपी जाते. देवळाच्या गाभाऱ्यातले विठू रुखमाई मंदिराच्या पायऱ्यांवर येऊन बसतात, ओलेल्या डोळ्यांनी गावाचं प्रेमळ स्वरूप अंतःकरणात साठवतात.

खरे तर धूळवडीचा दिवस हा दंगामस्तीचा, शिव्या देण्याचा असं एक समीकरण जनमानसात रुजवलं गेलंय. पण वास्तव तेव्हादेच नाही. या निमित्ताने मनातला विखार बाहेर काढण्यास प्रोत्साहित केलं जातं, माणसांची मने रिती केली जातात, सगळे कढ रिकामे केले जातात मग उरतो तो एकच तोंडवळा ! तो म्हणजे आपुलकीने सद्गदित झालेल्या माणुसकीचा! ज्यायोगे तुटलेली मने जोडली जातात!

खरे तर यामागे गावजीवनाचे काही आडाखे आहेत, माणूसपणाचे काही इंटरस्टिंग धागे आहेत!

चैत्र येतो आणि जमिनीतलं पाणी घटू लागतं, वैशाख वणव्यात पाण्याची मोठी टंचाई होते. गुरांना चारा उरत नाही. सरत आलेली कामे डोंगराएवढी वाटू लागतात. शेतीतली औजारं आणणं एकट्या दुकट्याला झेपत नाही. कुठल्या न कुठल्या कामासाठी सायड करावी लागतेच! कशाची ना कशाची नड पडतेच! मग आठवतो तुटलेला माणूस, गमावलेला माणूस, दुरावलेला माणूस! म्हणूनच धूळवडीच्या दिवशी मने सांधली जातात. नात्यातली वीण घट्ट केली जाते.

मात्र ही धूळवड आता इतिहासजमा झालीय. आता माणसं मनातली गोष्ट बोलून दाखवत नाहीत.

घुमनघुस्की झालीत. डूख धरून बसतात. मिटवून घ्यायला दोन पावलं मागं सारायला क्वचित कुणी तयार असतो. ज्याला त्याला मीपणा आलाय! आजही वेशीतल्या होळीच्या आरात चिखल होतो मात्र तिथे आता मने जुळत नाहीत, नुसता राडा असतो. ती धुळवड केव्हाच मातीत मिसळलीय.

गावाकडं आता धुळवडीला खूप मोठे बेत केले जातात. घमेले भरून मटणाचे वाटे शिजतात, त्यातलं जुनं सत्त्व खूप आधीच उतू गेलंय! पूर्वी होळीची पुरणपोळी खूप गोड लागायची. आताही गोड लागते मात्र त्यातला गोडवा कमी झालाय, कारण माणसं कडवट होत चाललीत.

***

आमचं घर जरी सोलापूरमध्ये असलं तरी सगळी ओढ गावाकडच्या घराची, रानातल्या मातीची अन् गावाकडच्या माणसांची असते. इथे शहरांत कित्येकांनी लाखोत वा कोटीत घरे बांधलीत, पण पुढच्या पिढीला मोकळं ढाकळं अंगण दाखवायला ते गावाकडेच घेऊन येतात. इथे शहरात सूर्य आग ओकू लागतो तेव्हा नकळत ओढ्याजवळची आंबराई आठवते, भल्यामोठ्या बांधावरची एका रांगेतल्या बोरी बाभळी आणि चिंच निंब आठवतात.

हरेक गावात एक झाड असे असतेच ज्यावर सूरपारंब्या खेळण्यात अनेकांचे बालपण गेलेले असते आणि क्वचित एखादा पोरगा असा निघतो की तो मोठा झाल्यानंतरही आपलं शैशव शोधत पुन्हा पुन्हा त्याच झाडापाशी रेंगाळत राहतो.

गावाकडे कैक कुटुंबे राहत असली तरी गाव हे देखील एक कुटुंबच असते. गावाबद्दल अपार ओढ असण्याचं कारण म्हणजे तिथल्या जीवनाशी आपण तादात्म्य पावलेलो असतो. ही ओढ आईच्या नाळेसोबत रक्तात पाझरलेली असते जी कधी सरत नाही आणि पुरतही नाही! त्यामुळे गावाकडे जाताना कधी एकदा

गावच्या शीवेपाशी पोहोचतो असं झालेलं असतं.

काही वर्षांपूर्वी गावाकडे जाणारी जुनी सडक अरुंद होती, वाहतूक रहदारी खूप असायची. उगाच वाटत राहायचं की सालं आपलं गावच लवकर येत नाही. मात्र गावाकडून निघताना भुरगेशि रस्ता निघून जायचा, का नि कसे ते उमगत नसायचे.

मुनव्वर राणांचा एक शेर आहे - 'मंजिल करीब आते ही, एक पाँव कट गया और चौड़ी हुई सड़क तो मेरा गांव कट गया...' बऱ्याचदा आयुष्यात असंच घडतं.

आपण ध्येयाच्या जवळ पोहोचलेलं असताना आपला आधार गमावून बसतो, तद्गत रस्ता रुंद होऊन त्याचं रूपांतर चौपदरी सडकेत होतं, आपल्याला वाटतं चला, आता बरं झालं. गावाकडचा रस्ता आता लवकर उरकेल, मात्र प्रत्यक्षात सडक मोठी होताना सडकेलगतचं गाव त्यात लोप पावलेलं असतं. रुंद झालेल्या विशालकाय रस्त्यांनी अशी कित्येक गावं खाऊन टाकलीत.

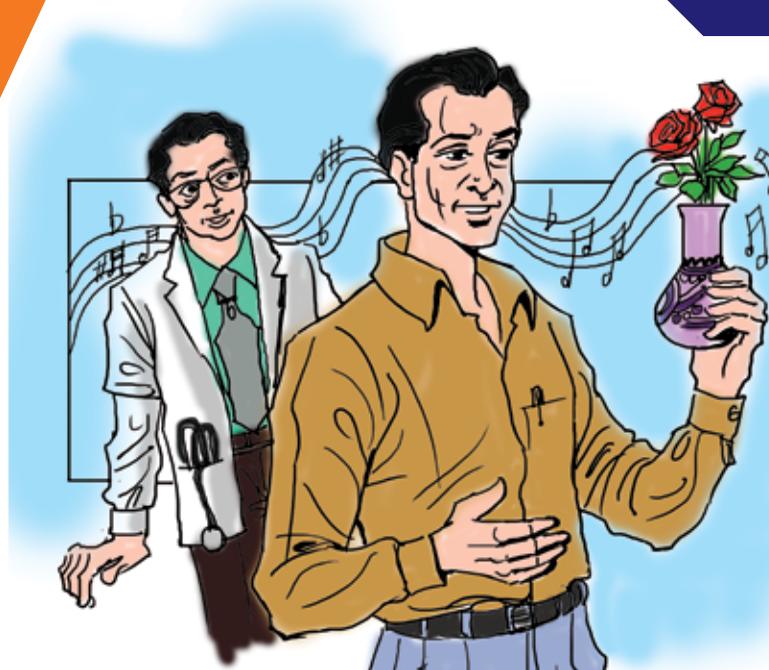
गावात अजूनही कैक वाटा मातीच्या दगड धोंड्याच्या बरड मुरुमाच्या आहेत. मागच्या खेपेला गावाकडे गेल्यावर डोईवर चांदी झालेल्या लोचनाबाईला या वाटेबद्दल छेडलं. काळजाचा टक्का काढणारं उत्तर कानी आलं,

“हीच पायवाट बरीय बाबा. माती फुफुट्याची वाट आपलं माणूस जखडून ठेवती. जुन्या रस्त्यांच्या सडका डांबरी झाल्या अन् गावातली पोरं त्याच सडकंवरून शहराकडे निघून गेली ती कायमचीच! या वाटेवरली सुख दुःखं मंग परकी होत गेली रे!”

बोलताना तिने डोळ्याला पदर लावला आणि पाणी माझ्या डोळ्यांला आलं! ■

डॉ. रुपेश पाटकर
मानसोपचारतज्ज्ञ

डोळस असून आंधळा!

डॉ. पी यांना दिसण्यात काही प्रॉब्लेम नव्हता. पण जे दिसतेय त्याचा अर्थ काय हे मात्र त्यांच्या मेंदूला शोधता येत नव्हते. त्यांना रंग, कडा, आकार दिसत होते. पण हे सर्व मिळून काही अर्थपूर्ण बनते ते मात्र कळत नव्हते. आपल्याला दिसणाऱ्या गोष्टीतला अर्थ शोधण्याची त्यांच्या मेंदूची क्षमता काम देत नव्हती आणि आपण ती क्षमता गमावली आहे, हेच त्यांच्या गावी नव्हते... एका अनोख्या आजाराची कथा.

मी

एमबीबीएस झाल्यानंतर
इंटरनशिपसाठी गोवा मेडिकल
कॉलेज निवडले होते.

त्याकाळी आमच्या विद्यापीठात इंटरनशिपच्या बारा महिन्यांपैकी दोन महिने तुम्हाला आवडेल त्या विषयात काम करण्याची सोय होती. त्यातील एक महिना मी सायकियॅट्री विषय निवडला. त्यावेळी गोवा मेडिकल कॉलेजचे सायकियॅट्री डिपार्टमेंट पणजीतील आल्तिन्हो या टेकडीवर होते. पहिल्याच दिवशी ओपीडीत जायच्या आधी माझ्या सिनियरने पेशन्टची हिस्ट्री कशी घ्यावी, त्याच्या मानसिक अवस्थेची तपासणी कशी करावी या गोष्टी समजावून दिल्या. शारीरिक आजारांच्या तुलनेत मानसिक आजारांची तपासणी अनेक बाबतीत वेगळी होती. त्यातील एक मुद्दा तर मला खूपच विलक्षण वाटला. तो म्हणजे इनसाइट (insight). इनसाइट म्हणजे पेशंटला आपल्या आजाराची किती जाणीव आहे, हे तपासणे. सीनियर म्हणाला, 'काही पेशन्टना झिरो इनसाइट असते, म्हणजे आपल्याला आजार झालाय हेच त्यांना ठाऊक

नसते.' मी त्या क्षणपर्यंत असेदेखील असू शकते याचा विचारच केला नव्हता. आपल्याला ताप आला तर आपल्याला आपण ठीक नसल्याचे कळते. अपचन झाले तर कळते, पाय मुसगळला तर कळते. मी थोडा विचार केला, तेव्हा मला जाणवले की मला टेंशन आले तरी बरे नाही हे कळते, चिंता वाटली तर कळते, निराश वाटले तर कळते. मग ज्याला आजार आहे, पण त्याला बरे नाही असे वाटतंच नाही, असा पेशंट कसा असेल? मला त्याची कल्पनाच करता येईना. पण त्यादिवशी ओपीडीत सायकोसिसचे चार पेशंट पाहिले आणि मला हा मुद्दा पटला की आजारी असून आजारी नाही असे वाटणे म्हणजे काय.

नंतर मी सायकियॅट्री याच विषयात पोस्ट ग्रॅज्युएट होण्याचा निर्णय घेतला आणि मुंबईत गेलो. पण सायकोसिस वगळता इतर कोणत्या आजारात इनसाइट झिरो असेल याची कल्पना मात्र मला येत नव्हती. आमच्या डिपार्टमेंटमध्ये श्वेता म्हणून एक सायकॉलॉजिस्ट होत्या. माझ्या इनसाइटबाबतच्या कुतूहलासाठी

त्यांनी मला पहिल्यांदा ऑलिव्हर सॅक्स यांचे 'मॅन हू मिसटूक हिज वाईफ फॉर ए हॅट' असे लांबलचक नाव असलेले पुस्तक वाचायला दिले. त्यातील पहिल्याच कथेचे नाव पुस्तकाला देण्यात आले होते. मी ती पहिली कथा त्याच दिवशी वाचून काढली. ती एका संगीत शिक्षकाची कथा होती. एकदम अजब. मी अशी केस माझ्या त्यापूर्वीच्या मेडिकल शिक्षणाच्या काळात पाहण्याचे सोडाच, ऐकली देखील नव्हती.

डॉ. ऑलिव्हर यांच्याकडे त्या संगीत शिक्षकाला डोळ्यांच्या डॉक्टरकडून रेफर करण्यात आले होते. त्याला पाहताच त्याला काही आजार असेल असे वाटत नव्हते.

'काय म्हणता डॉ. पी? काय प्रॉब्लेम आहे?' डॉ. ऑलिव्हरनी विचारले.

'मला तर सगळे ठीक वाटतेय. पण आमची मंडळी म्हणतात की काही नजरेचा प्रॉब्लेम आहे. डोळ्यांच्या डॉक्टरना दाखवले पण त्यानाही काही आढळले नाही. आणि हा, नुकतेच डायबेटिस झाल्याचे कळले,' डॉ. पी म्हणाले. डॉ. पीची डॉक्टरेट संगीत विषयात होती.

'यांना बऱ्याचदा माणसे ओळखता येत नाहीत,' डॉ. पीच्या सौभाग्यवती म्हणाल्या.

'दूर असलेले ओळखता येत नाहीत का?'

'तसं नाही. जवळ असलेल्या व्यक्तीला देखील कधीकधी ओळखत नाहीत.'

'अनोळखी व्यक्तींच्या बाबतीत असं होतं का?'

'नाही. यांच्या विद्यार्थ्यांनादेखील हे ओळखत नाहीत.'

'त्यांना ते दुसरेच कोणी वाटतात का?'

'नाही.'

'स्मृती किंवा लक्षात राहण्यात काही प्रॉब्लेम आहे का?'

'नाही. ते आजही विद्यार्थ्यांचे आवडले शिक्षक आहेत. कोणताही राग, कोणतेही गाणे ते अचूक म्हणतात.'

'त्यांना वेळेचे भान राहते का? सकाळ आहे की दुपार आहे वगैरे?'

'अगदी व्यवस्थित.'

'आपण कुठे आहोत, ते

विसरतात का?'

'नाही.'

'डॉ. पी तपासणीच्या टेबलवर बसा,' डॉ. ऑलिव्हरनी त्यांची नेहमीची न्यूरॉलॉजिकल तपासणी केली. स्नायूंची ताकद, टोन, स्पर्शज्ञान, रिफ्लेक्स तपासले. ते सर्व नॉर्मल होते. त्यांच्या बोलण्यात कोणतीच विसंगती जाणवत नव्हती. छान हसतमुख व्यक्ती होते, डॉ. पी!

डॉ. ऑलिव्हर आपल्या खुर्चीत येऊन बसले. पण मिनिट होऊन गेले तरी डॉ. पी तपासणीच्या टेबलाजवळच घुटमळत होते. म्हणून डॉ. ऑलिव्हरनी कर्टन बाजूला केले. त्यांनी प्लांटार रिफ्लेक्स पाहण्यासाठी डॉ. पीना मोजे काढायला लावले होते. पण अजून डॉ. पीनी मोजे परत पायात घातलेच नव्हते.

'डॉ. पी, मी मदत करू का?'

'मदत? कशासाठी?'

'मोजे घालायला.'

'हो. मोजे.'

डॉ. पी स्वतःच्या पावलाकडे पाहत राहिले.

'मोजा...' म्हणून त्यांनी स्वतःच्या पावलाकडे हात वळवले.

'तो तुमचा पाय आहे. तो तिथे मोजा आहे. माझी फिरकी घेता का डॉ. पी?' डॉ. ऑलिव्हरनी विचारले.

डॉ. पी खळखळून हसले.

'हे अलीकडे असेच करतात. यांचा विनोद होतो आणि आमची दमछाक होते,' सौभाग्यवती पी म्हणाल्या.

'असेच म्हणजे कसे? जरा तपशीलाने सांगता का?' डॉ. ऑलिव्हरनी विचारले.

'अनेकदा असे होते की यांचा एखादा विद्यार्थी यांच्याकडे येतो, पण हे त्याला ओळखत नाहीत. पण तो काही बोलला रे बोलला की ओळखतात. आणि जिथे कोणी नाही तिथे यांना माणसे दिसतात.'

'म्हणजे भास होतात का?'

'भास नाही. रस्त्याने जाताना पाण्याच्या नळाचा खुंट दिसला किंवा पार्किंगचा मीटर दिसला तर लहान मुल असल्यासारखे थोपटतात. यांचा एक मित्र म्हणतो हे आता झेन संप्रदायाचे ज्ञानलेत, विरोधाभासी

बोलतात.'

सौभाग्यवती पी यांचे हे वाक्य वाचताना मला जपानी शेतीतज्ञ मासानोबू फुकूओका यांची आठवण झाली. त्यांच्या पुस्तकात त्यांनी झेन तत्त्वज्ञान मांडताना विरोधाभासी भाषा वापरली आहे. 'या जगात काहीही नाहिये... मला काहीही समजलेले नाही असे मला वाटले....' असे वर्णन करून ते पुढे लिहितात, 'ज्याला खराखुरा निसर्ग म्हणता येईल तो माझ्यासमोर प्रकट झाला.' डॉ. पी असे काही मांडत असावेत का?

डॉ. ऑलिव्हर यांनी त्यांची तपासणी चालू ठेवली. डॉ. पी यांची नजर ठीक होती. त्यांनी जमिनीवर पडलेली टाचणी बरोबर उचलली. डॉ. ऑलिव्हरच्या टेबलवर 'नॅशनल जिऑग्राफिकल मॅगझिन'चा अंक होता. तो त्यांनी डॉ. पीच्या हातात दिला. ते बारीक बारीक तपशील पाहू लागले आणि सांगू लागले. कुठे रंग गडद आहे, कुठे फिका आहे, कुठे सरळ रेघ आहे, कुठे गोलाई आहे असे वर्णन ते करत होते. पण त्या रंगांच्या विविध छाटांमुळे, त्यातील उभ्या आडव्या रेषांमुळे कोणते चित्र तयार होतेय, ते मात्र ते सांगेनात. त्या रेषांचा, वेगवेगळ्या रंगछटांचे नाते जुळून एक संबंध चित्र तयार होतेय ते जणू त्यांना कळतंच नव्हते. खरं म्हणजे डॉ. पी डॉ. ऑलिव्हर यांच्या खोलीत आल्यापासून डॉ. ऑलिव्हरना त्यांच्या नजरेत एक विचित्रपण जाणवत होते. डॉ. पी त्यांच्याकडे पाहत असताना त्यांची नजर कधी त्यांच्या हनुवटीकडे रोखली आहे, तर कधी उजव्या कानावर, तर कधी नाकावर रोखली आहे असे जाणवत होते, जणू ते त्यांच्या चेहऱ्याचा बारकाईने अभ्यास करत असावेत. ते अख्खा चेहरा आणि त्याच्यावर दिसणारे बदलते भाव त्यांना दिसतच नसावेत.

त्या 'नॅशनल जिऑग्राफिकल मॅगझिन'च्या मुखपृष्ठावर सहार वाळवंटाचे चित्र होते, रेतीचे नैसर्गिक ढीग दाखवणारे. डॉ. ऑलिव्हरनी ते मुखपृष्ठ दाखवून त्यांना विचारले, 'इथे काय दिसतेय तुम्हाला?'

'मला एक नदी दिसतेय! एक छोटेसे गेस्टहाऊस आहे, ज्याची गच्ची पाण्यावर

तरंगतेय. गच्चीवर लोक मेजवानी करताहेत. इकडे तिकडे वेगवेगळ्या रंगाच्या छत्र्या दिसताहेत.' असे वाटत होते की ते त्या चित्राच्या आरपार पाहत आहेत आणि तिथे नसलेल्या गोष्टींची कल्पना करून सांगत आहेत, जणू त्या गोष्टींचे तिथे नसणे त्यांना कल्पना रंगवायला भाग पाडत आहेत. या अनपेक्षित उत्तराने डॉ. ऑलिव्हरच्या चेहऱ्यावरचे भाव बदलणे साहजिक होते. पण ते डॉ. पीना जाणवले नाहीत. आपण छान उत्तरे दिलीत असेच त्यांना वाटत होते. त्यांच्या चेहऱ्यावर स्मित होते. डॉ. ऑलिव्हरनी डॉ. पींच्या नजरेची तपासणी पुढे चालू ठेवली. पेटीच्या आकाराचा ठोकळा त्यांनी त्यांच्या पुढ्यात धरला. 'ए क्युब!' डॉ. ऑलिव्हरनी दाखवलेल्या लाकडाच्या ठोकळ्यांचे आकार त्यांनी अचूक ओळखले.

डॉ. ऑलिव्हरच्या टेबलवर एका फ्लॉवरपॉटमध्ये ताजे गुलाब होते. ते त्यांनी डॉ. पीना दिले. डॉ. पीनी ते एखाद्या वनस्पतीशास्त्रज्ञाने धरावे तसे हातात धरले आणि ते वर्णन करू लागले, 'साधारण सहा इंच लांबी आहे. लाल रंगाची गुंडाळी केलेली रचना आहे, जिला हिरवी बारीक कडी आहे!'

'बरोबर, पण ते काय आहे?'

डॉ. पीना सांगता येईना.

'त्या लाल गुंडाळीचा वास घेऊन पाहा,' डॉ. ऑलिव्हर म्हणाले.

डॉ. पीनी वास घेतला आणि एकदम म्हणाले, 'ताजे टवटवीत गुलाब! किती सुंदर!'

तितक्यात डॉ. ऑलिव्हरना दुसऱ्या एका पेशंटसाठी नर्सने दुसऱ्या खोलीत बोलावले. डॉ. ऑलिव्हर जेव्हा परत आले, तेव्हा डॉ. पी खिडकीत उभे होते. पण ते खिडकीतून रस्ता पाहत नव्हते, रस्ता ऐकत होते.

'गाड्यांचे हॉर्न, घरघर, ब्रेकचा आवाज हे सगळे कसे अगदी एक वेगळेच संगीत तयार करते ना,' डॉ. पी म्हणाले. हे उद्गार वाचत असताना मला माझे बालपण आठवले. पीठ दळणाऱ्या चक्रीच्या आवाजात आम्हाला बडबड गीताचे सूत्र ऐकू येत. बसमधून प्रवास करताना असेच संगीत ऐकू येई आणि

डॉ. ऑलिव्हरच्या टेबलवर एका फ्लॉवरपॉटमध्ये ताजे गुलाब होते. ते त्यांनी डॉ. पीना दिले. डॉ. पीनी ते एखाद्या वनस्पतीशास्त्रज्ञाने धरावे तसे हातात धरले आणि ते वर्णन करू लागले, 'साधारण सहा इंच लांबी आहे. लाल रंगाची गुंडाळी केलेली रचना आहे, जिला हिरवी बारीक कडी आहे!' 'बरोबर, पण ते काय आहे?' डॉ. पीना सांगता येईना.

आमच्या तोंडून बालगीते सुरु होत. डॉ. पीशी बोलताना त्यांचा संगीताचा अफाट व्यासंग, त्यांचा संगीतातला अधिकार डॉ. ऑलिव्हरना जाणवत होता. या माणसाला आजही त्याच्या संगीत विद्यालयाने उपकार म्हणून कामावर ठेवलेले नाही, हा माणूस त्यांच्या विद्यालयाचे भूषण असला पाहिजे, असे डॉ. ऑलिव्हरना वाटून गेले.

तपासणी पूर्ण झाली असे वाटून डॉ. पी निघण्यासाठी डॉ. ऑलिव्हरची परवानगी घेत म्हणाले, 'बरे मग डॉक्टर, मला काय बरे नाही, असे तुमचे निदान आहे?'

'तुम्हाला काय बरे नाही, हे मी सांगू शकत नाही. पण तुम्ही एक उत्तम संगीतकार आहात!' डॉ. ऑलिव्हर म्हणाले.

स्मित करत डॉ. पी उठू लागले, पण उठताना त्यांनी त्यांच्या शेजारी बसलेल्या बायकोचे डोके पकडले. 'काय झाले डॉ. पी?'

डॉ. पीना त्यांच्या बायकोचे डोके ही त्यांची टोपी असल्याचे वाटले. चूक लक्षात आणून देताच 'माझे डोळे...' असे पुटपुटत त्यांनी आपली चूक कबूल केली.

डॉ. पीना दिसण्यात काही प्रॉब्लेम नव्हता हे तर स्पष्ट होते. पण जे दिसतेय त्याचा अर्थ काय हे मात्र त्यांच्या मेंदूला

शोधता येत नव्हते. त्यांना रंग, कडा, आकार दिसत होते. पण हे सर्व मिळून काही अर्थपूर्ण बनते ते मात्र कळत नव्हते. आपल्याला दिसणाऱ्या गोष्टीतला अर्थ शोधण्याची त्यांच्या मेंदूची क्षमता काम देत नव्हती. आणि आपण ती क्षमता गमावली आहे, हेदेखील त्यांना माहीत नव्हते.

मग त्यांचे रोजचे काम व्हायचे कसे? डॉ. ऑलिव्हरना देखील याचे कुतूहल होते. त्यांनी लवकरच डॉ. पीना त्यांच्या घरी भेट दिली. आवाजावरून चटकन ओळखण्याचे कौशल्य डॉ. पीनी विकसित केले होते. त्यामुळे डॉ. ऑलिव्हरनी 'नमस्कार' म्हणताच डॉ. पीनी त्यांना ओळखले. सौभाग्यवती पीनी कॉफी आणि केक आणले. बशीतला केक घ्यायला डॉ. पीनी कसले तरी गाणे गुणगुणत हात पुढे केला, इतक्यात दरवाजाची बेल कर्कश वाजली. त्या आवाजाने डॉ. पींचे लक्ष विचलित झाले आणि ते गोंधळले. सौभाग्यवती पीनी कपात कॉफी ओतताच कॉफीच्या वासाने पुन्हा ते खाण्याकडे वळले. सौभाग्यवती पी डॉ. पीसाठी आंगोळीचे पाणी, कपडे वगैरे आधीच काढून ठेवत असत. आणि डॉ. पी आपली सगळी कामे गाणी गुणगुणत पूर्ण करीत. एखाद्या अचानक आलेल्या आवाजाने त्यांना विचलीत केले तर मात्र ते हरवून जात. गाणे हेच त्यांचे जीवन बनले होते. संगीताच्या सुरांवर ते जग हाताळत होते.

डॉ. पीना व्हिज्युअल अग्रोसिया होता. त्यांच्या मेंदूचा दृश्यांचा अर्थ लावणारा भाग बिघडला होता. डॉ. पींची गोष्ट वाचल्यावर मला निसर्गाच्या किमयेचे कौतुक वाटले. किती वैशिष्ट्यपूर्ण कामे करण्याची क्षमता आपल्या मेंदूकडे आहे आणि ती आहे, हेच आपल्याला जाणवत नाही.

मी डॉ. पींची गोष्ट एका मित्राला ऐकवली. ती ऐकल्यावर तो मला म्हणाला, 'समजा कधी रस्त्यात भेटल्यावर तू मला ओळख दाखवली नाहीस, तर मला तुझा राग नाही येणार, उलट तुझी दया येईल. मी समजून घेईन की तुला व्हिज्युअल अग्रोसिया झाला आहे!' ■

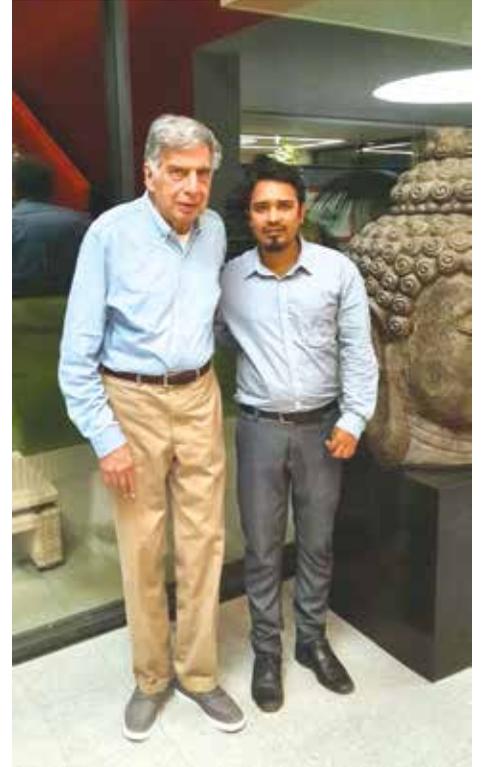
वाह ताज...

निलेश मोहिते या तरुणाने काढलेल्या ताज हॉटेलच्या चित्रांचं प्रदर्शन नुकतंच प्रत्यक्ष ताजमध्येच भरलं होतं. त्यानिमित्ताने त्याच्या चित्रांचा घेतलेला मागोवा...

निलेश मोहिते. कुलाब्यातील एका सर्वसामान्य घरातला सोनू दादा... त्याचा खडतर प्रवास... आणि त्याच्या चित्रांची रंगीन दुनिया जी आज ताज पॅलेसमध्ये गाजते आहे! त्याची जिद्द, त्याचा साधेपणा आणि अफाट प्रामाणिक आणि निःस्वार्थ आत्मविश्वास आणि त्याच्या बोटांतील कला हे सारेच अद्भुत आहे. त्याच्या चित्रांमधील प्रत्येक रंगाचं एक अस्तित्व आहे.

ताजची भव्यता, सुंदरता, चमक कोणालाही मोहात पाडेल, पण त्याहीपेक्षा जास्त त्याचा इतिहास आकर्षित करतो. तो असा की, जमशेदजी टाटांना ब्रिटिश राजवट काळातील सर्वात आलिशान हॉटेल 'वॅटसन्स' मध्ये प्रवेश नाकारण्यात आला होता. कारण त्या काळात वॅटसन्स हॉटेलमध्ये फक्त गोऱ्या कातडीच्या लोकांनाच प्रवेश होता. जमशेदजी टाटा यांना या हॉटेलमध्ये प्रवेश नाकारण्यात आल्यावर हा फक्त त्यांचाच नाही तर सर्व भारतीयांचा अपमान वाटला होता. आणि त्या क्षणालाच ताजची

पायाभरणी त्यांच्या मनाने केली. टाटांनी ठरवले की ते असे हॉटेल बांधतील जिथे भारतीयच नाही तर जगभरातील नागरिक कोणत्याही निर्बंधाशिवाय येऊ-जाऊ शकतील. आणि यातूनच जन्म झाला भारताच्या पहिल्या सुपर लक्झरीअस हॉटेलचा. आज हे हॉटेल संपूर्ण जगाचे आकर्षण आहे.

वास्तुकलेचा हिरा म्हणवणाऱ्या ताजची पायाभरणी १८९८ मध्ये झाली आणि १६ डिसेंबर १९०२ रोजी हे सर्वासाठी खुले झाले. ताज महाल पॅलेस ही मुंबईतील पहिली इमारत होती, जिच्यात वीज पुरवठा करण्यात आला होता.

पहिल्या महायुद्धाच्या काळात एका लष्करी रुग्णालयात ताजचे झालेले रूपांतर, २६/११ च्या दहशतवादी हल्ल्यानंतरच्या अनेक चढ उतारानंतरदेखील आज ताजची चमक अदळ आहे.

ताजचा हा इतिहास थोडाफार माहीत असल्यामुळे जेवढं कौतुक त्याच्या सुंदरतेचं वाटत होतं तितकच अभिमानही वाटला की जिथे वॉटसनमध्ये भारतीयांना प्रवेश नाकारला गेला, आज तिथले अनेक लोक ताजमधल्या एकूण एक वस्तूसोबत फोटो काढून घेतात...

तो माननीय रतन टाटा सरांना आपले प्रेरणास्थान मानतो...

त्याच्या चित्रांच्या जगाचे परीघ अमर्याद वाढत राहो त्यासाठी त्याला खूप खूप सदिच्छा... ■

एक मैत्रीण

चिमणी येते चिवचिव करते दाणे खाते
खाता खाता कसे काय ती
गाणे गाते

चोच इटुकली पंख
पिटुकले नसे आळशी
अंगण फिरते घरात
शिरते किती धाडसी

चोचीने ती गवत उचलते घरटे
विणते

काम स्वतःचे स्वतः करावे मला सांगते

पाय उचलुनी उड्या मारते पळते भारी
गंमत वाटे मला तिची ही भलती न्यारी

बघा आरसा केस विंचरा खूप दावते
ताई, दादा, आईलाही लळा लावते

एक मैत्रीण खेळ खेळण्या मला मिळाली
घरात आता आम्ही दोघी भीती पळाली

- राजेंद्र बापूराव उगले (नाशिक)

स्वातंत्र्य म्हणजे काय असतं ?

अजून मला काही कळत नाही बाई
स्वातंत्र्य म्हणजे काय असतं गं आई?...

पंधरा ऑगस्टला असतो स्वातंत्र्यदिन

सव्वीस जानेवारीला प्रजासत्ताकदिन
वर्षभर स्वातंत्र्याचा विसर पुन्हा होई
स्वातंत्र्य म्हणजे काय असतं गं आई?

रोज आई-बाबाच्या धाकात राहायचं
विचारल्याशिवाय बाहेर नाही
जायचं
सतत कामं सांगतात मोठे दादा-
ताई
स्वातंत्र्य म्हणजे काय असतं
गं आई?

ह्याला नको बोलू त्याला
नको बोलू
घरातले बाहेर गुपित नकोस
खोलू
कशाचा कुणाला ताळमेळ नाही
स्वातंत्र्य म्हणजे काय असतं गं
आई?

घरी असले की घरच्यांचे ऐकायचे
शाळेत गेले की गुरुजींचे ऐकायचे
आमचे आम्हाला स्वातंत्र्यच नाही
स्वातंत्र्य म्हणजे काय असतं गं आई?

- मुक्तविहारी (परळी वैजनाथ)

बडबडगीत

अकन माती
चिक्कन माती
त्यात पेरले गहू
पोते भरले नऊ

मालकाने घेतले चार
चाकराला दिले चार
एक पोते उरले
गाडीमध्ये भरले

पोते नेले बाजाराला

तिथे एक राजा आला
गहू म्हणजे निव्वळ मोती
सांगा पैसे देऊ किती

अकन माती चिक्कन माती
पुन्हा पेरला गहू
एक एक पोळी अगदी
लोण्याहून मऊ

- किरण भावसार (नाशिक)

पाऊस आला छान झाले

पाऊस आला छान झाले
हिरवेगार रान झाले
हिरव्या रानी चरतील गायी
घरी जायची करतील घाई

गोठ्यात वाट पाहती छकूले
वाट पाहून पाहून थकले
हंबा आली हंबा आली
टवकारून कान उठले

नाक कान डोळे चाटून
आसवं आले दाटून
शेपूट हलवून लूटूतूटू
पिऊ लागले मुटूमुटू

माय लेकरांचा पाहून लळा
तेहतीस कोटी देव गोळा

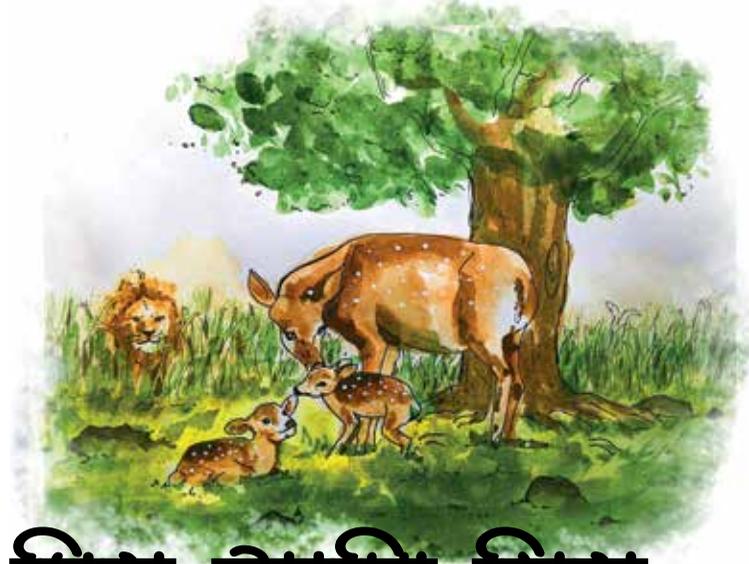
गोठ्याचे झाले देऊळ
बालकृष्ण लागले खेळू

- गेणू शिंदे

रमेश तांबे
(मुंबई)

पियू आणि मियू

एका जंगलात एक मादी हरीण राहात होती. ती आई होती दोन मादी पिल्लांची. एकीचं नाव होतं पियू अन् दुसरीचं नाव होतं मियू! पियू अन् मियू खूप मजा करायच्या, इकडे तिकडे धावत सुटायच्या. आनंदाने उड्या मारायच्या, लुसलुशीत गवतात लोळायच्या. हिरवे हिरवे गवत खायच्या. आईचे दूध लुचलुचू प्यायच्या. ती हरणी आपल्या पिल्लांकडे कौतुकाने बघत बसायची. बघता बघता मधेच रडायची. मियू, पियूच्या हे लक्षात यायचे. आई आई का रडते असे विचारायच्या. आई हसून म्हणायची काही नाही. पियू परत उड्या मारत जायची. पण मियू मात्र आईलाच बिलगायची. आईच्या कुशीत शिरून मियू 'आई सांग ना गं, आई सांग ना गं' असं म्हणायची. एकदा मियूच्या अशा हट्टामुळे आईला एकदम रडू आले. डोळे पुसत आईने पियूलाही हाक मारली. पियू धावत येऊन आई पुढे बसली अन् म्हणाली- आई लवकर सांग ना मला खेळायला जायचंय!

आई म्हणाली, 'बाळांनो, आता तुम्ही मोठे झालात. तुम्ही धावत सुटता, इकडे तिकडे उड्या मारता. त्याची तुम्हाला मजा वाटते. पण लक्षात ठेवा मी काय सांगते. वेगळेच आहेत या जंगलचे कायदे. इथं आहेत वाघ, सिंह, कोल्हे आणि लांडगे. सारेच टपलेले असतात. केव्हाही, कधीही झडप घालतात.

एका क्षणात आपला जीव घेतात. मिटक्या मारीत आपले मांस खातात. माझ्या समोर तुमच्या बाबांना, तुमच्या मोठ्या भावांना या प्राण्यांनीच संपवले, मीच त्यातून कशीबशी वाचले, तेव्हा तुम्ही दोघी माझ्या पोटात होतात.'

आईचं बोलणं पियू-मियू ऐकत होत्या. पियूच्या चेहऱ्यावर घाबरल्याचे भाव होते. आई म्हणाली- 'पण घाबरायचं नाही. नेहमी कळपात राहायचं. खेळता खेळता सगळीकडे लक्ष ठेवायचं. आपल्या सगळ्या हरणांना खूप वेगात पळता येतं, अगदी वाघ-सिंहांपेक्षाही खूप वेगात. पण नेहमी सावध राहायचं. रोज धावण्याचा सराव हवाच. जरा कुणा प्राण्याची चाहूल लागली की धूमचकाट पळून जायचं. आपले कान नेहमी उघडे ठेवायचे. एवढं जमलं की जंगल म्हणजे मजाच मजा!'

मियू म्हणाली, 'आई लक्षात ठेवीन, तू सांगितल्या प्रमाणेच वागेन. कळप सोडून कधी जाणार नाही, कायम सावधपणे लक्ष ठेवीन, शिवाय पियूची काळजीदेखील घेईन.' आईला मियूचं कौतुक वाटलं. तेवढ्यात आईने वाघाचा आवाज ऐकला. आईने इशारा करताच पियू-मियू झाडीत लपले. दूरवरून येणाऱ्या वाघाला पियू-मियूने प्रथमच बघितलं. वाघाला बघताच पियू आईच्या कुशीत शिरली. मियू मात्र वाघाला गूपचूप

एकटक बघतच बसली. वाघ निघून जाताच आई म्हणाली, 'बाळांनो, वाघाच्या समोर जायचं नाही. नजरेला त्याच्या पडायचं नाही.' आई शिकवत होती. पियू-मियू शिकत होत्या. एक एक दिवस सरत होता. पियू-मियू आता मोठ्या झाल्या. आईचं वयदेखील उतरणीला लागलं होतं!

एके दिवशी छान प्रसन्न सकाळी पियू-मियू खेळत होत्या रानात. आई बसली होती झुडूपात. तेवढ्यात समोरून आला पट्टेरी वाघ, गुसगुरत धावत होता वेगात. मियूने पियूला इशारा करताच दोघीही पळत सुटल्या. त्या दोघीत मियू होती धाडसी अन् तरबेज, पण पियू थोडी आळशी अन् कमजोर. पियू वाघाच्या तावडीत सापडणार असे दिसताच आई धावली जीवाच्या आकांताने अन् गेली वाघाला सामोरी. वाघाला मिळाली आयती शिकार, पियू-मियू झाल्या जंगलात पसार.

आई म्हणाली, 'बाळांनो, आता तुम्ही मोठे झालात. तुम्ही धावत सुटता, इकडे तिकडे उड्या मारता. पण लक्षात ठेवा मी काय सांगते. वेगळेच आहेत या जंगलाचे कायदे. इथं आहेत वाघ, सिंह, कोव्हे आणि लांडगे. सारेच टपलेले असतात. केव्हाही, कधीही झडप घालतात.

मियू-पियू धाव धाव धावल्या मग एका ठिकाणी थांबल्या. काही वेळानंतर मियूने आजूबाजूला पाहिले, धोका नाही आता तिने ओळखले. त्यांना आईची आली

आठवण, मग त्या दोघी माघारी फिरल्या!

नंतर दोघी आल्या नेहमीच्या झुडूपाजवळ, पण आई तिथे दिसेना, ओरडून सांगितले आईला, आई आम्ही आलो. पण कुठे आवाज नाही की कसली हालचाल नाही. तेव्हा मियूच्या लक्षात आले, आपल्याला वाचवण्यासाठी आईने घातला धोक्यात जीव. मियूला वाटली स्वतःची कीव! मियूने पियूला जवळ घेतले. तेव्हा तिच्या डोळ्यांतून टपटप पाणी पडू लागले. मियूने पियूच्या अंगाला अंग घासले. आता मियू पियूची आई झाली. मियू आता खूपच मोठी झाली होती. मित्रांनो एकच महत्त्वाचं सांगतो.

शेवटी आई ही आई असते... ती तिच्या लेकरांसाठी देवाचं रूप असते! ■

निवृत्त प्राचार्य
चंद्रकांत भोसले
(राहुरी)

भावशाचं पत्र

त र प्रिय आजी,
तुला माहीत हाये का
आजी, काही काही पोरानी ना
पट्टे घेतलेत. चड्ड्या चालता-चालता गळत्यात.
पळतापळता पटकन घोट्यात येवून अडकल्यात. लय
इरामल्यावाणी व्हत्यात पोरं. म्हणून माझ्या वर्गातल्या
लय पोरानी घेतलेत भो पट्टे. पट्टे कातड्याचे
आसत्यात आजी. म्या पाहिलेत ना. दिल्यानीय बी
घेतला नही का...! एकदम क्रिंग काटा हाये त्याचा
पट्टा. आपल्या उमबाबाला करता येथीन भो... त्याला
इचारून पहाय बरं का...!

मी काय करतो माहीत हाये का आजी.... शर्टिंग
करतो मस्त. करगुटा चड्डीवर घेतो. एखांदी काडकी
घेवून करगुटा पक्का आवळीतो चड्डीवर पट्ट्यावाणी.

चड्डी पक्की गुतून रहाती भो... खाली गळायचं नावच
नही.

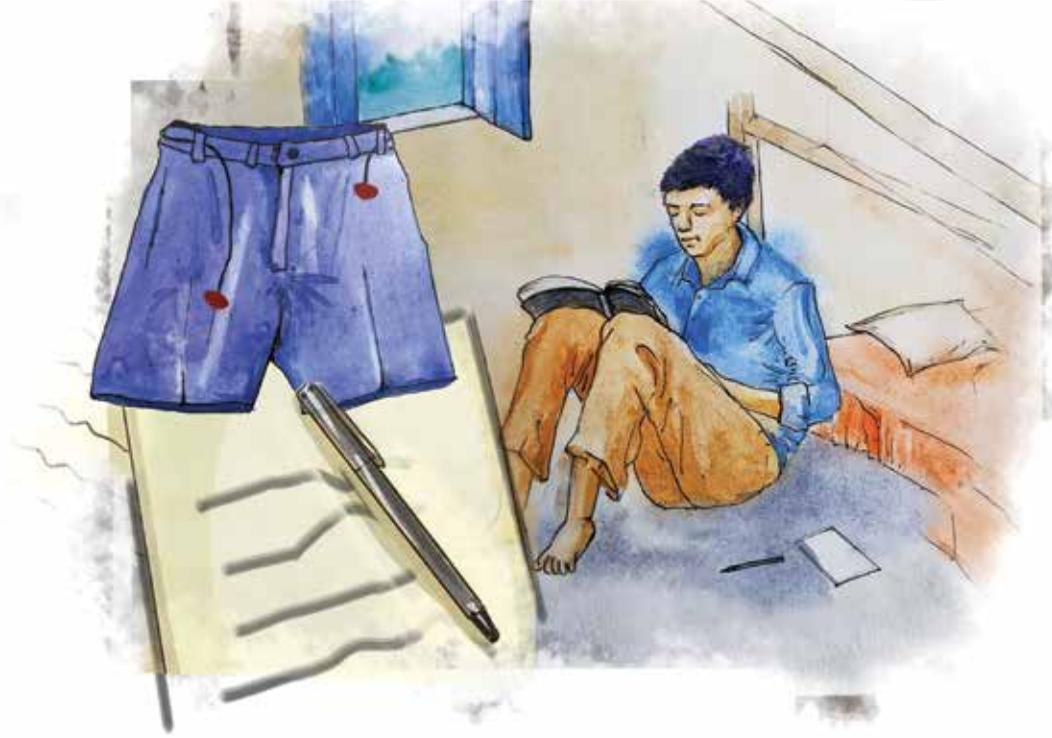
दिल्या म्हणला, 'आई म्हणली का तुलाय बी
एखांदा पट्टा घेऊ...'

तर मी त्याच्या आईला सांगून धीलं.

म्हणलं, 'मह्या पट्ट्याची काय काळजी करू
नका. आता मला हाये करगुटा. अन माही आजी
म्हण्लीय, का उमबाबाकून घेऊ करून एक पट्टा.'

लय पोरानी पट्टा लागून म्हणून घरी पत्र लेहेलेत.

तव्हा बाळाभाऊ पोरंला म्हणत व्हता, 'लय
नखरे करू नका पोरारो. आई-बापाकड उगं काहीबी
मागत बसू नका. गावाला त्यांचेच पोट त्यांला भरणा.
वर तुम्ही मागता त्यांच्याकड पट्टा, फिट्टा अन्
आणिक काय काय... जे हाये ना त्याच्यात भागवा.

तुमचे भाऊ, बहीण लहान लहान हायेत आझूक. त्यांचा काही इचार बिचार हाये का नही...? का पैसे आभाळातून येणार हायेत. जरा आपुनच आपल्याला वळखून वागा.'

तर ना आजी बाळाभाऊ म्हणतोय ते एकदम खर हाये भो. मागल्या वक्ताला त्या कनुलीच्या बाप्याचा बाप आला व्हता. निस्तीच कोपरी घालून आला व्हता. तीबी फाटली व्हती. त्या फाटक्या कोपरीच्या खिशातूनच त्यांनी बाप्याला वहा घेयाला पैसे धिले भो. सदराच नव्हता काय जणू भो त्याला...!

आजी काल शाळामधून येतानी महा करगुटा तुटला व्हता. चड्डी सळकन खाली आली वाटांनी. मी लगेच धरली म्हणून बर झालं. एका हातांनी म्या दाप्पार धरलं. एका हातानी चड्डीचं गचुंड धरलं. पाटाचा पूल वलांडून मी मधल्या वाटाकड वळालो. तर ती लय मस्त बया वाटांनी येतानी दिसली भो. मला इकड पळू का तिकडं पळू आस झालं. तिठ मला तोंड लपवायला जागा गवसाना. बसलो मंग वाटच्या कडाच्या नारळाच्या झाडाखाली

आळ्यात. पुस्ताक उधडून. खाली मान घालून. जणू लय आभ्यास करीत बसलोय आस.

ती बया आलीन काय म्हयापशी. तिनं जावाना नीट. तर मला इचारायला लागली.

मला म्हणी, 'पहिलवान काय करतोस...?'

झाला म्हणलं उमदा आता.

मी म्हणलो, 'आभ्यास करायचाय. म्हणून बसलोय. बोर्डिंगीत नही व्हत ना आभ्यास. पोरं धिंगाणा करत्यात.'

ती म्हणली, 'अरे असं कसं. रस्ता आहे. या रस्त्याच्या कडेला बसून कशाला करतोस आभ्यास. चल घरी. घरी बसून आभ्यास कर. रोज घरी आभ्यासाला येत जा... कधीही येत जा. नाहीतर माझ्याच घरी रहा... चल उठ आता...'

महा खवाटा धरूनच उठवायला लागली भो मला.

मी म्हणलो, 'उठतो मी. महा खवाटा नका धरू भो म्याडम.'

तसं गप्पकनच उठलो मी चड्डीचं गचुंड धरून. दाप्पारबी धरलं एक्या हातानी.

निघालोच.

चालातानी लगेच ती बया मला म्हणी, 'चड्डी काय अशी धरलीस. सोड.'

मी म्हणलो, 'गुंडी तुटलीय म्याडम. करगुटाबी तुटलाय. म्हणून धरलीय.'

ती म्हणी, घरी जावून आपण बटन लावू तुझ्या प्यांटला. काय काळजी करू नको. तुझं दप्तर दे माझ्याकडं. म्हणजे तुला प्यांट नीट धरता येयीन.' आस म्हणून माझं दप्तर हिस्कुनच घेतलं भो तिनं.

मंग मातर नीटच चालता येयाला लागलं भो मला.

म्हणून म्हणतोय, तू उमबाबाकून एक चांगला पट्टा करून घी. कोनाच्याय बी हाती पर हाती धाडून दी. एखांदा करगुटा दी. काहीतरी लागत दुक्त कर मह. पट्टा नही म्हणून लय आबाळ व्हतीय मही. तर बाकीचं लेहीन मंग.

तुझाच लाडका
भावशा ■

संजय गोरडे

(टेक्निशियन, किमप्लास
पाइपिंग सिस्टीम प्रा. लि.,
अंबड-नाशिक)

श्वास

बाल्याच्या आवारात लहानग्या सात वर्षांच्या वैष्णवीने पिंपळाचे छोटेसे रोपटे लावले होते. ते आता तिच्या कंबरेच्या उंचीचे झाले होते. खोड तर तिच्या इवल्याशा मुड्डित बसणार नाही इतके जाड झाले होते. त्याची कोवळी लुसलुशीत हिरवी-गुलाबी पाने हुबेहूब हृदयाच्या आकाराची दिसत होती. वारा आला की छान एकमेकांवर आदळत टाळी दिल्यागत 'चटचट' आवाज करायची. जणू तिला पाहून आनंदीत होत तिच्याशी संवाद साधत. तिलाही वान्याच्या तालावर त्या छोट्या पिंपळाचं डोलणं खूप आवडायचं.

ती शाळेतून, नाहीतर खेळून आली की, पहिले ती पिंपळाच्या झाडाकडे धाव घेई. त्याला पाहिले की तिच्या चेहऱ्यावर एक वेगळेच चैतन्य विलसत असे. सकाळी झोपेतून उठली तरी आधी पिंपळाला पाही, तांब्याभरून पाणी त्याच्या बुडाशी घाली, त्यानंतर तिच्या दिवसाची सुरुवात होई. इतकंच नव्हे तर शाळेत जाताना एक वेळ तिच्या मम्माला आणि आजीला 'बाय-बाय' करत नसे, परंतु पिंपळाच्या झाडाला न विसरता ती 'बाय-

बाय' करून शाळेत जायची.

तिचे पिंपळप्रेम पाहून एकदा-दोनदा आजी कौसल्याबाई तिला रागावल्याही होत्या. कुतूनही आलं की तिचं ते पिंपळदर्शन घेणं, बोलतानाही तिच्या मुखी पिंपळपुराण असणं, त्यांना थोडेसं विचित्र वाटे. परंतु बापाचं छत्र हरवलेली पोर, त्यांना तिला बोलावेसे वाटत नसे. तिची मम्मा देवयानी सकाळी नऊला घराबाहेर पडते तर सांयकाळी सहालाच घरी परतते. मुलाच्या माघारी तिला नोकरी करणे भाग पडले होते. घरादाराचा सगळा भार बिचाऱ्या सुनेच्या खांद्यावर आल्याचे पाहून त्या मदत म्हणून दिवसभर वैष्णवीला सांभाळत असत. तिचा टिफिन भरणे, शाळेत नेऊन सोडणे, शाळेतून घरी घेऊन येणे, तिच्याकडून अभ्यास करून घेणे, सारं त्याच करीत.

हट्टी वैष्णवीला पप्पांचं म्हणजे अविनाशचं आकस्मित जाणं काहीसं चटका लावून गेल्यासारखं वाटत होतं. अविनाश असताना तिच्यात जो अल्लडपणा होता, तो अजिबात राहिला नव्हता. ती मोठ्या मुलांसारखी समजूतदार वागू लागली

होती. ती कौसल्याबाईंना त्रास देत नसे. देवयानी ऑफिसला जातानाही तिच्यामागे लागत नसे. मात्र तिचा हा समजूतदारपणा पिंपळाच्या झाडाबाबत बिलकूल दिसत नव्हता. तिचं पिंपळवेड पाहून कौसल्याबाई रागावल्या तरी ती एक ऐकत नसे. तिच्या वयाच्या मुली बाहुला-बाहुलीशी भातुकलीचा खेळ खेळत. ती मात्र एकटीच पिंपळासोबत खेळत असे. तिचा खेळही अजब तऱ्हेचा होता. छोट्या पिंपळाच्या बुंध्याशी मातीचे आळे बनवणे, त्यात पाणी ओतणे, खराट्याच्या काड्यांचे कंपाऊंड तयार करणे वगैरे...

खरंतर पिंपळ कोणी अंगणात लावत नाही, त्यावर मुंजाचा वास असतो म्हणे. शेताच्या बांधाला किंवा पडीक जमिनीत पिंपळ उगवला तर शेतकरी त्याला वाढू देतो अन् मोठे होऊ देतो, परंतु अजाण वैष्णवी अनभिज्ञ होती. तिने लावलेल्या पिंपळाला ती खूप जपत असे. तिला पिंपळाला खूप मोठे करायचे होते. त्याच्या सावलीत तिच्या पप्पांचा सगळा बंगला झाकोळला जावा इतके तिला विशालकाय वटवृक्ष बनवायचे होते, म्हणून ती दिवसरात्र त्याची काळजी घेत होती.

आताही वैष्णवी अभ्यासाला बसली होती तर तिला तिचा लाडका पिंपळ दरवाजातून बुडापासून शेंड्यापर्यंत नखशिखांत संपूर्ण दिसत होता. त्याच्याकडे तिचे लक्ष जाई तेव्हा तो तिला खेळायला येण्यास खुणावतो आहे असेच वाटे जणू तिला त्याच्यासोबत खेळायला जावेसे वाटे. परंतु आता मम्मा ऑफिसहून येण्याची वेळ झाली होती.

पिंपळ नजरेआड होऊ नये म्हणून ती शाळेचा अभ्यास असो किंवा जेवण करायचो असो, दिवाणखान्यात सोफ्यावर उरलेल्या ठिकाणीच बसत असे. त्या ठिकाणी बसायला आणखी दुसरे एक कारण होते. त्या सोफ्याच्या मागे भिंतीला तिच्या पप्पांचा मोठा फोटो लावलेला होता. त्या सोफ्यावर बसून जेवण केलं किंवा

अभ्यास केला की, तिला तिच्या पप्पांच्या मांडीवर बसून जेवण केल्यासारखे वाटायचे किंवा अभ्यास केल्यासारखा वाटायचा. तिच्या पप्पांना जाऊन एक वर्ष झाले तरी ती त्यांना विसरली नव्हती. तिचे आवडते पप्पा ऑफिसहून घरी येताना दररोज तिच्यासाठी कॅडबरी आणायचे, मस्ती करताना घोडा बनून पाठीवर बसवत घरभर फिरवायचे व रुसल्यावर नाना तऱ्हेने मनवायचे.

भिंतीवरील तिच्या पप्पांचा फोटो तर इतका बोलका होता की, आता ते फोटोतून बाहेर येतील व कडेवर उचलून घेतील असे तिला वाटे. एक वर्षापूर्वी कोरोनाच्या महामारीत वारलेले तिचे पप्पा आजही तिच्या मनःपटलावर आठवणीच्या रूपाने जिवंत होते. ती शेवटचं हॉस्पिटलमध्ये त्यांना भेटायला गेली होती, तो दिवस ती कधीच विसरू शकत नव्हती.

****

दवाख्यान्यात आय.सी.यू. विभागात अँडमिट केलेल्या पप्पांकडे दूर काचेतून वैष्णवी पाहत होती. कोरोनाग्रस्त अविनाशला भेटण्याची तर दूर, पाहण्याची सुद्धा परवानगी डॉक्टर देत नव्हते. परंतु वैष्णवीने रडून-रडून घर डोक्यावर घेतले होते, अन्नपाण्याचा त्याग केला होता, तिची तब्येत नसत्या हड्डिमुळे खराब होऊ लागली होती, देवयानीचा अखेर नाईलाज झाला. तिने डॉक्टरांच्या खूप मिनतवाऱ्या केल्या. आम्ही आमच्या जबाबदारीवर कोरोनाग्रस्त रुग्णाला भेटत आहोत असे तिने लिहून दिले तेव्हा कुठे त्या दोघी मायलेकींना अविनाशला दुरून पाहण्याची परवानगी मिळाली होती. त्यातही पी.पी.ई. कीट घालून पाहता येईल अशी सक्ती करण्यात आली होती. त्या लहानग्या नासमज मुलीला कोरोना आजार किती भयंकर आजार आहे हे अजून माहीत नव्हते.

देवयानीचा हात धरून उभी असलेली वैष्णवी साश्रू नयनाने तिच्या आवडत्या

पप्पांकडे पाहत होती. काचेतून दिसणारे तिचे पप्पा तिला शांत झोपलेले दिसत होते. मात्र त्यांच्या तोंडाला ऑक्सिजन लावलेला होता. अंगाला वायरी जोडलेल्या होत्या, वर उशाशी मल्टीपॅरा मॉनिटर मशीन टुकटुक आवाज करत वाकड्यातिकड्या रेषा दाखवत होते. तिला समजत नव्हते, डॉक्टरांनी इतक्या साऱ्या मशिनस तिच्या पप्पांना का लावल्या आहेत. तिने घाबरून रडवेल्या स्वराने देवयानीला विचारले, मम्मा, पप्पांच्या तोंडाला ते काय लावलयं ग ?

बेटा, ऑक्सिजन आहे, पप्पांना श्वास घ्यायला त्रास होतोय! अत्यवस्थ पतीकडे पाहत देवयानी काळजीने उत्तरली होती.

त्यातून त्यांना ऑक्सिजन मिळतो का ? लहाग्या वैष्णवीची जिज्ञासा जागृत झाली होती.

हो बेटा!

कृत्रिम श्वासासाठी द्रोणसारखी एक प्लास्टिक वाटी अविनाशच्या नाकाला लावलेली वैष्णवीला दिसत होती. त्याला एक नळी तोडलेली होती, त्यातून ऑक्सिजनचा पुरवठा केला जात असावा असा अंदाज तिने मनोमन लावला होता. तिने लावलेला अंदाज रास्तच होता. तरीपण पप्पा धाप लागल्यागत का जोरजोरात श्वासोच्छ्वास घेत आहेत हेच तिला कळत नव्हते.

स्वतःच्याच विचारकोशात हरवलेल्या वैष्णवीला अचानक तिचे पप्पा अत्यवस्थ झालेले दिसले. घाबरेघुबरे होत एकाकी ते जोरजोरात आचके देऊ लागले. त्यांना कॉक्टर हातपाय झाडताना पाहून डॉक्टरांनी ऑक्सिजन बंद केला की काय ? भयग्रस्त वैष्णवीच्या बालसुलभ मनात उगाच संशयाची पाल चुकचुकली.

डॉक्टरांच्या ऑक्सिजनचा पुरवठा कमी पडला की अविनाशच्या शरीरातील ऑक्सिजन कमी झाला देवच जाणे. अचानक त्याला हृदयविकाराचा

तीव्र झटका आला. त्याची ती शेवटची प्राणांतिक तडफड पाहून दोघी मायलेकी प्रचंड घाबरून गेल्या. इतका वेळ स्थिर वाटणारी तब्येत अचानक अस्थिर होताच देवयानीने घाबरून डॉक्टरांना आवाज दिला, 'डॉक्टर... डॉक्टर...!'

आय.सी.यू.च्या बाहेर उभ्या असलेल्या मायलेकींना शेवटच्या घटका मोजणाऱ्या अविनाशसाठी काय करू अन् काय नको असे झाले होते. आपलं आवडतं माणूस डोळ्यांसमोर मरताना पाहून त्यांची अवस्था पाण्यावाचून तडफडणाऱ्या माशासारखी झाली होती. काच तोडून आत जावं की काय असेही क्षणभर त्यांना वाटले होते, पण त्या हतबल होत्या. अखेर डॉक्टर आले, पण तोपर्यंत अविनाश शांत झाला होता. त्याच्या उजव्या हाताची नस तपासातच डॉक्टरांचा चेहरा उतरला. ते म्हणाले, He is dead! डॉक्टरांनी मृत घोषित करताच देवयानीने टाहो फोडला. ऐन तारुण्यात ध्यानीमनी नसताना नियतीने तिच्या कपाळाचे कुंकू पुसले होते. आजन्म साथ देण्याचा वायदा केलेला अविनाश संसाराचा डाव अर्ध्यातच सोडून निघून गेला होता. ऊर बडवत तिने सगळे हॉस्पिटल डोक्यावर घेतले. आपल्या आईचा आकांत पाहून लहानगी वैष्णवीही धाय मोकलून रडू लागली होती. तिचे आवडते पप्पा कायमचे जग सोडून निघून गेले होते. कोरोनाने वैष्णवीचे हमेशाहमेशासाठी पितृछत्र हिरावले होते.

***

अविनाशला जाऊन एक वर्ष झाले तरी वैष्णवी विश्वास ठेवायला तयार नव्हती. तिचे पप्पा देवाघरी गेले नसून फोटोत जाऊन बसले आहेत असे ती मानत होती. म्हणून ती त्यांच्या कुशीत बसल्यासारखी फोटोच्या नजीक सोप्यावर बसून अभ्यास करत असे, जेवत असे व झोपतही असे. आताही ती सोप्यावर अभ्यास करत बसली होती.

कोणीतरी आत आल्याची

अविनाशला जाऊन एक वर्ष झाले तरी वैष्णवी विश्वास ठेवायला तयार नव्हती. तिचे पप्पा देवाघरी गेले नसून फोटोत जाऊन बसले आहेत असे ती मानत होती. म्हणून ती त्यांच्या कुशीत बसल्यासारखी फोटोच्या नजीक सोप्यावर बसून अभ्यास करत असे.

चाहूल कानी पडताच तिने मान उंचावून समोर पाहिलं. तिची मम्मा दरवाजातून आत आली होती. भिंतीवरील घड्याळाकडे तिचे लक्ष गेले. बरोबर सहा वाजले होते. घड्याळाच्या काट्यावर घरी परतलेली मम्मा हल्ली का कुणास ठाऊक तिला यांत्रिक मानवासारखी भासत होती. कमी बोलत व सतत कोणते नि कोणते काम करताना दिसे. पप्पा होते तेव्हा एखाद्या सिनेमातील नायिकेला लाजवील असा तिचा थाटमाट होता. प्रत्येक महिन्याला पप्पा तिच्यासाठी एक नवी साडी आणत. तिच्या गौर वर्णाला कोणतीही साडी आणली तरी शोभून दिसते.

परंतु पप्पांच्या जाण्याने तिचे सौंदर्य नजर लागावी तसे कोमेजून गेले होते. त्यांच्यामाधारी सगळ्या जबाबदाऱ्या तिच्यावर पडल्या होत्या. मम्माची ओढाताण तिला पाहवत नव्हती. पप्पांच्या पश्चात तिची झालेली परवड पाहून तिला मदत करावीशी वाटे. परंतु आपण लहान असल्याची तिला पदोपदी जाणीव होई व खंतही वाटे.

तिने स्मित चेहऱ्याने तिच्याकडे, येणाऱ्या देवयानीकडे पाहिले. कितीही थकलेली असलेली तरी स्मितहास्य

करणारी मम्मा आज तिला जरा वेगळीच भासली होती.

हे काय आहे वैष्णवी?

देवयानीने वैष्णवीच्या स्कूलचे रिपोर्टकार्ड समोर धरत जळजळीत नजरेने तिच्याकडे पाहत विचारले. तिच्या शब्दांची धार व डोळ्यांतील अंगार वैष्णवीला सहन होत नव्हता. घाबरत तिने मम्माच्या हातातील रिपोर्ट कार्डकडे पाहत तिची नजर चुकवली.

सगळ्या विषयांत तुला सी ग्रेड?

देवयानीचा दुर्गावतार पाहून तिच्या अंगाला कंप सुटला होता. टीचरांनी तिच्याकडे अभ्यासाची तक्रार केलेली दिसत होती. काहीही न बोलता तिने मान खाली घातली. अभ्यास करत नाहीस, तुझ्या टीचरांनी कंप्लेट केलीये!

शिक्षकांचा फोन येताच देवयानी ऑफिसमधून दोन तासाची सुट्टी घेत परस्पर वैष्णवीच्या शाळेत जाऊन आली होती. शिक्षकांनी बोलावून तिच्या अधोगतीचा पाढाच तिला वाचून दाखवला होता. त्यामुळे तिचा राग खूप अनावर झाला होता. वैष्णवी काहीही उत्तर देत नाही पाहून तिने पुन्हा विचारले, बोल, अशी गप्प का?

देवयानीचा चढलेला आवाज ऐकून किचनमधून कौसल्याबाई दिवाणखान्यात आल्या. तिला वैष्णवीला अभ्यासावरून रागावताना पाहून त्याही तक्रार करत म्हणाल्या, मी तिला सारखं सांगत असते, अभ्यास कर... पण ऐकेल तर ना... उठसूट त्या पिंपळासोबत काय खेळत असते तिलाच ठाऊक?

उपटूनच फेकते पिंपळाचे झाड, म्हणजे अभ्यास तरी करशील?

देवयानी लगेच तावातावाने दरवाजाकडे वळाली. आजवर तिने मुलीचं पिंपळखूळ दुर्लक्षित केलं होतं. परंतु त्याचा अभ्यासावर परिणाम होणार असेल तर ते उपटून फेकलेले बरे! मागचा-पुढचा विचार न करत ती संतापात पिंपळाचे झाड

उपटायला ताडताड बाहेर चालली.

इतक्या मेहनतीने वाढवलेले पिंपळाचे झाड उपटले जाणार पाहून वैष्णवी घाबरून गेली. मांडीवरची अभ्यासाची वही तशीच बाजूला फेकत ती तिला आडवी झाली. हात जोडत रडवेल्या स्वरात गयावया करत म्हणाली, नको मम्मा, प्लिज...!

का ग... एवढं काय आहे त्या झाडात? रागातही अचंबित होत देवयानीने प्रश्न केला. एका साध्याशा झाडासाठी वैष्णवी एवढी का काकुळतीला आली आहे? ती विचारात पडली होती. पितृछत्र हरवलेली आपली पोर मुंजाच्या फेऱ्यात सापडली की काय? मनात भूताबाधेचा विचार डोकावताच ती मनोमन काळजीने धास्तावली.

मम्माला सांगू की नको या द्विधेत असलेली वैष्णवी हिमंत करत उद्गारली, श्वास... तुझा, माझा अन् आजीचा!

तिचं उत्तर ऐकून देवयानी व कौसल्याबाई दोघीही अवाक् होत संगेच उद्गारल्या, श्वास... म्हणजे?

टीचरनी सांगितलंय, अंगणात झाडे लावा, ती आपल्याला ऑक्सिजन देतात!

ते ठीकय बेटा, झाडे आपला श्वास आहेत पण...

‘पण अभ्यासाकडे दुर्लक्ष करणे चूक आहे’ असे देवयानी पुढे बोलणार होती. परंतु तिचं वाक्य अर्ध्यात तोडत वैष्णवी घायाळ स्वरात उद्गारली, पप्पांसारखं तुला पण काही झालं आणि ऑक्सिजनची गरज पडली तर...!

ओ... बेटा...!

अंगणात पिंपळाचे झाड लावण्यामागचे कारण कळताच देवयानीचे डोळे टचकन अश्रूंनी भरून आले. क्षणात तिला अविनाशचा कोरोनामुळे झालेला अंतकाळ आठवला. अंतसमयीचा तो विदारक प्रसंग वैष्णवीच्या बालमनावर खूपच खोल आघात करून गेला होता. अविनाशप्रमाणे नोकरीनिमित्त बाहेर राहणारे आपण, आपल्यासोबतही त्याच्याप्रमाणे

अंगणात पिंपळाचे झाड लावण्यामागचे कारण कळताच देवयानीचे डोळे अश्रूंनी टचकन भरून आले. क्षणात तिला अविनाशचा कोरोनामुळे झालेला अंतकाळ आठवला. अंतसमयीचा तो विदारक प्रसंग वैष्णवीच्या बालमनावर खूपच खोल आघात करून गेला होता.

काहीतरी अघटित घडेल, अशी भीती तिच्या बालमनाला सतावत होती. तिच्या ग्रासलेल्या कोमल मनाची चिंता ध्यानात येताच तिने तिला आवेगाने हृदयाशी कवटाळलं. भावना अनावर झाल्याने तिला गहिरून आले होते. अविनाशच्या विरहात दोघी मायलेकी बराच वेळ मूक रुदन करत राहिल्या व एकमेकींचे खांदे अश्रूंनी भिजवत राहिल्या.

मम्मा, मला तुला गमवायचं नाहीये ग... म्हणून मी आपल्या अंगणात पिंपळाचं झाड लावलंय... टीचर म्हणतात ते खूप ऑक्सिजन देतं...!

देवयानीच्या मिठीत सामावलेली वैष्णवी कोंडलेल्या भावनांना वाट करून देत मुसमुसल्या स्वरात पुन्हा-पुन्हा बोलत होती.

नाही बेटा, असं काही नाही होणार, देव तुझ्याशी इतका निष्ठूर नाही वागणार...!

हुंदके देत रडणाऱ्या वैष्णवीच्या डोळ्यांतून वाहणारे अश्रू रुमालाने पुसत देवयानीने तिची पाठ थोपटली. तिला शांत केले. मुलीच्या कोवळ्या मनात वसलेली अनामिक भीती तिच्या काळजाला आरपार भिडली होती. कल्पनेच्या जगात वावरणारी

लहान मुलं किती संवेदनशील विचार करतात ते पाहून तिचं वात्सल्य गहिवरून आलं होतं. कौसल्याबाईनाही दिवसरात्र पिंपळासोबत खेळणारी नात स्वतःपेक्षा कितीतरी पट अधिक समजदार व मोठी वाटली. कौतुकाने त्यांचाही उर भरून आला. कोरोनाग्रस्त अविनाश ऑक्सिजन अभावी मरण पावला, तीच गत देवयानीची आणि आपली होऊ नये म्हणून तिने घेतलेली काळजी त्यांना सद्गदित करून गेली. कृतिम ऑक्सिजनसाठी हजारो रुपये लागतात. नैसर्गिक ऑक्सिजनसाठी फक्त एक झाड लावावे लागते. जे आपल्या सर्वांच्या आवाक्यातले आहे, नातीचा पिंपळाचे झाड लावण्याचा समजूतदारपणा नकळत त्यांना मोठ्या माणसांनाही शिकवण देणारा वाटला.

वैष्णवीच्या भावनांचा आदर करत दोघीही लागलीच स्वतःहून पिंपळाच्या बुडाशी एकेक तांब्या पाणी ओतून आल्या. त्या दोघांनी न सांगता केलेली सकारात्मक कृती पाहून वैष्णवीला खूप आनंद झाला. इतकंच नव्हे तर पिंपळाशेजारी आणखी चार झाडे लावण्याचे आश्वासनसुद्धा तिला देवयानीने दिले, कारण देवयानीला कळून चुकले होते, मुलं आपला श्वास असली तरी भविष्यात मुलांचा श्वास झाडे असतील. जी मुलांसाठी कमवून ठेवलेल्या धनसंपत्तीपेक्षाही मोठी संपत्ती ठरतील.

कोरोना महामारी नसून महामारीचा दूत आहे, ज्याने ऑक्सिजनबद्दल थोडक्यात महत्त्व समजावले आहे. आपण सावध होऊन ऑक्सिजनचे कृत्रिम कारखाने उभारायचे की नैसर्गिक कारखाने तयार करायचे, याचा विचार सरकारसह सर्वांनीच करण्याची वेळ आली आहे. आज मूल्याविना मिळणारा ऑक्सिजन भविष्यात मूल्य देऊनही मिळणार नाही, तेव्हा कळेल आपल्याला एकेका श्वासाची किंमत...! ■

सुनील तांबे

माहिती-तंत्रज्ञानामुळे लोकशाहीवरचा विश्वास डळमळीत होतो आहे का ?

अनेक कारणांमुळे लोकांचा उदारमतवादावरचा विश्वास डळमळीत होत आहे. परिणामी लोकशाहीला हादरा बसतो आहे. अमेरिका असो की युरोप वा भारत सर्वत्र एथनिक राष्ट्रवाद म्हणजे वांशिक राष्ट्रवाद वाढतो आहे. उदारमतवादानुसार जर्मन नागरिक जर्मन आहेत. परंतु आयडेंटिरीयन म्हणजे अस्मितावादी वा एथनिक वा वांशिक राष्ट्रवादी यांना हे मान्य नाही. त्यांच्यामते जर्मन नावाची एक स्वतंत्र संस्कृती आहे. त्या संस्कृतीत वाढलेले तेच जर्मन. हीच भावना स्वीडन, इटली, फ्रान्स इथेही बळावते आहे. श्रीलंकेतील सिंहली राष्ट्रवादामुळे देशाची अर्थव्यवस्था कोसळली. भारतातही या घडामोडींचे पडसाद ऐकू येत आहेत.

ना मिबियावरून आलेल्या चित्यांचे फोटो काढताना, पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी कॅमेऱ्याच्या लेन्सवरचं

झाकण काढलं नव्हतं, असं दाखवणारा एक फोटो सामाजिक माध्यमांमध्ये व्हायरल झाला. कॅमेरा निकॉन कंपनीचा होता आणि लेन्सवरचं झाकण

कॅनन कंपनीचं होतं, हे त्या फोटोत स्पष्ट दिसत होतं. साहजिकच सदर फोटोवर कम्प्युटरमध्ये प्रक्रिया करून लेन्सवर झाकण चढवण्यात आलं होतं. राहुल गांधींचेही अनेक फोटो अशाच प्रकारे फेरफार करून सामाजिक माध्यमांमध्ये व्हायरल केले जातात. नवीन तंत्रज्ञानामुळे कोणीही सामान्य व्यक्ती फोटोमध्ये फेरफार करू शकते आणि त्या फोटोचं प्रसारणही करते.

१९९० वा २००० साली हे शक्य नव्हतं. त्या काळात कम्प्युटर-लॅपटॉप होते, परंतु स्मार्ट फोन नव्हते. बातमी व माहितीचं प्रसारण वर्तमानपत्रं, रेडिओ आणि उपग्रह वाहिन्यांमार्फत होत असे. बातमी वा माहितीचं प्रसारण करण्याची जबाबदारी पार पाडण्यासाठी या प्रसारमाध्यमांकडे प्रशिक्षित मनुष्यबळ होतं. माहिती वा बातमीचं प्रसारण करण्यापूर्वी खातरजमा केली जायची. असत्य वा चुकीची माहिती वा बातमी त्या काळातही प्रसारित व्हायची, मात्र त्याला कोण जबाबदार आहे हे शोधता येत असे. कोणत्या वर्तमानपत्राने वा वृत्तवाहिनीने चुकीची, असत्य वा दिशाभूल करणारी बातमी दिली हे समजत असे. सदर वर्तमानपत्र वा वृत्तवाहिनीच्या बातम्यांवर विश्वास ठेवता कामा नये असं मानलं जात असे. मात्र आता हाती स्मार्टफोन असणारी प्रत्येक व्यक्ती बातमी वा फोटो वा व्हिडीओ वा लेख प्रसारित करते. स्मार्ट फोन हाती आल्यावर माहितीचा एवढा प्रचंड स्फोट झालाय की सत्य, वस्तुस्थिती, वास्तव यांची पडताळणी करणं दिवसेंदिवस अवघड बनू लागलं आहे.

स्मार्ट फोन असो की लॅपटॉप, वापरणारी व्यक्ती कोणत्या वेबसाइटन्सना वा संकेतस्थळांना भेटी देते, कोणता मजकूर, फोटो, व्हिडीओ पाहते, कोणता मजकूर डाऊनलोड करते, फॉरवर्ड करते, काय खरेदी करते, कुठे जाते, कोणाशी फोनवर बोलते, इत्यादी प्रचंड माहिती

वा डाटा वा विदा निर्माण होते. गुगल, फेसबुक, अमेझॉन, इत्यादी माहिती-तंत्रज्ञान कंपन्यांकडे ही माहिती जमा होत असते. ह्या माहितीचं पृथःकरण करून स्मार्टफोन वा लॅपटॉप वापरणाऱ्या व्यक्तीचं प्रोफाइल तयार केलं जातं. व्यक्तीच्या आवडी-निवडी, मनाचा कल इत्यादी सर्व या प्रोफाइलमध्ये असतं. ही माहिती वा डेटा वा विदा यावर मालकी कुणाची हा प्रश्न क्षणभर बाजूला ठेवू या. मात्र या माहितीमुळे व्यक्तीच्या इच्छा, सुप्त इच्छा, जाणिवा, अपेक्षा, आकांक्षा इत्यादी सर्व अल्गोरिदमला कळतात. त्यानुसार सदर व्यक्ती कोणत्या वस्तू व सेवा विकत घेईल, त्या विकत घेण्यासाठी कोणत्या जाहिरातींचा आणि तंत्रांचा वापर करावा इत्यादी बाबीही अल्गोरिदम निश्चित करतो. या वस्तू व सेवांचं उत्पादन करणाऱ्या कंपन्यांना हा डेटा विकला जातो. स्मार्टफोन आणि लॅपटॉप वापरणाऱ्या व्यक्तीचं मानसशास्त्रीय प्रोफाइल अल्गोरिदम तयार करतो. हे प्रोफाइल शंभर टक्के अचूक नसेलही, परंतु त्यामुळे व्यक्तीच्या इच्छा वाकवण्याचं, त्यांना दिशा देण्याचं, बदलण्याचं आणि त्या इच्छांची पूर्तता करण्याचं बळ अल्गोरिदमकडे येतं. कोणते शब्द वा प्रतिमा वा सूर वा व्हिडीओ दाखवल्याने व्यक्तीच्या कोणत्या भावना उद्दिपीत होतात हे अल्गोरिदम ठरवतो. याचा उपयोग केवळ वस्तू व सेवांच्या विक्रीसाठी नाही तर राजकीय, सामाजिक निर्णय गळ्यात मारण्यासाठीही होतो.

२०१० साली कॅब्रिज एनलायटिका या ब्रिटिश कंपनीने फेसबुक वापरणाऱ्या लाखो व्यक्तींचा डेटा त्यांच्या संमतीशिवाय गोळा केला. म्हणजे वास्तवात फेसबुकने हा डेटा त्या कंपनीला विकला. कॅब्रिज एनलायटिका या कंपनीने फेसबुक वापरणाऱ्या लाखो व्यक्तींचं सायकॉलॉजिकल प्रोफाइल तयार केलं आणि काही राजकीय शक्तींना हा प्रक्रिया केलेला डाटा वा विदा विकला

आणि त्यांच्यासाठी राजकीय प्रचाराची रणनीती तयार केली. २०१६ साली झालेल्या अमेरिकेच्या राष्ट्राध्यक्षपदाच्या निवडणुकीत या विदाचा वापर करून मतदारांची मनं जिंकण्याची रणनीती तयार करण्यात आली. या सर्व कारस्थानामागे रशियाचे सर्वेसर्वा व्लादिमीर पुतीन यांचा हात होता. डोनाल्ड ट्रम्प यांच्या विजयाला ही रणनीती कारणीभूत ठरली. ब्रिटनने युरोपियन युनियनमधून बाहेर पडावं यासाठी जनमत घेण्यात आलं. हे जनमत प्रभावित करण्यासाठीही कॅब्रिज एनलायटिका या कंपनीने केलेल्या विदा पृथःकरणाचा आणि मानसशास्त्रीय प्रोफाइलचा वापर करण्यात आला होता. या प्रकरणी चौकशी होऊन फेसबुकला पाच लाख डॉलर्सचा दंड ठोठावण्यात आला होता. पुढे २०१८ साली कॅब्रिज एनलायटिका या कंपनीने दिवाळखोरी जाहीर केली.

जागतिकीकरणचे पुरस्कर्ते आणि जागतिकीकरणाचे विरोधक अशी एक राजकीय विभागणी जागतिक राजकारणात झाली आहे. जागतिकीकरण म्हणजे काय? भांडवल, वस्तू व सेवा यांचा सर्व देशांमध्ये अनिर्बंध संचार म्हणजे जागतिकीकरण. काही देश गव्हाचं उत्पादन करतील, काही देश तांदळाचं उत्पादन करतील, काही देश कंप्युटर, तर काही देश कार्स बनवतील. जे गव्हाचं उत्पादन करतील त्यांनी कार्स व कंप्युटर विकत घ्यावेत. कंप्युटर्सचं उत्पादन करणाऱ्यांनी गव्हाच्या उत्पादनात प्राविण्य मिळवण्याचं वा त्यामध्ये गुंतवणूक करण्याची गरज नाही. त्यासाठी आयात-निर्यातीवरील सर्व बंधनं दूर करणं गरजेचं होतं. यासंबंधीचं नियमन करण्याचं काम जागतिक व्यापार संघटनेकडे सोपवण्यात आलं.

मुक्त बाजारपेठेसोबत अन्य बाबीही येतात. राष्ट्रीय पातळीवर बाजारपेठ मुक्त करणं, खासगीकरण आणि कमी कर तर आंतरराष्ट्रीय व्यापार

खुला करणं, आयात शुल्कात कपात करणं ही आर्थिक रचना अभिप्रेत आहे. या आर्थिक रचनेला राजकीय आणि वैयक्तिक जीवनाच्या मितीही आहेत. राजकारणामध्ये मुक्त निवडणुका, कायद्यांचं राज्य, अल्पसंख्याकांचे हक्क (यामध्ये धार्मिक, भाषिक, परंप्रांतीय, लैंगिक सर्व प्रकारच्या अल्पसंख्याकांचा समावेश होतो) या बाबी राष्ट्रीय पातळीवर गरजेच्या आहेत. लोकशाही नसेल तर देशामध्ये बेगडी भांडवलदार तयार होतील. सोविएत रशियाच्या पाडावानंतर रशियामध्ये बेगडी भांडवलदार म्हणजे सरकार पुरस्कृत भांडवलदारांच्या हाती देशातील ८० टक्के संपत्ती केंद्रित झाली आहे. आंतरराष्ट्रीय पातळीवर राजकारणामध्ये शांततामय संबंधांना प्रधान स्थान आहे. त्याशिवाय बहुपक्षीय म्हणजे तीनपक्षा अधिक देशांनी सहकार्य करणं, जागतिक व्यापार संघटना व जागतिक कायद्यांचं पालन करणं अभिप्रेत आहे.

जागतिकीकरणाचा व्यक्तीला काय लाभ? त्याचं उत्तर असं की व्यक्तीला निवडीचं स्वातंत्र्य मिळतं. म्हणजे बाजारात देशोदेशींच्या वा कंपन्यांच्या वस्तू व सेवा उपलब्ध असतील. आपल्याला जे आवडतं, पटतं, परवडतं त्याप्रमाणे व्यक्ती खरेदी करेल. त्याशिवाय लिंगभाव समता आणि सांस्कृतिक वैविध्यही असेल. एका देशातून दुसऱ्या देशात जाण्याचं, स्थलांतर करण्याचंही स्वातंत्र्य मिळेल.

जागतिकीकरणाची ही संकल्पना उदारमतवाद या विचारधारेशी संबंधित आहे. उदारमतवादाची धारणा अशी की स्वातंत्र्य आणि हुकूमशाही यांच्या संघर्षातून इतिहास घडतो. सर्व मनुष्यप्राणी स्वतंत्रपणे एकमेकांशी सहकार्य करून निरामय जीवन जगतील अशा जगाची कल्पना

उदारमतवाद करतो. मात्र त्यासाठी काही प्रमाणात विषमता सोसावी

लागेल ही बाब उदारमतवाद स्वीकारतो. उदारमतवादात स्वातंत्र्य या मूल्याला प्रधान स्थान आहे. प्रत्येक व्यक्तीकडे फ्री विल अर्थात मुक्त इच्छा असते. व्यक्तीची भावना, इच्छा आणि निवड या मुक्त इच्छेशी संबंधित आहे. म्हणून धर्मगुरु वा धर्म यांचे आदेश प्रमाण न मानता, व्यक्तीने मुक्त इच्छेचा म्हणजे हृदयाचा आवाज ऐकावा आणि त्यानुसार वर्तन करावं मात्र अन्य व्यक्तीच्या स्वातंत्र्यावर अतिक्रमण करू नये, अशी उदारमतवादाची शिकवण आहे. म्हणूनच व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या हक्काला

मान्यता देण्यात आली आहे.

उदारमतवाद ही विसाव्या शतकातली विचारधारा आहे. त्या काळात व्यक्तीची मुक्त इच्छा वा फ्री विल ही गूढ बाब होती. काही लोक बुद्धिमान असतील काही व्यक्तींना कलांमध्ये, विज्ञानात, तंत्रज्ञानात गती असेल. मात्र गरीब व मडु व्यक्तीकडेही मुक्त इच्छा वा फ्री विल असतं, म्हणून लोकशाहीचा, निवडणुकांचा पुरस्कार उदारमतवाद करतो. २१ व्या शतकात माहिती-तंत्रज्ञानाच्या आणि जैवतंत्रज्ञानाच्या विशेषतः मज्जासंस्थेच्या ज्ञानामुळे फ्री विल नावाची बाब गूढ राहिलेली नाही. कोणते सूर, शब्द ऐकल्यावर, दृश्य वा आकृती पाहिल्यावर व्यक्तीच्या रक्तदाबात, हृदयाच्या ठोक्यात, मेंदूतील मज्जापेशींच्या रिंगणात काय बदल होतात याचं मोजमाप करता येतं. त्याचा अभ्यास करून व्यक्तीच्या इच्छांशी खेळता येतं. त्यानुसार अर्थव्यवहार म्हणजे वस्तू

वा सेवा खरेदी करण्याच्या व्यक्तीच्या निवडीत बदल करता येतो, राजकारणात व्यक्तीचं मत बदलता येतं, कारण मतदान भावनेवर होतं. नेमकं हेच कॅंब्रिज एनलायटिकाने २०१६च्या अमेरिकेतील राष्ट्राध्यक्ष निवडणुकीत दाखवून दिलं.

जागतिकीकरणामुळे जगामध्ये स्थैर्य, शांतता व सुबत्ता नांदेल अशी समजूत १९९० च्या दशकात होती. म्हणून तर देअर इज नो आल्टरनेटिव अर्थात टीना असं जागतिकीकरणामुळे म्हटलं जात होतं. परंतु एकविसाव्या शतकात त्याला तडा गेला. मूठभरांच्या हाती संपत्तीचं केंद्रीकरण झाल्याने विषमता वाढली आहे. आंतरराष्ट्रीय नाणे निधी (इंटरनॅशनल मोनेटरी फंड) या संस्थेने वर्ल्ड इन्विलिटी रिपोर्ट मार्च २०२२ मध्ये प्रसिद्ध केला. सदर अहवालानुसार जगातील निम्म्या लोकसंख्येकडे दरडोई केवळ २,९०० डॉलर्सची संपत्ती

आहे आणि केवळ १० टक्के लोकांकडे त्यांच्या १९० टक्के संपत्ती केंद्रित झाली आहे. जागतिक उत्पन्नाच्या ५२ टक्के रक्कम याच दहा टक्क्यांच्या खिशात जाते, तर गरिबांच्या वाट्याला केवळ ८.५ टक्के रक्कम येते. ऑक्सफॉम इंटरनॅशनल या संस्थेच्या २०२२ सालच्या अहवालानुसार ९० टक्के भारतीयांचा उत्पन्न व संपत्तीतला हिस्सा उत्तरोत्तर कमी होतोय. उत्पन्नातील ५६ टक्के तर संपत्तीतील ७४ टक्के हिस्सा १० टक्के लोकांच्या खिशात आहे तर, ५० टक्के गरिबांकडे उत्पन्नातील १४, तर संपत्तीतील २.५ टक्के वाटा आहे.

विसाव्या शतकातली विषमता आणि एकविसाव्या शतकातील विषमता यामध्ये मोठा फरक आहे. आपण अधिक बुद्धिमान आहोत, आपल्याकडे कौशल्यं आहेत म्हणून आपण श्रीमंत आहोत अशी धारणा राजा, सरदार, उमराव, ब्राह्मण, धर्मगुरु यांची होती. वास्तविक त्यांच्या

आणि शेतकरी, कुंभार, लोहार, चांभार इत्यादींच्या बुद्धिमत्तेत फारसा फरक नव्हता. कौशल्यं तर कष्ट करणाऱ्यांकडे होती. त्यामुळे ही विषमता मिटवणं शक्य होतं. समाजवादाचा विचार म्हणूनच लोकप्रिय झाला होता. एकविसाव्या शतकात अल्गोरिदम अर्थातच कृत्रिम बुद्धिमत्ता विकसित झाली आहे. ती केवळ श्रीमंतांनाच परवडू शकते. कृत्रिम बुद्धिमत्तेमुळे अनेक रोजगार बुडणार आहेत. उदा. चालकविरहीत वाहनांच्या चाचण्या अमेरिकेत सुरु झाल्या आहेत. फास्टफूड रेस्तरांमध्ये स्वयंपाकी ठेवण्याची गरज भासणार नाही. तीच गत इतर अनेक क्षेत्रात होणार आहे. त्यामुळे अर्थव्यवस्थेत स्थान नसणाऱ्या निरुपयोगी गरिबांची फौज तयार होईल. विसाव्या शतकात गरिबांना अर्थव्यवस्थेत स्थान होतं. जुलूम, दडपशाही, अन्याय, शोषण यांच्या विरोधात ते संपाचं शस्त्र उपसू शकत होते. त्यामुळे उत्पादनला खीळ बसून भांडवलदारांच्या नफ्यावर विपरीत परिणाम व्हायचा. कृत्रिम बुद्धिमत्तेमुळे निर्माण होणाऱ्या निरुपयोगी लोकांच्या वर्गाकडे संप, बहिष्कार हे हत्यार नसेल. मेक्सिकन वा चिनी लोकांमुळे अमेरिकेतील श्वेतवर्णीयांना नोकऱ्या मिळत नाहीत असा प्रचार डोनाल्ड ट्रंप यांनी अध्यक्षीय निवडणुकीत केला होता. त्यांना यशही मिळालं होतं. पुढच्या अध्यक्षपदाच्या निवडणुकीत आपला पराभव होणार हे दिसू लागल्यावर ट्रंप यांनी चिथावणी दिल्यावर त्यांच्या समर्थकांनी अमेरिकन काँग्रेसवर हल्ला केला होता.

माहिती-तंत्रज्ञान आणि जैवतंत्रज्ञान यांच्या मिलाफातून आपल्या पेशींमध्ये बदल करणंही शक्य होईल. काही दिवसांपूर्वीच बातमी बिल गेट्स यांनी भाकीत केलं की स्मार्टफोन लवकरच इतिहासजमा होतील. कारण एक चिप मानवी देहातच बसवली जाईल आणि कोणत्याही साधनाचा वापर करून संवाद साधता येईल. माहिती तंत्रज्ञान आणि जैव तंत्रज्ञान अर्थातच मज्जासंस्थेचं ज्ञान यांचा

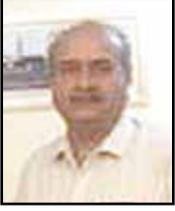
माहिती-तंत्रज्ञान आणि जैवतंत्रज्ञान यांच्या मिलाफातून आपल्या पेशींमध्ये बदल करणंही शक्य होईल. काही दिवसांपूर्वीच बातमी बिल गेट्स यांनी भाकीत केलं की स्मार्टफोन लवकरच इतिहासजमा होतील. कारण एक चिप मानवी देहातच बसवली जाईल आणि कोणत्याही साधनाचा वापर करून संवाद साधता येईल.

मिलाफ झाल्यावर आजचे श्रीमंत लोक आपल्या देहातच बदल करू शकतील. तसं झालं तर गरीब व श्रीमंत यांच्यातील दरी कधीही मिटवता येणार नाही. गरीब आणि श्रीमंत हे वर्ग न राहाता दोन स्वतंत्र मानवी प्रजाती बनू शकतील. विज्ञान-तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीमुळे ही बाब शक्यतेच्या कोटीत आली आहे. उदाहरणार्थ श्रीमंतांना त्यांचं वार्धक्य लांबवता येईल, आयुर्मायादा वाढवता येईल. गरिबांना ते शक्य होणार नाही.

इतिहासकाळात जमीन ही संपत्ती होती. जमिनीसाठी युद्ध व्हायची. औद्योगिक क्रांतीनंतर कारखाने, यंत्रं ही संपत्ती झाली. बाजारपेठ मिळवण्यासाठी युद्धं होऊ लागली. एकविसाव्या शतकात सर्वाधिक मूल्य माहिती वा डाटा वा विदा यांना आहे. गुगल, अमेझॉन या कंपन्यांचं जागतिक साम्राज्य त्यावरच उभं आहे. डाटा वा विदा वा माहिती ह्या संपत्तीचं वैशिष्ट्य असं की त्याच्यावरील मालकीची सुस्पष्ट व्याखा नाही वा तिचं नियमन करणारे कायदे नाहीत. प्रकाशाच्या वेगाने त्या माहितीचं वहन होतं आणि तिच्या प्रती काढून ठेवता येतात, त्यावर प्रक्रिया करता येतात. जमिनीच्या मालकीचे, कंपन्यांच्या

मालकीचे यांच्या खरेदी-विक्रीचे कायदेकानून आहेत, नियमनाच्या यंत्रणा आहेत. माहिती वा डाटा बाबत असलेले कायदे वा यंत्रणा पुरेशा विकसित झालेल्या नाहीत.

जागतिकीकरणाच्या स्वप्नाला तडा जाण्याची अनेक कारणे आहेत. विविध देशांचे म्हणजे त्या देशातील सत्ताधारी वर्गाचे हितसंबंध एकमेकांना छेद देणारे आहेत. चीनला व्यापाराचं व बाजारपेठेचं जागतिकीकरण हवं आहे, परंतु लोकशाही, निवडणुका, मानवी हक्क मान्य नाहीत. युरोप व अमेरिकेला स्थलांतरित वा दुसऱ्या देशांतील लोक नको आहेत. ट्रम्पना बाजारपेठ खुली हवी होती, परंतु खुला आंतरराष्ट्रीय व्यापार नको होता. त्यामुळे चिनी उत्पादनं अमेरिकेची बाजारपेठ काबीज करतात, असा त्यांचा आक्षेप होता. रशियालाही मुक्त निवडणुका नकोत, कारण त्यामुळे त्या देशातील बेगडी भांडवलशाही कोसळून पडेल अशी भीती आहे. या कारणामुळेच जागतिकीकरणाच्या विरोधकांना पुतीनची फूस असते. म्हणून तर केंब्रिज एनलायटिकाचा वापर करून डोनाल्ड ट्रंप निवडून यावेत यासाठी त्याने खटपटी केल्या. या सर्व कारणांमुळे उदारमतवादावरचा लोकांचा विश्वास डळमळीत होत आहे. त्यामुळे लोकशाहीला हादरा बसतो आहे. अमेरिका असो की युरोप वा भारत सर्वत्र एथ्निक राष्ट्रवाद म्हणजे वांशिक राष्ट्रवाद वाढतो आहे. उदारमतवादानुसार जर्मन नागरिक जर्मन आहेत. परंतु आयडेंटिरियन म्हणजे अस्मितावादी वा एथ्निक वा वांशिक राष्ट्रवादी यांना हे मान्य नाही. त्यांच्यामते जर्मन नावाची एक स्वतंत्र संस्कृती आहे. त्या संस्कृतीत वाढलेले तेच जर्मन. हीच भावना स्वीडन, इटली, फ्रान्स इथेही बळावते आहे. श्रीलंकेतील सिंहली राष्ट्रवादांमुळे देशाची अर्थव्यवस्था कोसळली. भारतातही या घडामोडींचे पडसाद ऐकू येत आहेत. ■

संजीव साबडे
ज्येष्ठ पत्रकार

आला आला दिवाळी सण, वेगळा फराळ, वेगळं जेवण

दिवाळीत घराघरात चिवडा, शेव, लाडू, करंज्या, शंकरपाळ्या, चकल्या हे फराळाचे प्रकार केले जातात वा करावे लागतात. ज्यांना हे सारं घरी करणं शक्य नसतं, ते या वस्तू बाजारातून विकत तरी आणतात. पण नेहमीप्रमाणे यंदाही दिवाळीचा फराळ घरीच बनवायचा असेल तर यावर्षी काहीतरी त्यात बदल केला तर ?

दिवाळी आली की तोंडावर. या सुटीत बाहेरगावी फिरायला जाणार असाल, तर प्रश्न नाही. पण घरीच असाल दिवाळीत तर झाली का तयारी? पणत्या, रांगोळी, आकाश कंदील, उटणं, सुवासिक तेल, नेहमीपेक्षा वेगळा चंदनाच्या वासाचा साबण झालंच तर मुलांना नवे कपडे, कदाचित चपला बूट, एखादी साडी, झब्बा वा जीन्स... किती असते खरेदी करायची! हल्ली वर्षात

कधीही नवे कपडे घेतले जातात, तरीही दिवाळीत घ्यावेच लागतात. शिवाय काही जणांची कार, दुचाकी, वॉशिंग मशीन, फ्रिज, मिक्सर किंवा गेला बाजार काही नवी भांडी, फ्राय पॅन अशी खरेदीची तयारी असते. शिवाय स्वतःला मान्य नसलं तरी मुलांच्या आग्रहास्तव फटाके..!

पण एवढी सारी खरेदी केली वा झाली तरी दिवाळी पूर्णतः साजरी होऊ शकत नाही. दिवाळीत

घराघरात चिवडा, शेव, लाडू, करंज्या, शंकरपाळ्या, चकल्या हे फराळाचे प्रकार केले जातात वा करावे लागतात. ज्यांना हे सारं घरी करणं शक्य नसतं, ते या वस्तू बाजारातून विकत तरी आणतात. जे विकत आणतात, त्यांना अवश्य आणू द्यात दिवाळीच्या फराळाचे पदार्थ. पण नेहमीप्रमाणे यंदाही दिवाळीचा फराळ घरीच बनवायचा असेल तर यावर्षी काही तरी त्यात बदल केला तर?

बदल तर हवाच, कारण दर दिवाळीत तेच ते करण्याचा अनेक जणांना वा जर्णींना कंटाळा येतो. त्यात काही नावीन्य नसतं. शिवाय दुसऱ्या दिवशीच काही तरी वेगळा फराळ हवा, हे प्रकार नको, असा घोशा घरातली मंडळी करू लागतात. आलेले पाहुणेही चमचाभर चिवडा, चकलीचा तुकडा खाऊन बाकी पदार्थाकडे दुर्लक्ष करतात, लाडूही नको म्हणतात, कारण तो पूर्ण खायची इच्छा नसते आणि तो तोडून खाणं जीवावर येतं. शेजार पाजारहून फराळाची ताटं आली तरी त्यातही आपण घरी केलेले पदार्थच त्यात दिसतात. त्यातून आपला चिवडा बरा झालेला नाही, त्यात मीठ जास्त झालंय, बेसन नीट भाजलं न गेल्यांनं लाडू तोंडात चिकटतो, रव्याच्या लाडूत तूप कमी पडल्यांनं तो लवकर फुटतो, चकली एक तर खूपच कडक झालीय, फारच नरम आहे, अशा तक्रारी वा शेर ऐकू येतात. त्यामुळे खूप मेहनतीने केलेले पदार्थ लवकर संपत नाहीत आणि नाशत्याला ताजा प्रकार करून द्यावा लागतो. ही घर घर की कहाणी असते. त्यामुळे केल्याचं चीज झालं नाही, असं वाटत राहतं. करण्यातला सारा आनंद ओसरतो.

तरीही यातील काही प्रकार यंदाही नाईलाजाने का होईना, करावेच लागतील. कारण त्यांना पर्यायच नाही. पण दिवाळी फराळ म्हणून याशिवाय काही वेगळे प्रकार करून पाहायला काय हरकत

आहे? त्यामुळे आपण काही नवे प्रकार करू शकतो हे स्वतःला आणि घरातील व शेजारच्या इतरांनाही कळेल. यापैकी सारे पदार्थ तुम्ही कधीही केले नसतील, तर काही व्रचित प्रसंगी केलेही असतील. हे सारे खाद्यपदार्थ भारतातीलच आहेत, अन्य राज्यांत ते सणासुदीला केले जातात.

कडबोळी हा प्रकार चकली करण्यातला. चकल्यांप्रमाणे त्याचीही भाजणी असते. ती विकतही मिळते. किंवा गहू, ज्वारी, बाजरी तांदूळ, बाजरी, चणा डाळ, उडदाची डाळ यापासून भाजणी करतात. कडबोळी हा सोपा प्रकार मूळ कर्नाटकातला. काही जण हातानं कडबोळी

वळतात. पण ती चकलीसारखी गोल वळलेली मस्त दिसतात. त्यासाठी सोऱ्या मात्र लागेल. चकल्या करणाऱ्यांच्या घरी सोऱ्या आणि त्याच्या वेगवेगळ्या चकल्या असतातच.

दुसरा घरी करता येण्यासारखा, पण आपण करायचं टाळतो तो प्रकार म्हणजे बाकरवडी. तो खूप अवघड प्रकार आहे आणि घरी करणं अशक्य आहे, असं अनेकांना वा अनेकींना वाटतं. दोन कप मैदा असेल तर तीन चमचे बेसन घ्या. ते मळण्यासाठी चार चमचे गरम तेल हवं. दुसरीकडे खसखस, बारीक शेव, तीळ,

मिरची पूड, गरम मसाला, बेसन, ओवा, जिरे पूड, किंचित चिंचेचा घट्ट कोळ, चवीला गूळ, मीठ (आवाडीनुसार थोडी लसूण व आल्याची पेस्ट) यांचं सारण बनवा. मळलेल्या मैदा व बेसनाची पोळी बनवून त्यात हे सारण घालायचं. त्याचा रोल करून छोट्या आकाराचे तुकडे करायचे व गरम उकळत्या तेलात ते कुरकुरीत होईपर्यंत तळायचे. याच सारणाच्या कचोऱ्या व सामोसेही

करता येतील. त्यासाठी गरम तेल व पाण्यात मळलेला मैदा लागेल. त्यात वरील सारण भरून गोल लाडवासारखे गोळे बनवायचे आणि ते टाळून घ्यायचे. ती हलकी होण्यासाठी किंचित खायचा सोडा वा इनो घाला. याच सारणातून पट्टी सामोसे बनवता येतील. त्यासाठीच्या पट्ट्या विकतही मिळतात. पण स्वतः बनवणं फारसं अवघड नाही. हे सामोसे, बाकरवडी, कचोरी टिकणारे पदार्थ. ताटात वेगळे दिसणारे प्रकार.

यापैकी काही मैदा वा त्याच्या पट्ट्या शिल्लक ठेवल्यास सकाळी नाश्याला वा पाहुणे आल्यावर वाटाणा व उकडलेल्या बटाट्याचे पट्टी सामोसे करता येतात. याच वाटाणाच्या करंज्या मस्त लागतात. तसंच पोहे, कांदा, खोवलेला नारळ, वाटलेली हिरवी मिरची असे दक्षिणी सामोसे करणं शक्य आहे. मात्र ते लगेच संपवायला लागतात. फार टिकत नाहीत. पूर्वी उडपी हॉटेलांत असे सामोसे मिळायचे, आता नसतात. दिवाळीच्या काळात कोणी

फार वेळखाऊ प्रकार आहे. तांदूळ तीन दिवस भिजवून ठेवा वगैरे. पण बाजारात अनारसे रेडी मिक्स मिळतं. त्यामुळे वेळ व त्रास वाचतो आणि पटकन चांगले अनारसेही तयार होतात. शिवाय आपण केल्याचं समाधान. रेडी मिक्सची दोन पाकिटं आणली की पुरे.

आणखी एक गोड पण काहीसा वेगळा पदार्थ म्हणजे गूळ आणि ओल्या नारळाचे लाडू. साधारणपणे अडीच ते तीन कप खोवलेला नारळ, एक कप गूळ, दोन

झालं की त्यात वेलदोडा पूड घालायची. ती मिसाळली गेली की मिश्रण पूर्ण गार होण्याआधी लाडू वळायचे. ते वळताना तुम्ही वाटल्यास बेदाणे व काजूचे अगदी बारीक तुकडे घालू शकता. पण सांभाळून. त्यामुळे लाडू तुटणार नाही, याची दक्षता घ्या. किंवा सुक्या मेव्याशिवायच लाडू बनवा.

तमिळनाडूमध्ये उक्कुराई वा ओक्कुराई नावाचा एक गोड पदार्थ दिवाळीत बनवतात. चण्याची डाळ कुकरमध्ये शिजवून घ्यायची. ती गार झाली की मिक्समध्ये वाटून घ्यायची. दुसरीकडे गुळाचा एक तारी पाक करायचा. तार आली की त्यात डाळीचं वाटण त्यात घालायचं. वरून वेलदोडा व थोडी दालचिनी पूड, काजू, बेदाणे घालायचे आणि ते सारं नीट मिसळपर्यंत, पण करपणार नाही याप्रकारे हलवत राहायचं. याला चणा डाळीचा शिरा वा हलवा असंही

शक्यतो मांसाहार करत नाही. एरवी याच पट्ट्यात खिमा भरून केलेले सामोसेही छान लागतात.

गोड प्रकारांत अनारसे करता येतील. हल्ली ते फार केले जात नाहीत. ते सर्वाना आवडतात हे खरं, पण

चमचे तूप आणि वेलदोड्याची पूड एवढंच लागतं या लाडूसाठी. कढईतील तूप चांगलं गरम झालं की खोवलेला नारळ त्यात घालायचा. त्यातील पाणी सुकू लागलं की गूळ घालून तो झारा वा चमच्याने हलवत राहायचा. मिश्रण चांगलं तयार

म्हणता येईल. हा पदार्थ तीन चार दिवस टिकू शकतो. शिवाय पटकन करता येणारा

असल्याने आयत्या वेळीही करून पाहायला हरकत नाही. याशिवाय एक चकलीसारखा पण गोड पदार्थ म्हणजे अचप्पन.

केरळमध्ये तो सणाला बनवतात. पण करणं सोपं नाही. दिवाळीत नको, नंतर कधी करता येईल. मात्र तो ऑनलाइन व दक्षिण भारतीयांच्या दुकानात मिळतो. त्याचा फोटो माहितीसाठी दिला आहे.

दिवाळीचे चार पाच दिवस रोज सकाळी तोच तो फराळ वा उपमा अन पोहे यापेक्षा कधी ढोकळा, कधी अळूवडी, सुरळीच्या वड्या, मेदुवडा, बटाटेवडा, साबुदाणा वडा, करता आले तर उत्तम. जेवणात कधी मसाले भात, उंधियू, खमंग काकडी, कोल्हापुरी पद्धतीचा अख्खा मसूर, एखाद दिवशी पुरी, बटाटा भाजी, कोशिंबीर, चटणी, पुलाव, मट्टा वा साधं वरण व भात, आळुची आंबट-गोड भाजी आणि पापड, भजी, कुरडया असा पूर्ण मराठी बेत असावा. हे करताना मदतीला कोणी तरी हवं. अन्यथा त्रास होतो,

धावपळ होते. मात्र काय मस्त स्वैपाक झालाय असं कोणी म्हटलं की समाधानही मिळतं.

हे झाले काही मोजके व काहीसे वेगळे खाद्यपदार्थ. काही जण वा जणी हे करीत असतीलही. पण ज्यांनी कधी केले नसतील, त्यांनी शक्य झाल्यास करावेत. हे प्रकार सुचवताना त्याची वरवरची माहितीच दिली आहे. या प्रत्यक्ष पाककृती नव्हेत. पाककृती पुस्तकं वा इंटरनेटवर

नक्कीच मिळतील.ती वाचूनच हे प्रकार बनवा. रेडी मिक्सचा वापर करा. श्रीखंड, बासुंदी, पुरणपोळ्या हेही केले, आणले व खाल्ले जातात. यंदाही ते प्रकार असतीलच.

यावर्षी दरवर्षीपेक्षा वेगळा चिवडा करायचे ठरवा. नेहमी पातळ पोह्यांचा करीत असाल, तर यंदा नायलॉन पोह्यांचा वा जाड पोह्यांचा चिवडा करा. कांदा घालून चिवडा करा, त्यासाठी आधीच कांदे कापून उन्हात ठेवावे लागतील. नाशिकचा तळलेला कांदा घातलेला चिवडा खूप लोकप्रिय आहे. केवळ जाडच नव्हे तर पातळ व नायलॉन पोह्यांचा कांदे घातलेला चिवडा मस्त लागतो. फोडणीचे कुरमुरे अनेक घरांत केले जातात. त्यातही पूर्ण सुकवलेला कांदा तेलात परतून घेऊन घातला की ते खूपच छान लागतात. जे नेहमी पोह्यांच्या चिवड्यात साखर घालतात, यंदा तिला रजा द्यावी. किंवा

यावर्षी चिवड्याला रजा देऊन पर्याय म्हणून भडंग घरीच तयार करा. फोडणीच्या कुरमुऱ्याचंच हे भावंडं. सांगलीचे भडंग तर खूपच मस्त आणि लोकप्रिय. घरी ते करणं जमतं नसेल तर ते विकतच आणा. आता ते सर्वत्र मिळतात. अगदी आंध्र प्रदेश व कर्नाटकातही.

बाजारात कांदा, लसूण यांची पूड मिळते. शेव, चकली आणि अगदी चिवडा व अन्य तिखट पदार्थांत ती घालून पाहा. त्यांचा स्वादच बदलल्याचे जाणवेल. वेगळी चव आवडली सर्वांना तर उत्तमच. अन्यथा वाटणात वापरता येतील. आणि हो, टोमॅटोची पूडही दुकानांत उपलब्ध आहे. चिवडा, चकली, शेव, तिखट मिठाच्या शंकरपाळ्या यांना वेगळाच फलेवर देऊन पाहा. हल्ली अशा वेगवेगळ्या फलेवरचे वेफर्स, शेव अनेक जण विकत घेऊन खातात. ते प्रकार घरच्या घरी आणि स्वस्तात शक्य आहेत. ■

आ. श्री. केतकर
लेखक-पत्रकार

भारतीय स्वातंत्र्य युद्धातील झळझळीत 'टिळकपर्व'

अरविंद व्यं. गोखले यांच्या 'टिळकपर्व' या ग्रंथाचे प्रकाशन अलीकडेच झाले. लोकमान्यांच्या जीवनातील, मंडालेहून सुटका झाल्यानंतरच्या जीवनातल्या म्हणजे १९१४ ते १९२० मध्ये त्यांचे देहावसान झाले, तेव्हापर्यंतच्या कालखंडाचे चित्रण करून गोखले यांनी त्याला 'टिळकपर्व' हे नाव दिले. याआधी टिळकांच्या जीवनातील १९०८ ते १९१४ या कालखंडाचा आढावा त्यांनी 'मंडालेचा राजबंदी' या पारितोषकपात्र पुस्तकात घेतला होता. त्यामुळे लोकमान्यांच्या आयुष्यातील महत्त्वाच्या अखेरच्या, केवळ त्यांच्याच नाही, तर देशाच्याही दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाच्या अशा कालखंडाबाबत लिहिण्याची ओढ त्यांना लागली. सहा वर्षांच्या संशोधन, मेहनतीनंतर त्यांनी आवश्यक सामग्री जमवून हा ग्रंथ पूर्ण केला.

टिळकपर्व : १९१४-१९२०

लेखक : अरविंद व्यं. गोखले

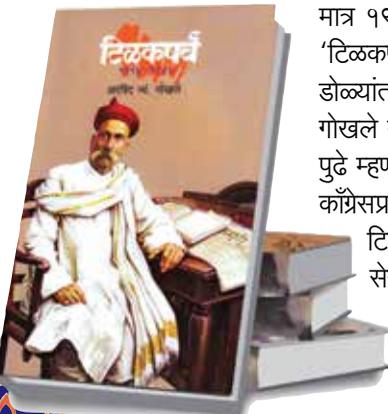
प्रकाशक : राजहंस प्रकाशन

आणि टिळक महाराष्ट्र

विद्यापीठ

पृष्ठ : ४६५

किंमत : ५०० रु.

पुस्तकाला लिहिलेल्या प्रस्तावनेत ग्रंथाच्या नावाबद्दल सदानंद मोरे म्हणतात, टिळकांच्या मंडालेतील कारावासाच्या काळातील भारताच्या इतिहासाला (गोपाळराव) 'गोखलेपर्व' म्हणावे एवढे कर्तृत्व गोखल्यांचे होते, यात संशय नाही. मात्र १९१४ ते १९२० या काळातील इतिहास 'टिळकपर्व' तर आहेच, परंतु ते ठसठशीतपणे डोळ्यांत भरावे असेही आहे. त्यामुळे अरविंद गोखले यांचे हे नामकरण यथार्थच आहे. ते पुढे म्हणतात: या कालखंडातील टिळकांचा काँग्रेसप्रवेश होण्यापूर्वीचा काही काळ सोडला, तर टिळक हे तेव्हाच्या भारतीय स्वातंत्र्यसंग्रामाचे सेनापतीच होते, असे कोणतीही अतिशयोक्ती न करता म्हणता येते आणि त्यांच्या काँग्रेसप्रवेश करण्याच्या धडपडीच्या काळातसुद्धा साऱ्या देशाचे लक्ष टिळक

आता काय करणार, याकडेच लागले होते, त्यामुळे त्याही काळाचा समावेश टिळकपर्वात करता येतो. प्रस्तावनेनंतर 'सूर्याय नमः' हे लेखकाचे मनोगत आहे.

'टिळकपर्व'ची तेरा प्रकरणे आहेत. नंतर संदर्भग्रंथ-सूची आणि शेवटी शब्द सूची. प्रकरणांची छोटी नावेही अर्थपूर्ण आहेत. पुरुषसिंह, दिव्यत्वाची प्रचिती, द्वंद्व समास : टिळक आणि गोखले, रहस्य गीतेचे, तिसरा राजद्रोह, लखनौचा भाग्योदय, स्वराज्याचा रथ, असंतोषाचे जनक, चिरोल खटला, विलायतेत टिळक, मायदेशी आगमन, संन्यासाचा खेळ नाही आणि शेवटच्या प्रकरणाला, देव देवाघरी गेला, असे नाव आहे.

लेखकाने मनोगताला 'सूर्याय नमः' असे नाव दिले, यावरून त्याचा टिळकांप्रतीचा आदरभाव दिसतो. यात ग्रंथ कशा प्रकारे सिद्ध झाला ते सविस्तर सांगितले आहे. काही अनुभवांचे वर्णनही आहे. तसेच आधीच्या टिळकचरित्राच्या लेखकांच्या, म्हणजे न. चिं. केळकर, धनंजय कीर इत्यादींच्या टिळकचरित्रांतील काही गफलती सप्रमाण दाखवून दिल्या आहेत, हे महत्त्वाचे.

लेखन संशोधनाबाबत ते किती खबरदारी घेतात ते एका प्रसंगावरून कळते. ते लिहितात: हैदराबाद (सिंध) येथे टिळकांचे नाव असलेला एक भाग आहे. त्याला 'टिळक इन्क्लाइन' असे म्हणतात. ते वाचल्यावर दिलीप माजगावकर म्हणाले: तुम्ही सांगताय की, टिळक शंभर वर्षापूर्वी सिंध हैदराबादमध्ये जेथे गेले होते, त्या भागाला टिळक इन्क्लाइन म्हणतात. हे बरोबर आहे. पण त्याचा पुरावा आपल्याकडे विचारला जाऊ शकतो. मी म्हटले, अगदी बरोबर आहे. मग मी त्या भागाच्या ताज्या छायाचित्राच्या मागे लागलो. माझे

स्नेही आणि साहित्याला वाहिलेल्या 'आज' या कराचीतून प्रसिद्ध होणाऱ्या साप्ताहिकाचे संपादक अजमल कमाल यांच्याकडे ईमेलने विचारणा केली. त्यांनी स्वतः हैदराबादेत जाऊन त्या भागातल्या दुकानांच्या पाट्यांवर 'टिळक इन्क्लाइन' असे जिथे लिहिले आहे, त्याची अस्सल छायाचित्रे पाठवून दिली. अजमल यांची कमाल अशी की, त्यांनी हैदराबादेत जाऊन त्या भागाचे मूळ नाव काय हेही शोधून काढले. त्याला आधीच्या काळात - म्हणजे १९२० च्या पूर्वी 'टपाल इन्क्लाइन' असे म्हणत. त्या जागेच्या शेजारीच हैदराबाद टपाल कार्यालय (पोस्ट) होते. तेव्हा आता आणखी काही आरसा दाखवायची गरज आहे, असे वाटत नाही.

याशिवाय लेखकाने केसरीच्या जुन्या अंकातील अग्रलेख, बातम्या इ.चा सढळ वापरही केला. टिळकांना लोकमान्य कधी आणि कोणी म्हटले या बाबत तो म्हणतो: १९०५ मध्ये विजयादशमीला एका कार्यक्रमात दुर्गाबाई जोशी यांनी मुलांना मार्गदर्शन केले. त्यावेळी महादेवशास्त्री ओक यांनी संस्कृत श्लोक वाटले, त्यात 'इति साध्यक्ष लोकमान्य बाळ गंगाधर टिळक मुदिश्य' असा उल्लेख आहे. कदाचित तो अण्णासाहेब पटवर्धन यांच्या पाहण्यात आला असावा आणि त्यांनी 'लोकमान्य' असा उल्लेख टिळकांच्या वाढदिवशी केला असावा, असेही मानतात. भालाकार भोपटकर (जे स्वतःला टिळकांचा घट्ट, लड्डू आणि मड्डू शिष्य म्हणवत) यांनीही एका लेखात त्यांचा उल्लेख 'लोकमान्य' असा केला. तेव्हापासून त्यांना असे ओळखण्यात येऊ लागले, असेही म्हणतात. पण हिरा हा हिरा असतो. त्याला तसे सर्वप्रथम कोणी म्हटले याला जसा काही अर्थ नाही, तसेच काहीसे हेही आहे. प्रस्तावना व लेखकाचे मनोगत हे ग्रंथाला पूर्णत्व देणारे आहे. त्यामुळे ते वाचायलाच हवे.

'पुरुषसिंह' हे प्रकरण काहीसे पूर्वावलोकनाचे. त्यात १९०८ ते १९१४ या कालखंडातील टिळक आणि

देशातीलही महत्त्वाच्या घटनांचा समावेश आहे. ही ग्रंथाची पूर्वपीठिकाच. कारण ती वाचल्यानेच पुढील भाग वाचताना अडखळल्यासारखे वाटत नाही. टिळकांना मंडालेच्या तुरुंगातच आणखी काही काळ ठेवण्याची गरज आहे, असे सिद्ध करण्याची खटपट इंग्रजांनी चालवली होती. नवा राजा गादीवर बसण्याच्या वेळी त्यांच्या सुटकेचा मुहूर्त निघत होता. पण तो हुकला. टिळकांची सुटका होऊ नये यासाठी तेव्हाचा मुंबईचा गव्हर्नर सिडनॅहॅम याने प्रयत्नांची शिकस्त केली, मराठी मुलखातल्या काही संस्थानिक, राजकीय पुढ्यांना त्याने हाताशी धरले होते. शेवटी टिळक मंडालेच्या अतिदुर्धर अशा गुहेतून बाहेर पडलेले पुरुषसिंह होते. सुटकेनंतर भारतात त्यांचे प्रचंड स्वागत झाले, त्यांना पाहण्यासाठी गायकवाड वाड्यासमोर मोठमोठ्या रांगा लागल्या. जनतेचे हे प्रेम पाहिल्यामुळे टिळकांना वाटले, आणखी काय हवे? सारा समाज आपल्यासमवेत असेल, तर भीती कशाची? आता आयुष्याच्या अखेरपर्यंत मी लढतच राहीन, ही त्यांची जिद्द होती.

नंतरच्या प्रकरणात पहिल्या महायुद्धाच्या काळातील टिळकांची मते आणि कृती याबाबत विवेचन आहे. याच काळात टिळकांनी 'हिंदी स्वराज्य संघा' ची स्थापना केली आणि त्याचा पहिला वाढदिवस नाशिक येथे १७ व १८ मे रोजी प्रांतिक परिषदेच्या मांडवात पार पडला. त्याच बैठकीत चिटणीसांनी संघाच्या कामाचा अहवाल सादर केला. तोपर्यंत सभासदांची संख्या १४ हजार २१८ होती. त्यात ४२ टक्के ब्राह्मण, ४३ टक्के ब्राह्मणेतार होते. मुसलमान ३०९ तर पारशी ११ व ६७ महिला होत्या. टिळकांना एकाच जातीचे पुढारी ठरवणाऱ्यांनी यापासून काही बोध घेतला पाहिजे, असे लेखक म्हणतो. तिसरे प्रकरण टिळक आणि गोखले यांच्यातील मतभेदाबाबत आहे. या दोघांमधील वाद टोकाला जाऊन पोहोचला, तरी गोखले यांच्याकडून चांगले काम झाल्यानंतर टिळक त्यांचा

गौरव करत. पण गोखले मात्र टिळकांच्या कर्तृत्वाला व्रचितच मान देत. असे का याला बरीच कारणे आहेत, पण यामुळेच टिळक आणि गोखले हा महाराष्ट्रात द्वंद्व समास बनला असे लेखक म्हणतो.

राजकीय उन्नतीसाठी गोखल्यांनी 'सर्व्हंट्स ऑफ इंडिया' सोसायटी स्थापन केली, पण ते राजकीय कारणासाठी, औद्योगिक बहिष्काराचे शस्त्र हाती घ्या, असे सांगताना कचरत. उलट आपल्या स्वदेशीच्या धोरणाला पूरक म्हणून टिळकांनी मनमोहनदास रामजी आणि जमशेदजी टाटा यांच्या सहकार्याने या देशाच्या इतिहासातला पहिला स्वदेशी फुटकळ (रिटेल) व्यापार सुरू केला, हे विसरून चालणार नाही. औरंगाबाद तुरुंगात लिहिलेल्या दैनंदिनीत जवाहरलाल नेहरू यांनी टिळकांबाबत म्हटले आहे की, 'त्यांच्याकडे आकर्षित करून घेता येण्याजोगे असामान्य असे व्यक्तिमत्त्व आहे. जाणूनबुजून केलेल्या गोष्टीचे ओझे ते कधीही बाळगत नाहीत'. गोखल्यांच्या निधनानंतर श्रद्धांजली वाहताना टिळक म्हणाले : त्यांच्यासारखे होण्याचा आपण अखंड प्रयत्न करत राहू, तर त्यांना परलोकांत खात्रीनेच आनंद वाटेल. आणि नंतर त्यांनी लिहिलेला मृत्युलेख अगदी गोखलेप्रेमींनीही वाचला, त्या सर्वांनी टिळकांच्या माणुसकीचा आणि त्यांच्या दुसऱ्याच्या मोठेपणाला दाद द्यायच्या वृत्तीचा यथार्थ गौरव केला.

'रहस्य गीतेचे' हे पुढील प्रकरण 'गीतारहस्य' या महान ग्रंथाच्या जन्मकथेपासून, त्याच्यावरील टीका, आक्षेप आणि त्याची थोरवी सांगणारे आहे. टिळक मंडालेहून परतले, तेव्हा तेथे त्यांनी शिसपेन्सिलीने लिहिलेल्या या ग्रंथाच्या वद्द्या ब्रिटिशांनी ठेवून घेतल्या होत्या. तात्यासाहेब केळकरांनी त्यांना विचारले की, तुमच्या वद्द्या त्यांनी परत केल्याच नाहीत तर काय? त्यावर टिळक म्हणाले होते: सरकारने समजा नाही वद्द्या दिल्या, तर मी सिंगडावर

जाऊन एक महिनाभर राहीन आणि सगळे 'गीतारहस्य' परत लिहून काढीन. लेखक म्हणतो हा आत्मविश्वास लोकमान्यांचा होता. मंडालेतच २ नोव्हेंबर १९१० रोजी या ग्रंथाच्या लेखनाला सुरुवात करून त्यांनी तो ३० मार्च १९११ रोजी पूर्ण करून सविस्तर प्रस्तावना लिहिली आणि अनुक्रमणिका, समर्पण हेही त्याबरोबरच पुरे केले. कोणत्या मजकुरापुढे कोणता मजकूर घ्यायचा हेही त्यांनी लिहिले होते. लेखक म्हणतो, याचा अर्थ त्यांना आपण तुरुंगातून जिवंत बाहेर पडू की नाही, याची खात्री नव्हती.

मात्र, या ग्रंथात सरकारविरोधी काहीही लिखाण नाही, या 'ओरिएन्टल ट्रान्स्लेटर' कडून आलेल्या नोंदीनंतर टिळकांना त्यांच्या हस्तलिखित वहा परत मिळाल्या. हस्तलिखितात कोणताही दोष राहू नये म्हणून त्यांनी ते कृ. प्र. खाडिलकर आणि रघुनाथ हरी भागवत यांच्याकडून तपासून घेतले. आवश्यक प्रक्रियेनंतर ग्रंथाची छपाई सुरु झाली. नंतर 'विक्रीस तयार... विक्रीस तयार' अशा मधळ्याने त्याची जाहिरात प्रसिद्ध झाल्यानंतर खरेदीसाठी लोकांची एकच झुंबड उडाली. गोविंदाग्रजांनी या ग्रंथाची महती 'श्रीमहाराष्ट्रगीता'त सांगितली आहे. ते म्हणतात :

'देवी ज्ञानेश्वरी करि जिथे भक्तीचा खेळ तिथेच गीतारहस्य बसवी बुद्धीचा मेळ' 'लोकसंग्रह' ही संज्ञा गीतेत तिसऱ्या अध्यायात आली आहे. टिळकांनी तिचा उल्लेख करून ती ओळ दिली आहे. 'लोकसंग्रहमेवापि सम्पश्यन्कर्तुमर्हसि।।' या संज्ञेचा अर्थ स्पष्ट करताना त्यांनी म्हटले आहे की, लोकांचा संग्रह करणे म्हणजे त्यांस एकत्र संबद्ध करून त्यांच्या परस्पर अनुकूल्याने जे सामर्थ्य प्राप्त होते ते त्यांच्या अंगी येईल. अशा रीतीने त्यांचे पालन, पोषण किंवा नियमन करणे आणि तद्वारा त्यांची सुस्थिती कायम ठेवून पुढे त्यांस श्रेयप्रप्तीच्या मार्गास लावणे. आपली कर्मे त्यांनी निष्काम बुद्धीने कशी करावीत याचा लोकांना प्रत्यक्ष धडा घालून देणे, असा 'लोकसंग्रह' या

टिळक हे तेव्हाच्या भारतीय स्वातंत्र्यसंग्रामाचे सेनापतीच होते, असे कोणतीही अतिशयोक्ती न करता म्हणता येते आणि त्यांच्या काँग्रेसप्रवेश करण्याच्या धडपडीच्या काळातचुद्धा त्यांच्या देशाचे लक्ष टिळक आता काय करणार, याकडेच लागले होते.

गीतेतील पदाचा अर्थ सांगितला आहे. याच वृत्तीतून त्यांनी स्वराज्याचा वन्ही चेतवला आणि व्यक्तिशः स्वतःवर आलेल्या कोणत्याही संकटाचा बाऊ न करता, उलट त्याचा अधिकाधिक फायदा घेत जी धडाडी दाखवली, ती अपूर्वच होती, असेही लेखक म्हणतो.

यानंतर टिळकांवर पुन्हा एकदा राजद्रोहाचा खटला भरण्यात आला. बेळगाव, अहमदनगर येथील भाषणे १२४ अ या कलामाखाली राजद्रोहाच्या खटल्यास पात्र आहेत, असा निष्कर्ष सरकारी पातळीवर काढण्यात आला. टिळकांच्या साठीच्या कार्यक्रमाच्या वेळी जिल्हा दंडाधिकार्याची नोटीस घेऊन डेप्युटी इन्स्पेक्टर गायडर हे कार्यक्रमस्थळी, गायकवाड वाड्यात हजर झाले. वाढदिवसाचे कार्यक्रम लवकर आटोपण्याची टिळकांची आज्ञा होती. पोलीस अधिकारी नोटीस घेऊन आल्याचे सांगण्यात आले तेव्हा ते म्हणाले, या शुभदिनी सरकारने ही भेट पाठववावी, याचा मला आनंद आहे. सरकारचाही काहीतरी आहेर हवाच होता. 'नवे वर्ष नवे संकट' हेच खरे. टिळकांना खरे तर २९ जुलैला न्यायालयात हजर राहायचे होते. हा अधिकारी पाच दिवस थांबू शकला असता. पण इंग्रजांना तेवढी कदर नव्हती.

टिळकांना मात्र याची कल्पना गायडरच्या मुलीनेच पत्र लिहून दिली होती.

या खटल्यासाठी आपल्यातर्फे बॅ. जीना यांना उभे करण्याआधी टिळकांनी जीनांना सूचना केली, माझा बचाव करताना कायद्याच्या ओढाताणीकडे दुर्लक्ष करा असे मी सांगत नाही, पण हा खटला टिळकांवर आहे आणि त्यात मॅजिस्ट्रेट हे खरे न्यायाधीश नसून माझे देशबंधव हे खरे न्यायाधीश आहेत, हे लक्षात घ्या. मला त्यांची खात्री पटवायची आहे. मॅजिस्ट्रेटची नाही. खटल्यापासून लोकांना शिक्षण मिळून चारदोन पावले राष्ट्रीय प्रगती झाली, तरच या खटल्याचे चीज आहे, अन्यथा नाही. यावरून टिळकांची संकटातूनही लाभ मिळवण्याचा प्रयत्न करण्याची वृत्ती जाणवते. या तिसऱ्या राजद्रोहाच्या खटल्यातून टिळक दोषमुक्त झाले. देशात आनंदाची लाट पसरली.

नंतरचे प्रकरण 'लखनौचा भाग्योदय'. मुंबईच्या उच्च न्यायालयाने निर्दोष सुटका केल्यामुळे त्यांची पुढली वाटचल अधिक सुकर झाली. लवकरच येणाऱ्या लखनौ काँग्रेससाठी टिळकांना मनुष्यबळ हवे होते ते त्यांनी कर्नाटक या त्यांच्या बालेकिल्ल्यातील गदग, हुबळी, धारवाड, बेळगाव इ. ठिकाणी जाऊन साध्य केले.

बेळगावला दौऱ्यातील शेवटचे भाषण करून ते पुण्याला परतले. सर्व ठिकाणी त्यांनी महत्त्वाच्या गाठीभेटी घेतल्या.

लखनौ काँग्रेस त्यांच्या दृष्टीने स्वराज्यासाठी निकराचा लढा उभारण्याची अपूर्व संधी होती. कर्नाटकातल्या स्वपक्षीयांना त्यांनी प्रतिनिधी म्हणून निवडून येण्याची सूचना केली. टिळक महाराष्ट्राबाहेर लोकमान्यच नव्हे, तर भगवान टिळक, महात्मा टिळक म्हणून ओळखले जात. ते देशाचे अनभिषिक्त सम्राट बनले होते. जाताना खास आगगाडी 'होमरूल स्पेशल' नावाने निघाली. तिला सर्वत्र प्रचंड प्रतिसाद लाभला. लोक टिळकांच्या दर्शनासाठी, त्यांचे बोल ऐकण्यासाठी आतुरले होते. लखनौला त्यांचे स्वागत कसे झाले ते

मुळातूनच वाचायला हवे. या काँग्रेसमध्ये गांधींना प्रथमच विषय नियामक समितीत प्रवेश मिळाला. या अधिवेशनापाठोपाठ लखनौमध्येच हिंदू महासभा आणि मुस्लीम लीगचेही अधिवेशन झाले. 'स्वराज्य हे माझा जन्मसिद्ध हक्क आहे आणि ते मी मिळवणारच', ही प्रसिद्ध घोषणा टिळकांनी प्रथम लखनौलाच केली. या प्रकरणात टिळकांच्या लखनौ भेटीची जी हकीकत देण्यात आली आहे, ती पाहता त्याचे नामकरण किती योग्य आहे, हे उमगते.

टिळकांच्या त्या सिंहगर्जनेने इंग्रजांच्या मनात धडकी भरली. कारण संपूर्ण स्वराज्याशिवाय मागे न हटण्याचा निर्धार त्यातून प्रकट झाला होता. ब्रिटिशांच्या अव्यापारेणु व्यापाराला दिलेले हे चोख उत्तर होते. लखनौनंतरच्या त्यांच्या दौऱ्यात पाहावे तिकडे मानवी पूरच होता. कानपूरला सारे वातावरण टिळकमय होते. लखनौ कराराद्वारे मुस्लीम लीगला मुस्लिमांचा अधिकृत प्रवक्ता ही मान्यता मिळवून दिल्याने टिळकांवर टीका झाली. पण 'अॅडव्होकेट' या वृत्तपत्राचे संपादक सी. एस. रंगा अय्यर यांनी याबाबत म्हटले, कोणाची काहीही टीका होवो, टिळक अगदी ठाम होते. केवळ या एकाच तडाखेबंद कारवाईने त्यांनी मुस्लिमांना राष्ट्रीय प्रवाहात खेचून आणले. हा दणका इतका तीव्र होता की, ब्रिटिश सत्ताधारी सैरभैर झाले होते. त्यांच्या फोडा आणि झोडा धोरणाचे डोके लखनौच्या वेशीवर फुटले होते. स्वाभाविकच 'असेल नशिबात तर आताच' (लक नाऊ इन लखनौ) या दृढनिश्चयाने टिळकांनी पुढल्या दमदार पावलांची आखणी केली. या कराराने मुस्लिमांना ३३ टक्के आरक्षण मिळाले त्यामुळे तो समाज खुश होता. प्रत्येक मुस्लिमाच्या तोंडी 'वंदे मातरम'चा घोष होता. लीगने जे दिले नाही, ते टिळकांनी मिळवून दिले हे मुस्लिमाना स्पष्ट उमगले होते. त्यांच्या मनात स्वराज्यासाठी एकत्रित संघर्ष करण्याचा विचार खोलवर रुजला, अर्थात यात जीनांचाही हातभार होता.

याच काळात टिळकांनी पंजाब भेटीचा निर्णय घेतला. पण त्यांना दिल्ली आणि पंजाबमध्येही प्रवेश करण्याची बंदी जारी करण्यात आली. मॉटॅग्यू चेम्सफर्ड सुधारणा जाहीर झाल्यावर ९ जुलै १९१८च्या केसरीच्या अंकात टिळकांनी 'उजाडले पण सूर्य कोठे आहे?' हा त्या सुधारणांची चिरफाड करणारा अग्रलेख लिहिला. इंग्रजांच्या बेछुट कारवाया सुरू होत्या. तशी टिळकांची लेखणी भट्टीत तापलेल्या सळईप्रमाणे ठिणग्या उधळत होती. त्यापूर्वी स्वराज्याचा आवाज विलायतेत बुलंद केल्याशिवाय माघार घ्यायची नाही, असा निश्चय करून टिळक एप्रिल महिन्यातच विलायतेला जायला निघाले. प्रथम

मंडालोतच २ नोव्हेंबर १९१० रोजी गीतारहस्य ग्रंथाच्या लेखनाला सुरुवात करून त्यांनी तो ३० मार्च १९११ रोजी पूर्ण करून सविस्तर प्रस्तावना लिहिली आणि अनुक्रमणिका, समर्पण हेही त्याबरोबरच पुढे केले. कोणत्या मजकुरापुढे कोणता मजकूर घ्यायचा हेही त्यांनी लिहिले होते. लेखक म्हणतो, याचा अर्थ त्यांना आपण तुरुंगातून जिवंत बाहेर पडू की नाही, याची खात्री नव्हती.

मद्रासहून कोलंबोला ते गेले, पण त्यांचा पासपोर्ट रद्द करण्यात आल्याने तेथूनच परतावे लागले. त्यांना लंडनला पोहोचू देणे धोक्याचे वाटल्याने पासपोर्ट रद्द केला गेला. पण त्यामुळे टिळकांच्या धोरणात बदल झाला नाही, उलट त्यांनी अधिक जोमाने आक्रमक अग्रलेख लिहिले. अखेर ते १९ सप्टेंबर १९१८ ला विलायतेला रवाना झाले आणि ३० ऑक्टोबरला

लंडनला पोहोचले.

पुढचे प्रकरण 'असंतोषाचे जनक' हे आहे. खरे तर 'फादर ऑफ इंडियन अनरेस्ट' लिहून बदनामी करणाऱ्या व्हॅलेंटायन चिरोलवर खटला दाखल करण्यासाठी ते लंडनला गेले होते. मात्र लोकांना हे बिरुद गौरवणारे म्हणून अभिमानाचे वाटले. तेच लोकमान्यांची ओळख बनले. चिरोलच्या बदनामीचे वर्णन लेखकाने प्रभावी केले आहे. टिळकांवर अनेक अटी लादण्यात आल्या. त्या केवळ मान्य या शब्दात टिळकांनी स्वीकारल्या. चिरोल प्रकरणाची सुनावणी २९ जानेवारी १९१९ रोजी रॉयल कोर्ट ऑफ जस्टिसच्या किंग्ज बेंचपुढे चालणार होती.

या सान्याचे वर्णन 'चिरोल खटला' या प्रकरणात सविस्तर केले आहे. त्यातील प्रश्नोत्तरे मुळातूनच वाचण्यासारखी. टिळकांचे बुद्धिचातुर्य त्यात दिसते. मात्र अकरा दिवस चाललेल्या खटल्याचा निकाल टिळकांविरुद्धच गेला. निकाल काहीही लागला तरी आपण आपले काम चिकाटीने पुढे चालू ठेवायचे, हे त्यांनी अगोदरच ठरवले होते. ब्रिटिश न्याय आपल्याला महाग पडल्याचे त्यांनी खापर्डे यांना लिहिलेल्या पत्रात म्हटले. पण नंतर खापर्डे यांनाच 'हा निकाल तुम्ही एवढा मनाला लावून घेऊ नये' असे सांगितले आहे. याच पत्रात ते पुढे म्हणतात: 'एखाद्या व्यक्तीचे खासगी आयुष्य आणि त्याचे राजकीय विचार या दोन स्वतंत्र गोष्टी आहेत. त्यांचा एकमेकांशी काहीही संबंध नाही, हे ब्रिटिश न्यायाधीश आणि ज्युरी यांना समजू शकलेले नाही.' 'थांबला तो संपला' हे तत्त्व ओळखल्याने थांबून चालणार नाही हे त्यांना पटले होते. म्हणूनच या खटल्याच्या विरोधात अपील न करण्याचा निर्णय घेतला. चिरोल खटला हे निमित्त होते. त्यानंतर काही काळ टिळक विलायतेतच राहिले. त्यांनी तेथे अगदी सामान्य माणसालाही भारत कोठे आहे, ब्रिटिशांनी त्याला कसे लुटले हे समजावून दिले. भारताबाबत आस्था

महाराष्ट्र कामगार कल्याण मंडळ
Maharashtra Labour Welfare Board
श्रमकल्याण युग

वर्गणीदार होण्यासाठी नमुना फॉर्म

दिनांक ..... वर्गणी क्र. ....

(कार्यालयीन उपयोगकरिता)

प्रति,

संपादक, श्रमकल्याण युग,
हुतात्मा बाबू गेनू मुंबई गिरणी कामगार क्रीडा भवन
६१५, सेनापती बापट मार्ग, प्रभादेवी,
मुंबई ४०० ०१३
इ-मेल: mlwbwc@gmail.com

विषय :- 'श्रमकल्याण युग' मासिकाचे वर्गणीदार होणेबाबत

महोदय,

माझी 'श्रमकल्याण युग' मासिकाचा वर्गणीदार होण्याची इच्छा आहे.
Welfare Commissioner, 'Maharashtra Labour Welfare Board'
या नावे वार्षिक वर्गणीचा रु. ३११ चा चेक/ मनीऑर्डर/ डिमांड ड्राफ्ट/
रोख पाठवीत आहे. माझा पत्रव्यवहाराचा पत्ता खालीलप्रमाणे आहे.

नाव : .....

पत्ता : .....

पिन क्र. ....

दूरध्वनी : .....

मोबाईल : .....

इ-मेल : .....

आपला/आपली,

पोचपावती

वर्गणी क्र. ....

श्री./ श्रीमती/ मे. ....

यांचेकडून 'श्रमकल्याण युग' वर्गणीसाठी रु. .... (अंकी)

रु. .... (अक्षरी) धनाकर्ष/

मनीऑर्डर/ डिमांड ड्राफ्ट (क्र. ...., बँक

....., ब्रांच ...../रोखीद्वारे

दिनांक ..... रोजी प्राप्त झाले. धन्यवाद.

स्वाक्षरीकर्ता : ..... आपला विश्वासू

पद : .....

दिनांक : .....

'श्रमकल्याण युग' मासिकासाठी

बाळगणाऱ्या संपादकांपुढे मायदेशातील परिस्थितीचे विदारक पण खरेखुरे चित्र ठेवले. मात्र पॅरिसमधील परिषदेला उपस्थित राहण्याची परवानगी ब्रिटिशांनी नाकारली. इंग्लंडमधल्या सर्व राजकीय नेत्यांशी त्यांनी समन्वय साधला. लिबरल आणि लेबर नेत्यांना कम्युनिस्टांच्या सभेत बसायला भाग पाडले. तेथे मजूर वर्ग मोठ्या प्रमाणात असल्याने त्यांच्या या प्रयत्नांना महत्त्व आले. त्यांनी होमरूलच्या मागणीची अनेक पत्रके प्रिसिद्ध केली. सभांतून वाटली. वृत्तपत्रांच्या कचेऱ्यांत पोहोचवली.

चौदा महिन्यांनंतर नोव्हेंबर १९१९ ला त्यांचे मायदेशी आगमन झाले. त्यानंतर त्यांनी झपाटल्यासारखे काम सुरु केले. केसरीसाठीही त्यांनी बरेच प्रयत्न केले. देवनागरी टाइप सुधारणेच्या खटाटोपात निर्णयसागर, भाऊशास्त्री लेले आणि द. कृ. देवधर यांचे नाव घेतले जात असे. त्यात टिळकांचेही नाव जोडले गेले. त्या काळात त्यांना अमृतसरच्या काँग्रेसचे वेध लागले होते. बंदी हुकूम असूनही ते तेथे गेले. तेथे 'ब्रिटिशांकडून मिळेल ते स्वीकारा आणि जास्तीसाठी प्रयत्न करा', असे त्यांनी सांगितले. त्यांना मुंबईतून इंग्रजी वृत्तपत्र प्रकाशित करायचे होते. तशी जाहिरातही त्यांनी प्रसिद्ध केली होती. पश्चिम आणि मध्य भारत खंडात सायंकाळी निघणारे एक दैनिक आवश्यक आहे, असे वाटल्याने आपण हा उपक्रम हाती घेतला आहे, असे त्यांनी म्हटले आहे. मुख्य म्हणजे त्यात दर शुक्रवारी मुस्लिमांसाठी जादा पत्रक काढण्याची त्यांची योजना होती. पण प्रकृती अस्वास्थ्यामुळे ही योजना साकार झाली नाही. त्यांनी १९२० च्या जून महिन्यात म्हटले होते, वृद्धावस्थेमुळे माझ्या सर्व शक्ती क्षीण होत चालल्या आहेत. आता कोणतेही नवे काम अंगावर घ्यायचे की नाही, हे जनतेने माझ्यावर सोपवावे हे उत्तम. अनेक अडचणी आल्यावरही त्यांनी असे उद्गार कधी काढले नव्हते. मग आता ते का काढले असावे, असा प्रश्न लेखकाला पडतो.

'देव देवाघरी गेला' या अखेरेच्या प्रकरणात टिळकांच्या शेवटच्या दिवसांचे वर्णन आहे आणि ते लेखकाने वाचकाला गलबलून यावे, अस्वस्थ वाटावे, एवढे परिणामकारक आहे. या ग्रंथात संदर्भग्रंथ आणि सूचीप्रमाणे सनावळ दिली असती तर अधिकच चांगले झाले असते.

लोकमान्य टिळक म्हटलं की लोकांना आठवतं त्यांचं प्रसिद्ध वचन : स्वराज्य हा माझा जन्मसिद्ध हक्क आहे आणि तो मी मिळवीनच. पण यात थोडी गफलत आहे. म्हणजे ते वाक्य असं आहे- स्वराज्य हे माझा जन्मसिद्ध हक्क आहे आणि ते मी मिळवणारच (असंच महाभारतातलं दुर्योधनाचं वाक्यही आहे. तो पांडवांना सांगतो की सुईच्या अग्रावर राहील एवढी जमीनही मी देणार नाही. खरं तर ते आहे- सुईचं अग्र राहील एवढीही जमीन मी तुम्हाला देणार नाही.). टिळकपर्व मध्ये लेखक अरविंद गोखले यांनी म्हटलंय की टिळकांकडे हक्क होताच (म्हणजेच तो मागण्याची त्यांना आवश्यकता नव्हती.), त्यांना हवं होतं स्वराज्य! अगदी सहजपणे त्यांनी चूक दाखवून दिली आहे. ■

एक हात लेखणीचा...

हा अंक तुमचा, आमचा आपल्या सर्वांचा आहे.
त्यामुळे तुमची सोबत हवी आहे.
तुम्ही कोणीही असा... म्हणजे कामगार, कर्मचारी, अंगमेहनती
कष्टकरी किंवा छोटे-मोठे उद्योजक, व्यावसायिक, उद्योगपती
किंवा तुम्ही कामगार चळवळीतले असा की शासकीय वा
प्रशासकीय धोरणकर्ते, नेते असा की लेखक-विचारवंत...
किंवा यापैकी कोणाचे कुटुंबीय असलात तरीही,
तरीही तुमच्या अनुभवांना, विचारांना, धडपडण्याला,
काव्यगुणांना किंवा ब्रशच्या फटकाऱ्यांना कागदावर उतरवा
आणि 'श्रमकल्याण युग'कडे पाठवा.
गुणवत्तेनुसार त्याला अंकात स्थान दिलं जाईल.

- संपादक

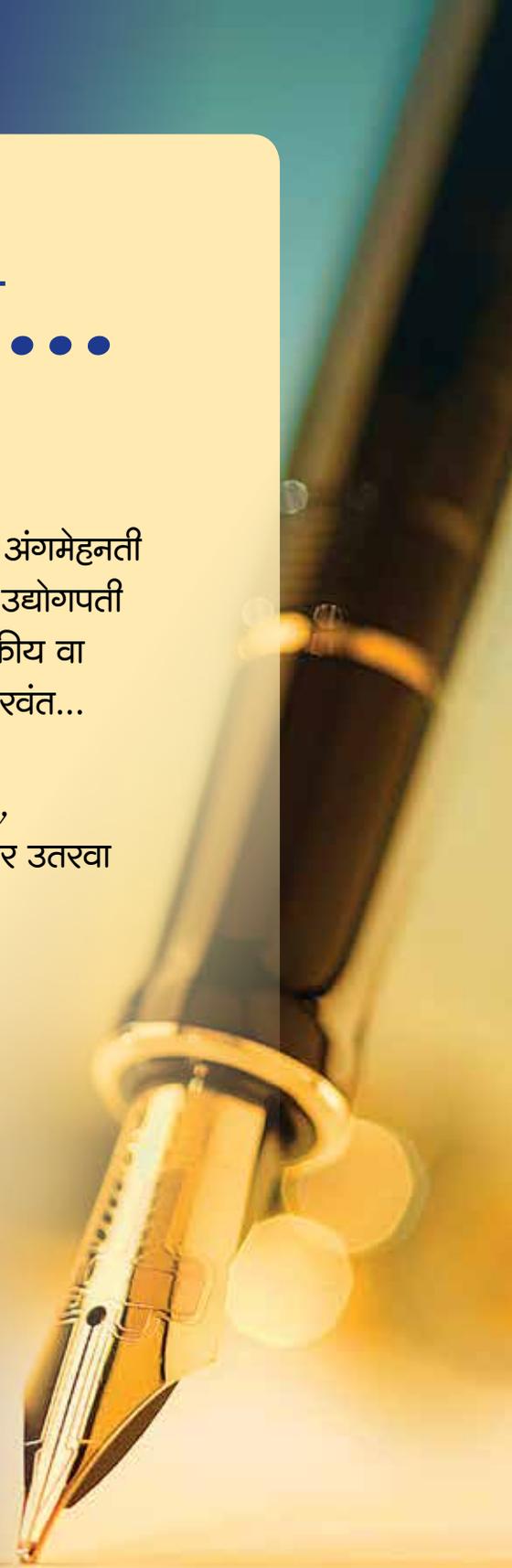
श्रमकल्याण युग

पत्रव्यवहारासाठी पत्ता:

संपादक, श्रमकल्याण युग,
महाराष्ट्र कामगार कल्याण मंडळ,
हुतात्मा बाबू गेनू मुंबई गिरणी कामगार क्रीडा भवन,
सेनापती बापट मार्ग, प्रभादेवी रेल्वे स्टेशन जवळ,
मुंबई - ४०० ०९३.

दूरध्वनी: ०२२-४३२२ ६८९२/ ४३२२ ६८२५

संकेतस्थळ: www.public.mlwb.in / www.mlwb.in

महाराष्ट्र शासन
कामगार विभाग

महाराष्ट्र कामगार कल्याण मंडळ

हुतात्मा बाबू गेनू मुंबई गिरणी कामगार क्रीडा भवन, सेनापती बापट मार्ग,
प्रभादेवी स्टेशन जवळ, मुंबई ४०००१३
दूरध्वनी : ०२२-४३२२६८९८/८९९/८३०

आस्थापना नोंदणी
आता एका क्लिक वर...

महाराष्ट्र कामगार कल्याण निधी अधिनियम १९५३ च्या कलम ६ ब अन्वये राज्यातील आस्थापनांना कामगार / मालक वर्गणी ऑनलाईन पेमेंट गेटवेद्वारे भरण्याची सुविधा उपलब्ध आहे.

संकेतस्थळाचे वैशिष्ट्य:-

- आस्थापनांनी मंडळाच्या संकेतस्थळावर नोंदणी (एकदाच) करावी.
- नोंदणी करताना पॅन क्रमांक नमूद करणे आवश्यक आहे.
- आस्थापनेने भरणा केलेल्या कामगार-मालक वर्गणीच्या पावत्या तत्काल डाउनलोड करता येतील.
- आस्थापनांनी मंडळाच्या संकेतस्थळावर कामगार / कर्मचाऱ्यांचे नाव, मोबाईल क्रमांक, कर्मचाऱ्यांची श्रेणी इत्यादी माहिती नमूद करावी. सदर माहितीच्या आधारे प्रत्येक कर्मचाऱ्यास कायमस्वरूपी कर्मचारी ओळख क्रमांक (लेबर आयडेंटिटी नंबर) त्याच्या नोंदणीकृत मोबाईल क्रमांकावर एस.एम.एस.द्वारे कळवला जाईल.
- नोंदणीकृत कामगार / कर्मचारी व त्यांचे कुटुंबीय मंडळाच्या योजना, उपक्रम व कार्यक्रमांचा लाभ घेण्यास पात्र ठरतील. कर्मचारी कुटुंबातील सदस्यांची नावे, मोबाईल क्रमांक आदी माहिती संकेतस्थळावर स्वतः अद्ययावत करू शकतील.
- कल्याणकारी योजनांचे अर्ज संकेतस्थळ व मोबाईल ॲपद्वारे ऑनलाईन भरण्याची सुविधा.

महाराष्ट्र कामगार कल्याण
निधी ऑनलाईन
भरण्याची सुविधा

शासनाच्या व्यवसाय
सुलभीकरण धोरणाची
अंमलबजावणी

प्रत्येक केंद्रातील योजना
व उपक्रमांची
माहिती मिळणार

कामगार आणि त्यांच्या
कुटुंबीयांना मिळणार
सहज लाभ

संकेतस्थळ: www.public.mlwb.in / www.mlwb.in

O.I.G.S. भारत सरकार सेवार्थ
श्रमकल्याण युग SHRAMKALYAN YUG

Undelivered, please return to:

प्रेषक / From,

महाराष्ट्र कामगार कल्याण मंडळ,
हुतात्मा बाबू गेनू मुंबई गिरणी कामगार
क्रीडा भवन, सेनापती बापट मार्ग,
प्रभादेवी रेल्वे स्टेशन जवळ, मुंबई - ४०० ०१३.

वर्गणीदारांना चौकशीसाठी
संपर्क क्रमांक : ८५९१९०३०७०

प्रति / To,